

Muassis:
TERMIZ IQTISODIYOT VA
SERVIS UNIVERSITETI

TISU ilmiy tadqiqotlari xabarnomasi
Ilmiy-uslubiy jurnal

Bosh muharrir:

Sattarov Abdusamat
Umurqulovich

Bosh muharrir o'rinbosari:

Qobulov Eshbolta Atamuratovich

Mas'ul kotib:

Allamuratov Shuxrat Ashurovich

Dizayner:

Meyliqulov Shahboz
Xolmamatovich

Jurnal har chorakda bir marotaba
chop etiladi

Jurnal O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti Administratsiyasi
huzuridagi Axborot va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligining
2023-yil 1-martdagi
№ 066379- raqamli guvohnomasi
bilan ro'yxatga olingan.

Jurnal "PRINTWELL" MCHJ
bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri
Muqimiy ko'chasi, 170/14

Bosishga ruxsat etildi:
30.05. 2024.

Qog'oz bichimi: 60x84 1/8
"Times New Roman" garnitiruasi.
Ofset bosma.

Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i: 11.
Adadi 100 nusxa.
Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma № 4.

Jurnalning elektron shakli bilan
<https://scientific.tues.uz>
web saytida tanishish mumkin.

Tahririyat manzili:

Surxondaryo viloyati,
Termiz sh., "Yulduz" MFY,
"Ibn Sino" ko'chasi.

TAHRIR HAY'ATI A'ZOLARI:

Ixtisham Ul-Haq – i.f.d., prof. (Pokiston)
L. Narrada Gamage – i.f.d., prof. (Shri Lanka)
Vohidov Sh.X. – t.f.d., prof. (Tojikiston)
Xudoyqulov S.K. – i.f.d., prof.
Jo'rayev A.S. – i.f.d., prof.
Hatamov O.Q. – i.f.d., prof.
Tursunov S.N. – t.f.d., prof.
Xoliqova R.E. – t.f.d., prof.
Eshov B.J. – t.f.d., prof.
G'afforov.SH.S. – t.f.d., prof
Mirsabirov M. – f.-m.f.d., prof.
Allakov I. – f.-m.f.d., prof.
Turayev E.Y. –f.-m.f.d., prof.
Turayev X.X. – k.f.d., prof.
Qulmamatov D. – f.f.d., prof.
Bakirov P.U. – f.f.d., prof.
Teshabayeva D.M. – f.f.d., prof.
Esanov.A – f.f.f.d. (PhD)
Qodirov U.D. – psix.f.d., prof.
Otamurodov F.A. – tib.f.d., dots.
Otamurodov Sh.N. – i.f.d., dots.
Eshqurbonov F.B. – k.f.d., dots.
Tursunov N.N. – t.f.d., dots.
Xudayberdiyev U.T. – t.f.f.d. (PhD).
Xayrullayev I.N.– f.-m.f.n., dots.
Rasulov H.M. – s.f.n., dots.
Yormatov F.J. – t.f.n., dots.
Allanov.Q.- g.f.n, dots.
Mamadjanova T.A. – i.f.f.d. (PhD), dots.
Eshkarayev S.Ch. – k.f.f.d. (PhD)
Bazarov S.B. – f.f.f.d. (PhD)
Sattarova Y.A. – f.f.f.d. (PhD)
Eshkurbanov S.B. – t.f.f.d. (PhD)
Saloxitdinova N.M. – p.f.f.d. (PhD)
Madiyeva M.Y. – f.f.f.d. (PhD)
Babamuratov B.E.-t.f.f.d. (PhD), dots.
Turopova S.K.-f.f.f.d. (PhD), dots.
Xoliyorov E.Ch. f.-m.f.n., dots.

MUNDARIJA

TARIX FANLARI

E.O.QOBULOVA, K.E.QOBULOV

Mirza Salimbek asarlarining Buxoro amirligi tarixini o'rganishdagi o'rni....4

M.X.FAYZULLAYEVA

Til - umumbashariy madaniyat va tafakkur mahsuli....10

S.B. ESHKURBONOV

Mustaqillik yillarida yangicha ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning an'anaviy xo'jalikka ta'siri (Surxon vohasida misolida)....15

K.T.TOSHOV

Child neglect during world war ii: causes, consequences, and protective measures....21

F.U. SAYDULLAEV

Classification of ethnographical and ethnological data in Al-Hakim at-Tirmizi's books (based on the material of "Navruzнома" and "Solnoma")....31

A.Y.ABDURAXMANOV

O'zbek milliy to'ylarida "Qo'shxona" ning o'rni va ahamiyati....37

N.N. EGAMOV

Kutubxonachilik sohasidagi muammolar (Surxondaryo viloyati misolida)....43

A.X. MENG'AROV

Rossiya imperiyasining o'rta osiyoga kirishi: tarixiy, ijtimoiy va siyosiy asoslar....47

FILOLOGIYA FANLARI

E.A.CATTAPOVA

Функционально-семантическая группа эвфемизмов русского и узбекского языков, порождаемых вежливостью к преклонному возрасту в аспекте лексикографического описания....52

M.Y.MADIEVA

Brend nomlarining gazeta va jurnallarda ifodalaniishi bo'yicha ilmiy-nazariy tahlillar....57

L.A.RAIMOV

The role of ai in modifying english advertising content for uzbek audiences, taking into account cultural sensitivities....61

G.N.MUHTOROVA

Translating dystopia: lexical challenges in ray

bradbury's fahrenheit 451....67

M.SH.BURIYEVA

Code-switching from a grammatical standpoint: investigating syntactic, morphological, and pragmatic elements....75

M.Y.MADIEVA, Z.B.KHURSANDOVA

Brand logos: nominative and cultural perspectives....81

R.X.TANGIROV

Shukur Xolmirzayev hikoyalarida obraz yaratish mahorati....85

PEDAGOGIKA FANLARI

O.J.BEGIMKULOVA

Мотивация студентов к занятиям о спорте: факторы успеха и стратегии повышения вовлеченности....90

X.K.XUDAYBERDIYEVA

Estetik madaniyatni yuksaltirish omillari va istiqbollari....97

N.M.SALOXITDINOVA, R.I.ESONOVA

Boshlang'ich sinfdagi "Tabiiy fanlar" darslarida "4K" modeli asosida tashkil etish shakli, metod va vositalari....102

M.Q.USMONOV

Jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishning zamonaviy modellari....107

B.T.ISMOILOV

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ qobiliyatini shakllantirish metodikasi....112

N.SH.TOSHPULATOVA, M.A.YUSUPOVA

Boshlang'ich sinfdagi raqamli dunyo bilan ishlashning metodik tizimi....121

SH.A.DONAYEVA

Xalqaro baholash tizimining asosiy xususiyatlari va ta'lim sohasidagi ahamiyati....127

Y.A.XAKKULOV, M.A.BABAYEVA

Fanlararo aloqadorlik asosida masalalar yechish kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik shart sharoitlari....131

K.R.BADALOV

Imitatsion paradigma asosida talabalarni kontruktiv faoliyatga o'rgatish....137

CH.U.BOBOQULOV

Shaxmat o'yinidagi xatolarni tahlil qilish orqali aqliy o'sishga erishishning kognitiv va metodologik asoslari....141

J.B.ALMARDANOV

Aksiologik yondashuv asosida tarbiyalanuvchilarda kommunikativ sifatlarni shakllantirish - davr talabi....147

K.Ш.ОЛТИБОЕВА

Роль экологического сознания в когнитивном развитии: психологические и педагогические аспекты....157

N.XOLMURODOVA

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodiy fikrlashga o'rgatish usullari....163

TIBBIYOT FANLARI

T.O.BUZRUKOV

Tibbiy va biologik fizika fanini o'qitish jarayonida simulyatsiya dasturlaridan foydalanishning ahamiyati....168

Y.M.KENJAYEV, SH.O'JO'RAYEVA

Saraton kasalligining morfologik va gistalogik tahlili....172

A.A.TOG'AYEV

Rhodiola heterodonta ekstraktining antioksidantlik ta'sirini o'rganish natijalari....181

Q.N.TURSONOV

Tibbiyot fanlari immunoglobulinlar ishlab chiqarilishi, xususiyatlari hamda vazifalari....184

FIZIKA-MATEMATIKA FANLARI

E.T.TO'RAQULOV

Ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanishda "Ag'darilgan sinflar" metodikasi....188

SH.A.UMARZODA

Dasturlashni o'qitishda fsmu (fikir, sabab, misol, umumlashtirish) texnologiyasini o'yinlashtirilgan shaklda qo'llash....192

S.B.BO'RIYEV

Kompyuter tizimlari arxitekturasini va operatsion tizimlarning o'zaro bog'liqligi....199

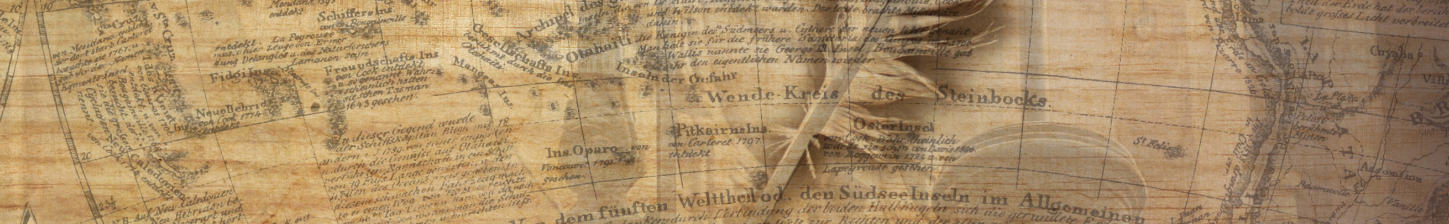
TARIX FANLARI

07.00.00

TARIX

FANLARI





“TISU ilmiy tadqiqotlari xabarnomasi” ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

Qobulov Eshbolta Otamurotovich Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, tarix fanlari doktori (DSc), professor
Qobulov Kamoliddin Eshboltayevich Termiz iqtisodiyot va servis universiteti “Tarix” kafedrasida katta o'qituvchisi, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

MIRZA SALIMBEK ASARLARINING BUXORO AMIRLIGI TARIXINI O'RGANISHDAGI O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mirza Salimbekning “Tarix-i Salimiy” asarining tarixiy ahamiyati, Buxoro amirligining XIX asr oxiri va XX asr boshidagi siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy holatini yoritishi tahlil qilinadi. Muallif o'zi bevosita guvohi bo'lgan voqealarni aniq va xolisona yoritgan. Asar Buxoro amirligi boshqaruv tizimi, amaldorlarning faoliyati, Rossiya imperiyasi bilan munosabatlar, jadidlar harakati va 1917–1920 yillardagi inqilobiy voqealar haqida muhim manba hisoblanadi. “Tarix-i Salimiy” — memuar janridagi noyob tarixiy manba sifatida O'zbekiston tarixshunosligi uchun bebaho boylikdir.

Tayanch so'zlar: Mirza Salimbek, Tarix-i Salimiy, Buxoro amirligi, tarixiy manba, jadidlar harakati, siyosiy tarix, memuar, XIX–XX asrlar.

THE ROLE OF MIRZA SALIMBEK'S WORKS IN THE STUDY OF THE HISTORY OF THE BUKHARA EMIRATE

Annotation. This article analyzes the historical significance of Mirza Salimbek's work Tarikh-i Salimiy, which provides detailed insight into the political, social, and economic life of the Bukhara Emirate in the late 19th and early 20th centuries. As a direct participant in the events, the author offers objective and vivid accounts. The manuscript is a vital source for understanding Bukhara's administrative system, official activities, relations with the Russian Empire, the Jadid reform movement, and the revolutionary events of 1917–1920. As a rare memoir-based historical document, Tarikh-i Salimiy is an invaluable asset to Uzbek historiography.

Keywords: Mirza Salimbek, Tarikh-i Salimiy, Bukhara Emirate, historical source, Jadid movement, political history, memoir, 19th–20th centuries.

РОЛЬ ТРУДОВ МИРЗЫ САЛИМБЕКА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА

Аннотация. В данной статье анализируется историческая значимость труда Мирзы Салимбека «Тарих-и Салими» («История Салима»), который предоставляет подробное понимание политической, социальной и экономической жизни Бухарского Эмирата в конце XIX и начале XX веков. Будучи непосредственным участником событий, автор предлагает объективные и яркие отчеты. Рукопись является важным

источником для понимания административной системы Бухары, официальной деятельности, отношений с Российской империей, джадидского реформаторского движения и революционных событий 1917-1920 годов. Как редкий исторический документ, основанный на мемуарах, «Тарих-и Салими» является бесценным активом для узбекской историографии.

Ключевые слова: Мирза Салимбек, «Тарих-и Салими», Бухарский Эмират, исторический источник, джадидское движение, политическая история, мемуары, XIX-XX века. Kirish. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy tarix, madaniyat va ma'naviy merosni qayta o'rganish, uni zamonaviy talqinlar asosida tahlil qilish ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ayniqsa, O'rta Osiyo hududida shakllangan tarixiy davlatlarning, jumladan, Buxoro amirligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotini aks ettiruvchi manbalarni ilmiy muomalaga kiritish, ularni tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Buxoro amirligi tarixi bo'yicha yaratilgan yozma manbalar ichida Mirza Salimbekning "Tarix-i Salimiy" asari alohida o'rin tutadi. Ushbu memuar asar muallifning bevosita guvohi bo'lgan voqealarga asoslangan bo'lib, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshidagi siyosiy jarayonlarni, amaldorlar faoliyatini, xalq turmushi va davlat boshqaruv tizimini yoritadi. Ayniqsa, amir Olimxon davriga oid bo'limlar o'zining tafsilotlari va ishonchliliigi bilan ajralib turadi. Mazkur tadqiqotda "Tarix-i Salimiy" asari asosida Buxoro amirligining oxirgi davr tarixi, davlat

tuzumi, ichki ijtimoiy-siyosiy munosabatlar hamda jadidlar harakatining aks etish holatlari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, asarning tarixiy manba sifatidagi ilmiy ahamiyati ham ochib beriladi. O'zbekistonning mustaqillik davrida asosiy vazifalaridan biri, bu o'zbek xalqining madaniy, marifiy meroslarini o'rganish bo'ldi. Bu yillar ichida O'zbekiston tarixini qaytadan o'rganish uchun ko'plab, birlamchi manbalar o'rganildi va ilmiy qamrovga kiritildi. "Abdulla-noma" Xofiz Tanish Buxoroning (1999-2001), "To'rt

ulusning tarixi" Mirza Ulug'bek (1994), "Tarixi tom" Sharofiddin Rokiy (1997), "Tarixi Nofen" Mirzo Ali Baljuvani (1999), "Tarixi xavonin" Komyob (2002) va boshqalar o'zbek tiliga tarjima qilinib chop etilgan. Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani tayyorlash jarayonida tarixiy manbalarni o'rganishning manbashunoslik, tarixiy-tahliliy va taqqoslash usullariga asoslanildi. XIX asr oxiri va XX asr boshidagi Buxoro amirligi tarixiga oid yozma manbalar, ayniqsa, o'sha davrda yozilgan memuarlar, xotiralar va tarixiy hujjatlar o'rganildi. Shuningdek, Mirza Salimbekning "Tarix-i Salimiy" asari asosiy tahliliy obyektidan biri sifatida tanlab olinib, unda aks ettirilgan voqealar, tarixiy shaxslar va siyosiy muhit boshqa zamonaviy va zamondosh manbalar bilan solishtirilib tahlil qilindi. Asar ichidagi voqeliklar xronologik tartibda o'rganilib, muallifning bevosita guvoh sifatida bergan ma'lumotlari hozirgi tarixshunoslikdagi yondashuvlar bilan qiyosiy tahlil etildi. Ayniqsa, Buxoro amirligining siyosiy boshqaruvi, jadidlar harakati, ijtimoiy qarama-qarshiliklar, Rossiya imperiyasi bilan bo'lgan munosabatlar kabi masalalarga alohida e'tibor qaratildi. Asar matnining o'ziga xos uslubiy va til xususiyatlari ham e'tibordan chetda qoldirilmay, zamonaviy tarixiy izlanishlarga yondosh holda o'rganildi. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XX asrda Buxoro amirligini tarixi bo'yicha (1860-1920) ko'plab tarixiy manbalar o'rganildi va ilmiy qamrovga olindi[1]. Shu bilan birga Buxoro amirligining mazkur davri tarixida ko'plab o'rganilmagan jihatlari mavjud. Shu sababli Buxoro amirligining (XIX asrni oxiri va XX asrning boshi) ko'p voqealari savollari yuzaki xulosalangan[2]. O'rta Osiyo xalqining tarixini o'rganishda, tarixiy



manbalardan tashqari mahalliy aholi ichidan topilgan, olingan turli adabiyotlar, hujjatlar ham katta ahamiyatga ega. Ushbu memuarlar bo'lgan voqealarni reallashtiradi, tarixiy shaxslarni jonlantiradi. Afsuski O'rta Osiyoning memuar adabiyoti hali ko'p o'rganib chiqilmagan. 1949 yil O'zbekiston Fanlar Akademiyasining sharq qo'l yozmalarini o'rganish institutiga "Tarix-i Salimi" (avtograf) qo'lyozmasi keldi. 1952 yilda "O'zbekiston Fanlar Akademiyasi sharq qo'l yozmalari to'plamida" birinchi tomida ushbu qo'l yozmani qisqacha mazmuni chop ettirilgan edi. "Tarix-i Salimi" o'zida qimmatli va aniq malumotlarni qamrab olgan. Buxoro amirligini siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy tarixi, oxirgi uchtamang'ithukmdorlari: Muzaffar (1860-1885), Abdalaxid (1885-1910) va Olimxon (1910-1920) davrini asar o'zida kas ettirgan. Memuar asar muallifi Mirza Salimbek (1848-1930) Mirza Raximning o'g'li yuqorida aytib o'tilgan uchala amirlar davrida yashagan, yuqori lavozimlarni egallab, ularning qo'l ostida ishlagan. U o'zi tariflagan voqealarni bevosita ishtirokchisi bo'lgan. Qo'lyozmaning ko'p qismi amir Olimxonning hukmdorlik tarixiga bag'ishlangan, ko'proq kundalikday yozilgan. Xodisalarni, voqealarni tariflaganda, Mirza Salimbek o'z fikrlarini, ichki dunyosini yortigan, xususan yuzaga chiqarolmaydigan fikr mulohazalarini yozgan. Bundan shundan xulosa kelib chiqadiki, Mirza Salimbek memuarini o'zi uchun yozgan, omma uchun emas. U o'zini oddiy mirzadan (yozuvchi) Amir Muzaffar qo'lida ish boshlab, toz amir Olimxonning qo'l ostida bosh zakotchi lavozimiga qanday

ko'tarilganini, ishlaganini batafsil yozgan. Manbani o'rganayotib, Buxorolik bir amaldorni hayot yo'lini ham o'rganamiz. Buxoro amirligida amaldorlar o'rtasida bo'lgan voqealar, ko'tarilishlar, munosabatlar haqida bilib olamiz. Ushbu qo'lyozmada maqtanchoqlik, atayin qilingan biror bir yolg'on belgilari yo'q. "Tarix-i Salimi" o'z hukmdoriga sadoqatli amaldor tomonidan yozilgan. Shunga qaramay, Salimbekning memuari juda qimmatbaho taixiy malumotlarga ega qo'l yozma, unda Buxoro amirligidagi tarixiy voqealar

aks ettirilgan (XIX asrning oxiri - XX asrning boshi). Ushbu manba O'zbekiston Fanlar Akademiyasi qo'lyozma fondida paydo bo'lganidan so'ng ko'p olimlarni o'ziga jalb qildi. Birinchi ilmiy tarifni A.A.Semenov o'z maqolasida Mirza Salimbekning hayoti va ijodiga bag'ishlab yozadi [3. 7]. Hozirgi vaqtda chop etilmagan ushbu maqola Dushanbe shahrida A.A.Semyenov shaxsiy arxivida "Oxirgi Buxorolik tarixchi (Mirza Salimbek)" nomi bilan saqlanib kelmoqda. A.A.Semyenov "Tarix-i Salimi" asnosida, tarixchini hayotini va ijodini yozgan. Arxivda topilgan, ko'rsatilgan maqolada, bizningcha birinchi qo'l yozma bo'lib, unda ayrim chala ishlar, Mirza Salimbekni bir tomonlama baholanishi ham ko'proq bilinadi. 60-yillarda L.M.Yepifanova ham ushbu qo'l yozmadan "O'rta Osiyoni Rossiyaga qo'shilishi" tarixida foydalangan [4. 44, 51]. A.B.Vildanova ham "Tarix-i Salimi" ni Buxoro amirligining iqtisodi va xo'jaligi hayotini o'rganishda juda muhimligini takidlaydi. Mirza Salimbek haqidagi biografik ma'lumotlarni, uning zamondoshlari ishlarida va o'zi chop etgan antologiyasida uchratish mumkin. Uning o'g'li Raxim Salimovni 33 varaqli umumiy daftarida ham otasi haqida xotiralar yozilgan. Mirza Salimbek uzoq va mazmunli hayot kechirdi. Uning yoshlik davrida Turkiston Rossiya imperiyasi tomonidan zap etilgan edi. Balog'at yoshiga yetganida Rossiyaning Buxoro amirligi ustidan o'z hukmini o'tkazganini guvohi bo'ldi. U buxorolik boy oilasida tug'ildi. O'zi 1850 yilda tug'ilganini ta'kidlaydi. O'gli esa uni 1848 yilda tug'ilgan deydi. Yaxshi ta'lim olgan, u Zoyouddin viloyatining (bekligida) hukmdorligida kotib (yozuvchi) bo'lib ishlaydi. Buxoro amirligini ustidan Rossiyaning hukmdorligi

TARIXIYANLARI

oʻrnatilgandan soʻng Mirza Salimbek savdo agenti sifatida Toshkentga joʻnatiladi. Toshkentda u 12 yil yashadi va amirning maxfiy topshiriqlarini bajaradi. Toshkentdagi vazifasi tugaganidan soʻng u Xutfar va Samchin tumanlariga amlakdor etib tayinlanadi va miraxur lavozimini egallaydi. Abdalaxad davrida uning xizmat lavozimi koʻtarilishi davom etadi. U besh yil Buxoroning mirshabi boʻladi. Soʻng uni toʻqsoba unvoni berilib, Yakkabogʻ viloyatini (Shaxrisabzga qarashli) hokimi lavozimiga tayinlashadi. Besh yildan soʻng uni Nurota viloyatiga oʻtkazishadi, u yerda toʻrt yil begi boʻlib ishlaydi. Soʻng u Boysun viloyatini boshqaradi. Mirza Salimbekning ishbilarmonligini bilib, amir uni eng qiyin hududlarga joʻnatadi. 1905 yilda u Amirdaryo qirgʻoqlarida joylashgan SHerobod viloyatini boshqaruvchisi etib tayinlanadi. 1897 yilda ruslar Termiz shahrining strategic oʻrnini hisobga olib, shu yerda mustahkam joylashishga qaror qilishadi. 27 yanvarda 1900 yilda amir egalik aktiga qoʻl qoʻyadi [5; 3 b.], unda uchburchak ichidagi hudud, yaʼni Amurdaryo, Surxon va qumliklar hududi (maydoni 10514 desyatin) ruslar hokimligiga oʻtishi haqida. Shundan soʻng amirlik hukumdorlari va Turkiston general gubernatori oʻrtasida kelishuvlar oib borilgan. Salimbek ushbu hududni mustamlakachi hukmdorlariga ijaraga berishiga qarshi boʻladi. Shu hududda “Sherobod” jamiyati paydo boʻladi. Uning tashkilotchisi xarbiy muxandis (injiner) A.T.Ananyev edi. Salimbek Sherobodni toʻrt yil boshqaradi (1905-1909). 1910 yilda u Shaxrisabz viloyatining hokimi etib tayinlanadi. Amir Olimxon davrida Salimbek bosh zakotchi boʻlib, amirlikning moliyaviy qismini boshqardi. 1918 yilning mart voqealarida F.I.Kolyosov va yosh buxoroliklar otryadiga qarshi chiqqan amirni qoʻshinini boshqaradi. Soʻng Zakaspliga inglizlar bilan muloqot oʻrnatish uchun bordi [7; 101]. 1920 yilda Salimbek Charjov viloyatiga boshqaruvchi qilib tayinlanadi. Mirzo Salimbek Buxoro komiteti tomonidan

tashkillashtirilgan qadimgi obidalarni, sanʼatini va tabiatni avaylab asrash ishlarida Buxoro arkini tarixini tuzish ishlarida boshqa shaxslar bilan birga qatnashdi. (bu mehnaning noyob qoʻl yozmasi Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi sharq qoʻl yozmalar institutida № 19 saqlanadi). Mirza Salimbek hayoti davomida ishlab turgan vaqtlari boy musulmonlar kabi madrasalar qurdirgan, yerini va mol-mulkini maʼlum bir qismini vaqfga bergan.

U maqbara va masjidlarni tamirlagan, ariqlar qazdirgan, adabiyotshunoslik bilan shugʻullangan va h.k. Tahlil va natijalar. Mirza Salimbekning adabiy merosi mashxur boylikni tashkil etadi. Uning qalamiga mansub bir qator tarixiy, adabiy va diniy asarlar mavjud. Uning tarixiy asarlari alohida etiborga ega. Oʻz vaqtida mashhur boʻlgan kitobi “Qashkul-i Salimi va tarix-i mutaqaddimin va mutaxirin” (Salimning darvish kosasi, avalgi va keying podsholar tarixi). Bu kitobda Oʻrta Osiyoning tarixi, asosan Buxoroni boshqargan podsholar, qadimdan, to 1912 yilgacha, Rossiyaning qisqa tarixi (278-285 bet) va Turkiyaning (301-332 bet). Ushbu asarning qoʻl yozmasi ham bor [8]. Uning ikkinchi ishi “Tuxfat-al axbob fit-tazkirat-al-axbob, ma Tarix-ikasira va majmuai Salimi” (Yaxshi koʻrgan shoirlar, ularning tarixi, biografiyasi, ular haqida maʼlumotlar va Salimning toʻplami). Ushbu toʻplam shoir Mulla Raxmatulla Buxoroning antologiyasini (sheʼrlar toʻplami), u oʻz sheʼrlarini Vozix taxallusi bilan yozgan (1893 yil vafot etgan). Nashirning oxirida kechki buxorolik shoirlar antologiyasini, shoir-jadidlar antologiyasini yozgan. Antologiya Mirza Salimbekning oʻzini biografiyasi va qalamiga mansub boʻlgan sheʼrlar bilan tugatilgan. Ushbu kitobga Sharq tarixi uchun muhim boʻlgan Mulla Sharafiddin aʼlamning asarlari ham berilgan (XVIII b) “Tarix-i Sayyid Rokim”. Navbatdagi Salimbekning asari “Jalil-i gulzor” (Gullar toʻplami) – sheʼriy nasixtlar tojik tilida yozgan. 1917 yil uni oʻzi oʻzbek tiliga tarjima qiladi, ushbu tarjima hozirgi kunda Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi qoʻl yozmalar institutida qoʻl yozmalar fondida saqlanib kelmoqda. “Durrat-ul Voizin” (Ustozlar gavhari) – uning yana bir asari, ushbu asarda arab mualliflaridan olingan nasixatli hikoyalar berilgan. Uning yana bir asari “Muxbir il-hikoyat” (Hikoyatlar darakchisi) boʻlgan. Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida haqiqiy mehnatining noyob aftografi



saqlanadi. Mirza Salimbek bolalar uchun ham ijod qilgan. Uning katta bo'lamagan asari "Qabil-axbor hikoyatlari va hikoyati Abdulla haqida hikoya". Nashrning matni zar ramkalariga olingan. Undan tashqari u O'rta Osiyo olimi Sayid Xodja Abdulhakim Termiziyning bir nechta traktatlarini (asarlarini) sh'riy tarjima qilgan. Termiziy (893 yil vafot etgan) va shuni alohida kitob qilib nashr etgan. "Gulshani roz" (Sirlar gulzori). Diniy xarakterga xos "Axodis-il-imal" (Hamisha ishlatilayotgan hadislar) asarini arab tilidan tarjima qilib yozgan. Undan tashqari Salimbek fzal Maxdum Pirmastining (1915 yil vafot etgan) (Majolis-un nafois) Alisher Navoiyning va boshqa asralarining chop etgan. Tarixchining eng asosiy mehnati (asari) "Tarix-i Salimi" – faqat qo'l yozma shaklida bo'lib bir dona nusxada saqlangan. U Buxoro amirining oxirgi davrini tarixiga bag'ishlangan. Mirza Salimbek ushbu qo'l yozmasini 1917 yilda yoza boshlagan va 1920 yilda tugatgan. Qo'l yozmadagi sanalar shuni isbotlaydi (Il 66a, 68a, 230b). Sadriddin Ayni, Fayzulla Xodjayev va Fitratlarni xotiralaridan ko'ra Salimbekning memuarlari ancha taassurotlarga boy, ma'lumotlar ko'proq. Ushbu memuarda amirlikning siyosiy tarixi to'laroq aks ettirilgan. Salimbekning memuarida Buxoro amirlikni mamuriy tashkilot ishlari to'laroq berilgan, ularning vazidfalari haqida aytilib o'tilgan; koshbegi, amaldor, zakotchi, mirshab ba boshqalar. Amirlikda ma'lum bo'lishicha ishlarni bajarish hokimligi yuqoridagi koshbegiga (koshbegi-i bolo) hamda pastki koshbegiga (koshbegi-i poyon) qaragan. Birinchi arkda yashagan – amirning rezedensiyasida, shuning uchun uni yuqoridagi deb atashgan. Pastki koshbegi esa markaziy moliyaviy qismni boshqargan, zakotchilarning barchasi unga qaram bo'lishgan. U o'z konsalyariyasi bilan Ark hovlisida joylashgan. Shuning uchun uni pastki koshbegi deb atashgan. Salimbekning memuarlarini manosidan shu kelib chiqadiki, davlatda qiyin vaziyat bo'lgan vaqtda koshbegi-i kull (barchasini koshbegisi) lavozimi tayinlangan.

Koshbegi-i kull ikkala koshbegini vazifasini bajargan. Masalan, Muxammadi biy (1885-1889), Astanaqul biy (1886-1906), Usmanbek biy (1918-1920) kabi qulli qoshbegilar davlatni boshqarishga yordam berishgan, o'sha vaqtlar ziddiyatli yillar bo'lganligi sababli. Afsuski ayrim tarixchilar buni farqiga borishmagan[9; 31,41]. Salimbekning yozishicha Buxoro amaldorlarini lavozimi keyinchalik ham o'zlarida qoldirilgan, boshqa lavozimga o'tishga ham, boshqa joyga jo'natilishga ham. Salimbekning memuarlarida jadidlar uyushmasining paydo bo'lishi, yangi buxoroliklarning faoliyati haqida ma'lumotlar berilgan. Salimbekning jadidlar haqidagi tanqidiy mulohazalarini inobatga olsak, 1910 yil shit-sunitlarni yanvar oyida Buxoroda bo'lgan xunrezliklar, amirga qarshi chiqqanlari uchun bo'lib o'tgan deb hisoblash mumkin. Buning asosiy sababchilari (uyushtirganlar) bu Rossiya imperiyasining siyosiy agentlari va mahalliy amaldorlar, dindorlar. 1910 yil voqealarini ko'pchilik yozishgan, ammo uni sababini aytishmagan[10. 65,75]. Amirlikdagi ijtimoiy o'sishi mobaynida Buxoro jadidlarini boshliqlarini ta'siri va obro'yi o'sardi. Rossiyalik siyosiy agentlar amirlikka jadidlarga qarshi chiqishda yordam berishardi. Amir Buxoroda, jadidlarning konstitutsion monarxiya programmasini tuzishga qarshi edi. U jadidlarga qarshi chiqish vaqtini poylardi. "Amir" manfaati unga boxona bo'ldi. Vaqtinchalik agent A.Y.Miller tomonidan manifest reformasining proyeksi tuzilgan edi. Tashqi ishlar ministri Milyukov tomonidan projekt matini tasdiqlangandi. Rossiyaning siyosiy agentlari targ'ibot ishlarini boshlab yuborishadi, chunki Rossiyada bo'lib o'tgan fevral revolyutsiyasidan so'ng, Buxoro jadidlari tomonidan namoyish o'tkazilishi tayyorlanayotgan edi. Manifestni e'lon qilish kunida (1917 yil 7 aprel) jadidlar buni barchasi uyushtirilganini bilib olishadi. Ayrim tarixiy manbalardan fevral revolyutsiyasidan so'ng Buxoro jadidlarining faoliyati kamsitilgan deb ko'rsatilgan. Ularni podsho hukumdorligi bilan bog'liqlikda ayblashgan. "Tarix-i Salimi"da mart oyida bo'lgan to'qnashuvdan so'ngi

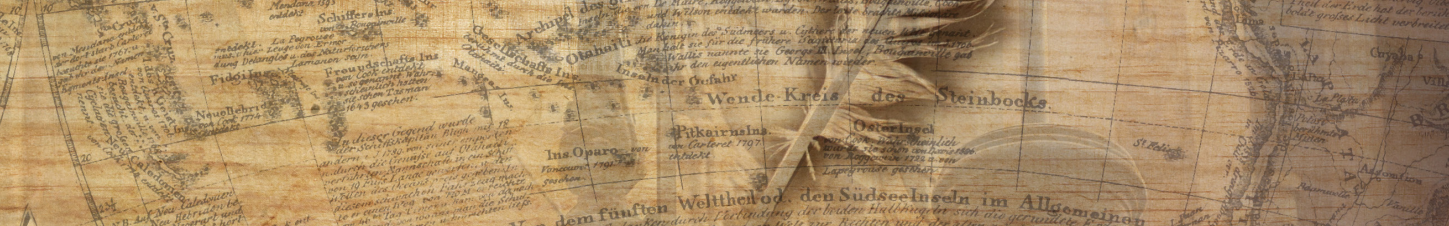
voqealar haqida batafsil aytilgan: muallifning o'zi Buxoro hokimiyatining vakili sifatida Turkiston o'lkasining SNK vakillari va yosh buxorochilar bilan uchrashuvlar olib borilgan, tinchlik sulhi tuzilib, qo'l qo'yilgan. Mirza Salimbekning malumotlari juda qimmatli, chunki unda fevral revolyutsiyasi, Buxoro amirligidagi "Xalq revolyutsiyasi" haqida kerakli malumotlar bor. Mirza Salimbekning memuarlarida Yakkabog' viloyatidagi Ulug'bekning vaqf yerlari haqida va u yerda qurgan madrasa haqida ham aytib o'tgan. Mirza Salimbekning qo'l yozma memuari O'rta Osiyoning qisqacha tarixidan boshlanadi, Chingizxonning bostirib kelishidan, to hokimiyatga mang'itlar kelgunicha. Uning yozgan qisqacha tariflari, yangi chingiziylar hukmdorligi, Temuriylar, Shayboniyxonning bostirib olish, uni va avlodini hukmdorlik davri, ashtarxoniylar vaqti, matn bo'yicha Mirza Salimbekning "Kakul-i Salimi"da mang'itlar hukmdorligi, ularning Muxammad Raximxondan to amir Muzaffargacha bo'lgan tarixiy voqealar aytilgan. Muzaffar amirning hukmdorlik vaqtida Mirza Salimbek o'z xizmatini boshlagan, ushbu asarda muallifning hayotidan yaqqol vaziyatlar, voqealar olingan, shuning uchun bu asarni qo'l yozmani memuar desak ham bo'ladi. "Tarix-i Salimi" ning asosiy qismi (124-231 bet) amir Olimxonning hukmdorlik vaqtiga bag'ishlangan, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy voqealarga eng boy davri. "Tarix-i Salimi" 15 rabi 1338 X(7 yanvar 1920 yil) 23 kishilik Turkiston bolsheviklarni delegatsiyasi Buxoroga kelishini e'lon qilishi bilan tugatilgan[11. 33].

Xulosa. Mirza Salimbekning "Tarix-i Salimiy" asari XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi Buxoro amirligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, amaldorlar faoliyati va jadidchilik harakati kabi dolzarb voqealarni yoritishda bebaho manba hisoblanadi. Asar muallifi – o'zi hukmdorlar xizmatida bo'lgan, voqealarning bevosita ishtirokchisi sifatida memuar shaklida yozgan, bu esa uni yanada ishonchli va tarixiy ahamiyatli qiladi. "Tarix-i Salimiy"da amir Muzaffar, Abdalaxid

va Olimxon davrlaridagi siyosiy vaziyatlar, jadidlar bilan ziddiyatlar, Buxoro amirligi va Rossiya o'rtasidagi munosabatlar, 1917–1920 yillardagi inqilobiy voqealar keng yoritilgan. Ayniqsa, 1918 yilgi mart voqealari va yosh buxoroliklarning harakati haqida muhim ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, muallif o'z faoliyatining turli bosqichlari, o'z davrining ijtimoiy-siyosiy muhitini chuqur tahlil qilgan. Mirza Salimbek nafaqat tarixchi, balki ijodkor sifatida ham adabiy meros qoldirgan bo'lib, uning asarlari orasida diniy, tarixiy va badiiy yo'nalishdagi kitoblar mavjud. "Tarix-i Salimiy" nafaqat tarixiy voqealarni, balki o'sha davr amaldorlari, siyosiy kuchlar va xalqning ruhiy holatini aks ettirgan noyob qo'lyozmadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Мирза Абдал-Азим Сами. Тарихи салатини мангитийа. Душанбе, 1967.
2. Тухтаметов Т.Г. Русско-бухарские отношения в конце XIX – начале XX в. Ташкент, 1966.
3. Сборник статей по истории народов Средней Азии. Душанбе, 1953. С.7.
4. Епифанова Л.М. Рукописные источники по истории Средней Азии периода присоединения ее к России (Бухара). Ташкент, 1965. С.44-51.
5. Кастальский Б.Н. Историко-географический обзор Сурханской и Ширабадской долины // Вестник ирригации, 1930, №4, с.3.
6. Ананьев А.Г. Орошение Ширабадской долины водами реки Сурхан. Т., 1911; Шерабадская долина. СПб, 1914.
7. Бабаходжаев А.Х. Провал английской агрессивной политики в Средней Азии (1917-1920). Ташкент, 1959. С.101.
8. Мирза Мухаммад Салимбек. Кашкул-и-Салимбек. Литография. Ташкент, 1912.
9. Маджлисов А. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX- начале XX века. Душанбе-Алма-ата, 1967. - С.31-41.
10. Хамраев А.Х. К вопросу о январских событиях 1910г. В Бухаре // Труды САГУ. Вып.57. с.65-75.
11. Мирза Салимбек . Тарих-и Салими. с.33.



"TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasii"
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

Fayzullayeva Mavlyuda Xamzayevna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti tarix fanlari doktori (DSc)
E-mail: mavlyuda_fayzullayeva@tues.uz

TIL - UMUMBASHARIY MADANIYAT VA TAFAKKUR MAHSULI

Annotatsiya. Maqolada Markaziy Osiyoda yashovchi xalqlarning tili va etnik tarixini o'rgangan yirik tilshunos olim Mahmud Qoshgariyning "Devonu lug'otit Turk" asarida keltirilgan turkiy tillarga oid muhim ma'lumotlar tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar. Markaziy Osiyo, Mahmud Qoshg'ariy, turkiy til, turkiy xalq, etnolingvistika.

ЯЗЫК КАК ПРОДУКТ КУЛЬТУРЫ И МЫШЛЕНИЯ

Аннотация. В статье анализируются тюркские слова из произведения Махмуда Кашгари "Девону луготит Тюрк", лингвиста, изучавшего язык и этническую историю народов, проживающих в Центральной Азии.
Ключевые слова: Центральная Азия, Махмуд Кашгари, тюркский язык, тюркский народ, этнолингвистика.

LANGUAGE AS A PRODUCT OF CULTURE AND THINKING

Annotation. The article analyzes Turkic words from the work of Mahmud Kashgari "Devon lugotit Turk", a linguist who studied the language and ethnic history of peoples living in Central Asia.
Keywords. Central Asia,

Mahmud Kashgari, Turkic language, Turkic people, ethnolinguistics.

Kirish. Hozirgi paytda O'zbekistonda yuz berayotgan keng qamrovli tub siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy o'zgarishlar yurtimizda yashayotgan har bir fuqaroning o'zligini anglashi, qadimiy tariximiz, boy ma'naviyatimiz va ulug' ajdodlarimizning ulkan merosini chuqurroq o'rganishimiz uchun qulay imkoniyat yaratdi. Shu boisdan ham yer yuzidagi ma'lum bir mintaqada yashovchi xalqlarning tabiiy-geografik joylashuvi, etnogenezi va etnik tarixi, antropologik va etnolingvistik xususiyatlari, moddiy madaniyati, maishiy turmush tarzi, ijtimoiy hayoti va oila-nikoh munosabatlari, marosimlari hamda urf-odatlarini xolisona tarzda ilmiy tadqiq etishni taqozo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek xalqi va Markaziy Osiyoda yashovchi xalqlarning tili va etnik tarixini o'rgangan yirik tilshunos olim Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida turkiy tillarga oid muhim ma'lumotlarni ko'ramiz [1. 1963]. Shuningdek, asarda Markaziy Osiyoda yashovchi turkiy xalqlar, qabilalar va ularning til xususiyatlari hamda dialektlari haqida ham boy fikr-mulohazalar berilgan [2. 1967].
Tadqiqot metodologiyasi. Ma'lumki, jahondagi barcha xalqlar va elatlar ancha murakkab etnik jarayonlarni boshdan kechirganlar. Chunki har bir etnos uzoq tarixiy davr mobaynida turli elatlar bilan aloqada, ba'zan bir joydan ikkinchi joyga ko'chib, boshqa etnoslar bilan aralashib, ularni o'ziga singdirib yoki tarkibiy qism qilib olish natijasida shakllanib borganligini tadqiqotlardan bilamiz. Etnologiyaning eng

muhim usullaridan biri yozma manbalarni o'rganish bo'lib, uning qimmatini o'rganilayotgan xalq va uning madaniyati to'g'risida aniq va to'laqonli ma'lumotlarni berish bilan ajralib turadi. Shu jihatdan olganda, tilshunoslik ma'lumotlarining ham nafaqat etnologiya, shu bilan birga tarix fani uchun ahamiyati kattadir. Tahlil va natijalar. Jahonning ko'pgina tillarida uzoq o'tmishda foydalanilgan ba'zi so'zlarning saqlanib qolishi tasodifiy hodisa emas. Buni asosan insonning ijtimoiy faoliyati, aniqrog'i kishilarning o'zaro munosabatlari natijasi va o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, tarixiy voqea, hodisa, jarayonlar izohlanishi bilan va bunga ko'plab misollarni dalil sifatida keltirib o'tish mumkin. Jumladan, oziq-ovqatlar tarkibiga kiruvchi, kundalik turmushda doimiy iste'mol qilib kelinadigan "yog'" – rus tilida "jir, maslo", "Devonu lug'otit turk" da ham "jir" (jir) deb qo'llanilgan [2. – B. 90]. Shuningdek, rus tilidagi "bekmes" so'ziga murojaat qilsak, o'zbek tilida uning "shinni" ma'nosini anglatishini bilamiz. Devonda ham mazkur so'z "bekmas" (bekmas) deb atalib, qadimiy o'g'iz tilidan olingani keltirilgan [2. – B. 64]. Mevalardan biri "behi" ni rus tilida "ayva" deb atalishini bilamiz. Buni qarangki, o'rta asrlarda ushbu meva "awja" (avya) deb yuritilgan [2. – B. 11]. Devonu lug'otit turkda uy-ro'zg'or buyumlariga ham e'tibor qaratilgan bo'lib, eng ko'p ishlatiladigan buyumlardan biri "dazmol" – rus tilida "utyug", Devonda esa "otuk" (otuk) shaklida uchraydi [2. – B. 201]. Qadimda chorvadorlarning eng muhim buyumlaridan biri "mesh" – "big'rig'" (big'rig') deb atalgan bo'lib, rus tilida ham meshning "burdyuk" deb atalganligini bilamiz [2. – B. 67]. "Qayroq tosh" ni ruschadan o'g'irganda "najdak" ma'nosida keladi. Mahmud Qoshg'ariy ham ushbu asbobni nijdag' (nijdag') deb qo'llanilganligini yozadi [2. – B. 183]. Asbob-uskunalardan yana biri "o'roqrand" – rus tilida "kirka" ma'nosini beradigan bo'lsa, qadimda u "kerki" (kerki) deb atalgan [2. – B. 156]. Shuningdek, uy qurishda eng muhim ashyolardan biri hisoblangan "g'isht" – rus tilida "kirpich" ekanligini bilamiz, ammo qadimiy turkiy tilda ham "kerpich" (kerpich) shaklida qo'llanilganligidan kam xabardormiz [2. – B. 156]. O'zbekistonning Xorazm viloyatida hozir ham g'ishtning "karvich" deb atalishidan ko'rish mumkinki, bu atama o'z shaklini biroz o'zgartirsada,

yurtimizning ba'zi hududlarida hali ham qo'llanilib kelmoqda. Shuningdek, kiyim-kechaklar borasida ham misollar keltirish mumkin. Jumladan, qadimgi turkiy tillari (o'g'uz) dan birida "bashmaq" (bashmaq) – hozirgi o'zbek tilida "to'piq" ma'nosida keladi [2. – B. 60]. Rus tilidagi "bashmaki" so'zini olsak, poyafzalni, yana ham aniqrog'i to'piqqacha kiyiladigan oyoq kiyimni tushunish mumkin. To'g'ridan-to'g'ri "bashmaqlandi" ni tarjima qiladigan bo'lsak, "sandal kiydi, chuvak kiydi" ma'nolarini bersa, ruschada esa "zaimel bashmaki" ma'nosida keladi. Shu bilan birga maishiy hayotga yaxshi kirib borgan "fartuk" – oshpaz, sartarosh, uy bekalari hamda zavod, fabrika ishchi va xizmatchilari tomonidan keng ishlatiladi. Fartuk – qadimda ifloslanmasligi uchun libos ustidan kiyiladigan kiyim bo'lib, "partu" (partu, bartu), ya'ni "bir qavatli ustki to'n" bo'lgan [2. – B. 201]. Bundan tashqari, ichkilik do'koni sifatida xizmat qiladigan mayxonalar qadimda "kebit" (kebit) deb atalib, rus tilida "kabak, kabare" shaklida qo'llaniladi [2. – B. 149]. Yana bir misol, qizil rang xalq orasida "alvon", "ol rang" deb ham yuritiladi. Qadimgi turkiyda bu rang – "al" (al) deb atalib, rus tilida "aliy" ma'nosini beradi [2. – B. 16]. Bu so'z "alanga", "olov" nomidan kelib chiqqanligi tayin, chunki zamonaviy turk tilida ham alanga – "alev" (alev) deb ataladi [3. – B. 12]. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Hozirgi zamon tillarining o'zaro munosabatlari va o'xshashlik tomonlarini chuqur o'rganish asosida turli xalqlarning tarixan bir-biri bilan aloqador va o'zaro bog'liq



ekanligini bilib olish mumkin. Bu hol oilaviy tillar, shuningdek, xalqlarning kelib chiqishida mushtarak umumiy bog'lanish mavjudligini anglatadi. Kishilar qadimdan har bir narsani va voqea-hodisani maxsus nom yoki atama bilan atagani natijasida so'zlar paydo bo'lib, ajdodlardan avlodlarga yetib kelgan. Ana shu so'zlar har bir xalqning qadimiy tarixini, uning boy kechmishini, o'tmish ma'naviyatini o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi. Ammo, moddiy-ma'naviy hayotning o'zgarishi, tarixiy jarayonlar, o'troq va ko'chmanchi aholining bir-biri bilan qo'shilib aralashib ketishi natijasida so'zlar ma'nosi o'zgarishlarga uchragan. Agar, diqqat bilan o'rganib chiqilsa, xalqimiz orasida uchraydigan so'zlarning chuqur ma'noga ega ekanligini anglaymiz, chunki qadimgi turkiy til o'zining so'z boyligi bilan milliy-ma'naviy xazinamizni cheksiz boyitib kelgan. Zero, so'zlarni o'rganish, uning ma'no-mazmunini tushunish ham muhim masaladir. Ma'lumki, uy hayvonlaridan biri bo'lgan sigirning Surxon vohasi qishloqlarida – inak deb atalishining guvohi bo'lganmiz. Buyuk tilshunos olim Mahmud Qoshg'ariyning qadimiy turkiy tillariga bag'ishlangan Indeks-lug'atida ham sigir - inak shaklida qo'llaniladi [2. – B. 98]. Izlanishlardan ma'lum bo'ldiki, qadimiy turkiy tilga xos bo'lgan bu so'zni Surxondaryoning qorluq lahjasiga kiruvchi shevada so'zlashadiganlar ishlatishar ekan [4. – B. 19]. Ma'lumot uchun aytish kerakki, Surxondaryodagi o'zbek shevalari: 1) j-lovchi o'zbek shevalari (qipchoq lahjasiga xos shevalar); 2) y-lovchi o'zbek shevalari (qorluq lahjasiga xos shevalar); 3) ikki tilda

so'zlashuvchi shevalarga bo'linadi [4. – B. 13]. Surxon vohasi aholisining an'anaviy turmush tarziga e'tibor berganda shuni ko'ramizki, vohaning yarim-o'troq chorvador aholisining uy-joylari asosan qora uy (o'tov) lardan iborat bo'lgan. Ular tol novdalaridan qilinib, uyning asosi keraga, uvuq va chang'aroqdan iborat bo'lgan. Keraga - uyning suyagi hisoblanib, bitta qora uyda 4 ta keraga bo'lgan va to'rttalasi birlashtirilib aylantirilganda qora uyning aylana panjara qismi hosil bo'lgan [5. – B. 18]. Mahmud Qoshg'ariy esa - keragu deb chodirni o'zini ataydi. Masalan, keragulandi - qadimiy turkiy tilda o'ziga chodir tikdi, degan ma'noni anglatadi [2. – B. 155]. Balki, o'tov keragasi - keragu so'zi, ya'ni chodir ma'nosidan kelib chiqqandir. Vaholanki, o'tov ham, chodir ham ko'chmanchi chorvadorlarning uy-joylari bo'lib, shakli, qurilishi o'zgarsada, ikkalasidan ham bir ma'no kasb etadi. Xalq orasida, ayniqsa, qariyalarning suhbatiga quloq solsangiz, biror uzoqroq joyga bormoqchi bo'lishsa, ko'lik bormi, deyishadi. Bu bilan ular texnikani, ya'ni, avtomobilni nazarda tutishadi. Devonda ham ko'luk so'zi uchraydi va yuk ortish mumkin bo'lgan hayvon orqasi ma'nosida keladi [2. – B. 167]. Ikkala misoldan ham bir xil ma'noni anglash mumkin, ya'ni ikkalasi ham yuk tashuvchi vosita sifatida kelayapti. Yana bir misol, aholi orasida ko'ndi, ko'nikdi, ko'nikmoq so'zlari insonning mavjud sharoitga moslashib, ko'nikib ketganligini yoki biror kishining iltimosiga ko'nganligini bildiradi. Bu so'zning tub ildiziga qaraydigan bo'lsak, ko'nikti so'zi - charchadi, ma'nosini berar ekan [2. – B. 168]. Bunga mantiqan yondashadigan bo'lsak, albatta, o'sha sharoitdan charchagan insonning ko'nikishdan boshqa iloji qolmaydi. Demak, ko'nikish so'zining o'zak ma'nosi - charchash so'zidan kelib chiqqan ekan. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Masalan, hozirgi kunda moddiy madaniyatning hamma sohasi bo'yicha ko'rgazmalar tashkil etilib, unda san'at va hunarmandchilik turlari

(tasviriy san'at, haykaltaroshlik, yog'och o'ymakorligi, kashtachilik, va boshq.) ning eng sara namunalari namoyish etiladi, ya'ni ko'rsatiladi. Qadimda esa ko'rgazma - chiroyli degan ma'noni anglatib, Mahmud Qoshg'ariyning Indeks-lug'atida ko'rgazti degani chiroyli bo'ldi ma'nosida kelar ekan [2. – B. 169]. Tun so'zining - tun, kecha, kechqurun ma'nolarini anglatishinibilamizvainson tunda vomida charchoqlarini chiqarib dam oladi, uxlaydi, tinchlanadi. Aslida esa, tun – tinchlanish, tin olish ma'nosini anglatar ekan [2. – B. 183]. Yoki, yana bir misol, bola so'zi juda ko'p ma'noda keladi. Jumladan, inson bolasi, yosh o'g'il bola, yosh bolalar, bolalik davri, xullas, inson farzandi. Shuningdek, jonivorlar bolasi: tuya bolasi - bo'taloq, ot bolasi - toychoq, qo'y bolasi - qo'zichoq, tovuq bolasi - jo'ja, qush bolasi - polapon va h.k. Qadimgi turkiy tilga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bala – qush bolasi ma'nosini berib, balaladi – bola ochib chiqdi, degan ma'noni anglatgan [2. – B. 154]. Ya'ni, qush bolasidan - bola so'zi kelib chiqib, insonlarga nisbatan ham qo'llaniladigan ko'p ma'noli so'zga aylangan. Balki, keyinchalik, bola so'zi o'zgarishga uchrab qush bolasiga nisbatan qo'llaniladigan polaponga aylangandir. Shuningdek, jigar so'zi turkiy xalqlarda bag'ir deb atalib, bag'irsadi – jigar tusadi, degan ma'noni bildirgan [2. – B. 61]. Bu atama Surxondaryo chasiga bavyr, bag'yr; o'zbek adabiy orfografiyasida bag'ir; turkmanchada bag'yr; qozoqchada bauyr; qirg'izchada boor; ozarbayjonchada bag'yr; tatarchada baur; turkchada bagyr deb atalib [4. – B. 86], o'z navbatida ko'chma ma'noda ham kelgan. Jumladan, beduk bag'irlig' – bag'ri butun, bag'irlig'er – shijoatli odam, bag'irsaq - xushmomalali, yoqimli kishi degan ma'nolarni anglatgan [2. – B. 62]. Demak,

bu so'zlar o'z va ko'chma ma'nolarda kelsada, bir so'zdan, ya'ni o'zagi bir – bag'irdan kelib chiqqan. O'zbekistonning shimoliy hududlari bo'lgan Xorazm va Qoraqalpog'istonga borsangiz, sabzavotlardan biri hisoblangan sabzini geshir deb ataganlarini eshitasiz. Qadimda esa, sabzavotlardan turpni keshur deb ataganlar [2. – B. 160]. Albatta, bunda atamaning bir sabzavotdan ikkinchi sabzavotga ko'chganligi ko'rinib turibdi. Demak, mavjud so'zlar muayyan tarixiy ildizdan kurtak otib, geografik va etnotarixiy sharoitlar ta'sirida eski turkiy tildan ibtido olib,

rivojlanib boyib boraveradi. Ma'lumki, o'zbek umumxalq tilida qishloq xo'jalik, chorvachilik, turar joy, uy jihozlari, asboblari, ayrim hayvon, o'simlik nomlari ko'pincha shevalarda aytiladi. Qipchoq shevalariga xos j-lashishni Surxon vohasi qishloqlarida uchramiz. Quyida ayrim so'zlar borasida to'xtalamiz: "jemish" – hozirda chorvachilikda ishlatiladigan yem-xashak atamasi sifatida qo'llaniladi. Qadimiy turkiy tilda esa "jemish" – ho'l meva ma'nosida qo'llanilib, "jemishlandi" – daraxt meva qildi, meva berdi ma'nolarini anglatgan [2. – B. 125]. Albatta, davrlar o'tishi bilan bu so'z ma'nosi o'zgarishga uchragan bo'lsada, asl mohiyatiga yaqinligi sezilib turadi. Ro'zg'orda "xamir qilmoq" so'zi ko'pincha "xamir yo'g'irmoq", "bir zuvala xamir yo'g'irmoq" kabi shakllarida keladi. Yo'g'irmoqni j-lashgan varianti "jo'g'irmoq" bo'ladi. Qadimiy turkiy tilga murojaat qilsak, "jug'urtti" – xamir qildirdi, "jug'ruldi", "un jug'ruldi" – xamir qorildi, "jug'rum", "bir jug'rum un" – bir xamirlik un ma'nolarini beradi. Aslida esa lagan – "jug'ri" deb atalib, "bir jug'rum un" – bir lagan un ma'nosidan kelgan. Demak, hozirgi kunda ishlatiladigan "yo'g'irmoq" ma'nosi balki "lagan" so'zidan kelib chiqqandir. "Jug'urg'uch" esa xamir qilishda ishlatiladigan o'qlog'i bo'lib, qatpatirni – "jug'a" deb atashgan. Ya'ni, "jug'urg'uch" yordamida qat-qat



qilib tayyorlangani uchun qatpatirni oddiygina qilib “jug’a” deb qo’ya qolishgan [2. – B. 144-45]. Yana bir so’z, ro’zg’orda qatiq uyutishda qatiq tomizg’isi ishlatiladi va bu aksariyat qishloqlarda “qo’r” deb ataladi. Aynan, qadimiy turkiy tilda ham qatiq tomizg’isi - “qor” deb atalib, “qorlandi” – achidi ma’nosini bergan [2. – B. 371-372]. Ya’ni, bu so’z o’zgarishlarga uchramasdan bizning davrimizgacha yetib kelgan. O’z ma’nosini o’zgartirmasdan yetib kelgan so’zlardan yana biri totli, shirin sifatlari bo’lib, qadimda – “tatlig’” deb qo’llanilgan. Ammo, shirinlik so’zining o’zi o’zgarishga uchrab, qadimda shirinlik - “tatig’” deb atalgan, ya’ni, yuqoridagi “tatlig’” ma’nosidan kelib chiqqan [2. – B. 253]. O’zbek oshxonasida an’anaviy ravishda tayyorlanib kelgan marosim taomlaridan biri holvaytardir. Holvaytarning qadimiy taom ekanligini O’rta Osiyoning qomusiy olimi Abu Rayhon Beruniy, uning asosan ta’ziya marosimlarida pishirilganligini K. Shoniyozov va B.X. Karmishevalar ham qayd etib o’tishgan [6. – B. 281; - B. 132; - B. 151]. Holvaytar O’rta Osiyoning hamma aholi manzillarida tayyorlanib, nomi fors-tojik tilidan olingan bo’lib, “suyuq holva” yoki “ho’l holva” ma’nosini beradi, deb yozadi K. Mahmudov [7. – B. 90]. Endi “holvaytarda” uchraydigan “tar” so’ziga murojaat qiladigan bo’lsak, qadimiy turkiy tilda - yog’ quyqasi ma’nosini beradi [2. – B. 249]. Agar holvaytarni tayyorlanish usuliga e’tibor qaratsak, un yog’da qizartirib qovuriladi va shakar bilan suv solinib, quyuqlashguncha qaynatiladi. Demak, holvaytar yog’da tayyorlanishi bilan birga “suyuq, ho’l holva” hamdir. Ya’ni, “holvaytar” so’zining ma’nosi ham qadimiy turkiy tildan kelib chiqqan degan taxminni uyg’otadi, ham fors-tojik tilidan olinganligiga mos keladi. Bundan ko’rish mumkinki, hali etnograf va lingvistlar oldida oddiy ko’rinsada, hali o’z yechimini kutayotgan masalalar ko’ndalang turibdiki, agar o’z yechimini topsa, ko’p narsaga oydinlik kiritish mumkin.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan so’zlar o’tmish turmushdagi narsalar atamasi bo’lib, tarixiy davr bilan bog’liqdir. Shuning uchun bunday so’zlarni o’rganish til taraqqiyotining

ma’lum tarixiy bosqichlaridagi fonetik o’zgarishlarni tahlil qilishda muhimdir. Qadimiy Sharq xalqlari madaniy merosining ildizlari uzoq asrlarga borib taqaladi. Ular faqat o’zi vujudga kelgan zaminga oid bo’libgina qolmay, umumbashariy madaniyat va tafakkurning mahsullaridir. Shu jihatdan olganda, Mahmud Qoshg’ariyning “Devonu lug’otit turk” qomusiy asari xalqlarning tilini va etnik tarixini o’rganishda muhim manba bo’lib xizmat qiladi va ma’naviyatimiz tarixini chuqurroq bilishda o’ziga xos o’rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталибов, 1-жилд. – Тошкент, 1963.
2. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. Ғ.Абдурахмонов ва С.Муталибов иштироки ва таҳрири остида. – Тошкент, 1967.
3. Туркча-ўзбекча ва ўзбекча-туркча луғат. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993.
4. Рахимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари. - Тошкент, 1985.
5. Кичкилов Х., Боқиев А. Ўзбек кўнғиротларининг ўтовлари ва уларнинг жиҳозланиши. “Жайхун” журнали. – Термиз, 2005. № 1.
6. Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. – Тошкент, 1968. I-том.; Шониёзов К. Беруний асарларида этнографияга оид материаллар // Беруний ва ижтимоий фанлар. – Тошкент, 1973.; Кармышева Б.Х. Архаическая символика в погребально-поминальной обрядности узбеков Ферганы. // Древние обряды верования и культы народов Средней Азии. – М., 1986.
7. Махмудов К. Мехмоннома. – Тошкент, 1989.



"TISU ilmiy tadqiqotlari xabarnomasi" ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

Eshkurbonov Sirojiddin Bozorovich Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
pochta: sirojiddin_eshkurbonov@tues.uz
Tel: +998997481589

MUSTAQILLIK YILLARIDA YANGICHA IJTIMOY-IQTISODIY MUNOSABATLARNING AN'ANAVIY XO'JALIKKA TA'SIRI (Surxon vohasida misolida)

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillikning dastlabki yillarida o'zbek xalqi an'anaviy dehqonchilik xo'jaligining bozor iqtisodiyoti sharoitiga moslashish jarayoni Surxon vohasi misolida ko'rib chiqildi. Xususan, mustaqillikkacha yerga egalik shaklining ahvoli, salbiy oqibatlari, mustaqillikdan keyin yangicha ijtimoiy iqtisodiy jarayonlar ta'sirida bozor iqtisodiyotiga mos sohadagi o'zgarishlar o'rganildi. Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida xo'jalik yuritishning istiqbolli uch shakli, ya'ni qishloq xo'jaligi shirkatlari, fermer xo'jaliklar va dehqon xo'jaliklar vujudga kelishining Surxon vohasi dehqonlari ijtimoiy va xo'jalik turmushiga ta'siri tahlil qilindi.

Tayanch so'zlar: Dehqonchilik, islohat, bozor munosabatlari, mulkdor, tomorqa, shirkat, fermer, an'analari, zamonaviylik, daromad, moslashish.

ВЛИЯНИЕ НОВЫХ СОЦИАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ НА ТРАДИЦИОННОЕ ХОЗЯЙСТВО В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ (на примере Сурханской долины)

Аннотация. В данной статье на примере Сурханской долины рассматривается процесс адаптации традиционного дехканского хозяйства узбекского народа к условиям рыночной экономики в первые годы независимости. В частности, изучено состояние формы собственности на

землю до независимости, ее негативные последствия, а также изменения в данной сфере под влиянием новых социально-экономических процессов после обретения независимости, адаптированные к рыночной экономике. Проанализировано влияние на социальную и хозяйственную жизнь дехкан Сурханской долины трех перспективных форм хозяйствования в сельском хозяйстве страны, а именно сельскохозяйственных кооперативов, фермерских хозяйств и дехканских хозяйств. Ключевые слова: земледелие, реформа, рыночные отношения, собственник, приусадебный участок, кооператив, фермер, традиции, современность, доход, адаптация.

THE IMPACT OF NEW SOCIO- ECONOMIC RELATIONS ON TRADITIONAL ECONOMY IN THE YEARS OF INDEPENDENCE (On the example of the Surkhan oasis)

Annotation. This article examines the process of adapting the traditional Uzbek farming system to the conditions of a market economy in the early years of independence using the example of the Surkhan oasis. In particular, the state of land ownership before independence, its negative consequences, and changes in the sphere of a market economy under the influence of new socio-economic processes after independence were studied. The impact of the emergence of three promising forms of farming in our country, namely agricultural cooperatives, farmsteads, and peasant farms, on the social and economic life of the peasants of the Surkhan oasis was analyzed.
Key words: Farming, reform, market relations,



landlord, company, farmer, traditions, modernity, income, adaptation.

Kirish. XX asrning 90 yillarida sobiq Sovet ittifoqidan ajralib chiqqan xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotida o'zgarishlar yuz berdi. Jahondagi boshqa xalqlar bilan etnomadaniy aloqalarning jadallashuvi natijasida an'anaviy madaniyatlari zamonaviylashib bordi. Shuning uchun ham keyingi yillarda o'zbek xalqining an'anaviy dehqonchilik

xo'jaligini o'rganish dolzarb masala hisoblanadi. Dehqonchilik qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, aholini oziq-ovqat, sanoatni xom-ashyo, chorvachilikni esa yem-xashak bilan ta'minlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Mustaqillik yillarida o'zbek xalqining xo'jalik madaniy an'analari, uning rivojlanishi, mintaqaviy xususiyatlariga bag'ishlangan bir qancha tadqiqotlar mavjudki, ularda dehqonchilik xo'jaligi haqida ma'lumotlar keltiriladi. Xususan, S.N.Tursunov, E.O.Qobilov, U.S.Abdullayev, A.A.Ashirov, O.Bo'riyev, F.SH. Raxmonov, N.N.Tursunov, A.R.Qayumov, A.E.Qurbonov, Z.S.Isoqov, M.SH.Usmonov, I.Umarov va Y.A.Turdimuradovlarning tadqiqot ishlari shular jumlasidandir.

“O'zbekistonning – etnografik qo'riqxonasi” nomini olgan Boysun hududini etnografik, arxeologik va folklorshunoslik yo'nalishlari asosida o'rganish uchun har yili o'tkazib kelinayotgan “Boysun bahori” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi va 2002-2005 yillarda YUNESKO hamkorligida o'tkazilgan ekspeditsiya materiallarida S.N.Tursunov, E.A.Qobilov, H.Kichkilov, O.Bo'riyev,

A.A.Ashirov, F.Rahmonov, A.Qayumov, N.Tursunov hamda A.E.Qurbonov ilmiy maqolalarida vohaning xo'jalik masalalariga oid materiallar ham mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yozishda tarixiy-tahlil, qiyosiy-tahlil, dala ma'lumotlarini to'plash, intervyu va anketa so'rovnomalari kabi ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Surxon vohasining tabiati, iqlimi, tuprog'i, suv, sharoitlarining mavjudligi qadimdan bu yerda dehqonchilik bilan shug'ullanishga juda qulay bo'lgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ta'kidlaganidek: “Surxon

vohasi azal-azaldan unumdor tuprog'i, ishning ko'zini biladigan, bir yilda ikki-uch martalab hosil oladigan mirishkor dehqonlari bilan shuhrat qozonib keladi. Yurtimiz bozorlariga qishin-yozin ertani karam va sabzavotlarni, barra ko'katlarni, poliz, meva-yu uzumni, sitrus mevalarni yetkazib beradigan ham Surxondaryoning zahmatkash fermer va dehqonlaridir”[1, 280].

Mamlakatimizda ilk sug'orma dehqonchilik arxeolog olimlarning aniqlashicha miloddan avvalgi II ming yillik boshida qadimgi Baqtriyada, ya'ni Surxon vohasida shakllangan [2, 9-16; 3, 8-32]. Hudud issiq va quruq iqlimli mintaqaga kiradi. Bu sun'iy sug'orishda paxta va subtropik ekinlar yetishtirishga mos [4, 117]. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida O'rta Osiyo xalqlarida yerga egalikning meros qilib qoldirish shakli mavjud bo'lgan. Dehqonchilikda qimmatbaho ekinlarni ekishning kirib kelishi

meros asosida yerga egalik qilishning yanada kuchayishiga va dehqonchilik rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi [5, 274]. Sobiq Sovet tuzumi davrida dehqonni yerdan, o'z mehnatining natijasidan mahrum qilish juda

katta salbiy oqibatlariga olib keldi. Mulkdorlik, yerga egalik hissiyoti kamayib, umumiy manfaat yo'lida ishlovchi dehqon vujudga kelgan edi. Qariyb yetmish yil davom etgan bu sharoitda "...dehqonning ham, mehnatkashning ham xo'jayin sifatlarini birlashtirgan noyob qobiliyati tamoman yo'qotildi..." va oqibatda u "...pirovard natijalardan ko'ra oyma oy olib boradigan maoshidan ko'proq manfaat ko'radigan yollanma ishchiga aylantirildi"[6, 23-24]. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng dehqonchilik xo'jaligi rivojlanishida yangi davr boshlanib, bozor iqtisodiyoti talablari uchun dehqonchilik an'alarini moslashtirish juda muhim edi. Sovet ittifoqidan ajralib chiqqan yangi mustaqil davlatlar sotsialistik rejalashtirishga asoslanib markazlashtirilgan iqtisodiyotni bozor iqtisodiyotiga aylantirishda o'zlariga mos modellarni tanlab oldilar. "Mulkchilik masalasini hal qilish bozorni vujudga keltirishga qaratilgan butun tadbirlar tizimining tamal toshi bo'lib xizmat qiladi", – deb ta'kidlagan edi O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I. A. Karimov [7, 43]. Barcha ishlab chiqarish vositalarini davlat tasarrufidan chiqarmasdan, xususiylashtirmasdan, yerni o'z egasiga bermasdan va turli mulkchilik shakllaridagi tovar ishlab chiqaruvchilarga keng sharoit yaratmasdan bozor iqtisodiyotiga o'tib bo'lmasligi aniq o'z isbotini topa boshladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida "O'zbekiston

iqti- sodiyotining negizini xilma xil shakllardagi mulk tashkil etadi" [8, 18] deb yozilgan. Bu qabul qilingan "Mulkchilik to'g'risida"gi qonunda ham belgilab berilgan [9, 30]. O'zbekistonda dastlabki yillarda mulkdorlar sinfini shakllantirishga keng yo'l ochib berila boshlandi. Bu paytda dehqonlarga ham tomorqa uchun yerning mulk sifatida berilishi ayni zarurat edi. Masalan 1989 yilda respublika qishloqlarida 240 ming oilaning yeri yo'q bo'lib, 1,8 milliondan ko'proq hovli esa uy-joy qurilishi va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish uchun kengaytirishga muhtoj edi. "Respublikada haydaladigan yerlarning atigi 5 foizi shaxsiy yordamchi

xujaliklarga berilgan, ular qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining to'rttdan bir qismini ishlab chiqarishmoqda. Yetishtirilayotgan sabzavot, poliz ekinlari, go'shtning yarmidan ko'prog'i va sutning uchdan ikki qismi ular hissasiga to'g'ri keladi. Ko'rinib turibdiki, respublika mustaqilligi arafasida qishloq aholisining turmush darajasi nihoyatda achinarli holatda edi"[10, 57]. Shuning uchun, ilk yillardan tomorqa uchun yerni xususiy mulk sifatida berish ishlari boshlab yuborildi. 1990 yil may oyida O'zbekiston SSR Prezidentining "Jumhuriyat aholisining shaxsiy yordamchi xo'jaliklaridagi mol va parrandalarni yem-xashak bilan ta'minlash hamda ularda chorvachilik mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirish to'g'risida"gi farmoni qabul qilingandan keyin o'sha paytga qadar yer uchastkasi va molga ega bo'lmagan ko'pgina qishloq oilalari yer bilan ta'minlandi va chorva mollari sotib oldi. Surxon vohasida ham mazkur farmon asosida 1990 yili 4900 oilaga tomorqalar uchun 7100 gektardan iborat bo'lgan yer uchastkalari ajratildi [11, 103]. Lekin shunga qaramasdan vohada deyarli 14260 oila tomorqaga ehtiyojmand bo'lgan [12]. O'zbekistonning qishloq xo'jaligidagi islohotlarida eng muhim natijasi shaxsiy tomorqa xo'jaliklarini kengaytirish, ya'ni



sugʻoriladigan yerlarni shaxsiy xoʻjaliklarga va bogʻ-dala hovli uchastkalariga ajratib berish yoʻli bilan aholini amalda yer bilan taʼminlash boʻldi. Oʻzbekiston SSR Prezidenti I.A. Karimovning 1991 yil 21 yanvarda paxta maydonlaridan 108.5 ming gektar sugʻoriladigan yerlarni aholiga shaxsiy tomorqa uchun ajratib berishni haqidagi qarori qabul qilindi. Ushbu qaror asosida 1991 yilning 12 mayiga qadar Surxondaryo viloyatida 111849 oilaga 13233 gektar yer tomorqa sifatida ajratib berildi [13, 68]. Bunday tadbirlar qishloq aholisining turmush sharoitini malum darajada yaxshilanishiga va aholining shaxsiy tomorqa xoʻjaliklaridan oladigan daromadlarining oʻsishiga sabab boʻldi. 1991 yil oxiriga kelib, shaxsiy tomorqa xoʻjaliklarda foydalaniladigan maydonlar respublika boʻyicha qariyb 500 ming gektarga yetdi. Shaxsiy tomorqa egalari yordam berish, ularning manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan Respublika shaxsiy yordamchi xoʻjaliklar uyushmasi tashkil etildi. 1992-1995 yillar davomida Surxon vohasida yana 22 ming gektar yer shaxsiy tomorqalar uchun ajratilib, yersiz va kam yerli boʻlgan dehqonlarga berildi. Bu shaxsiy tomorqa uchun berilgan yerlarning katta qismi yosh oilalarga shaxsiy xoʻjalikni shakllantirish uchun ajratildi. Vohadagi sobiq Sovet tuzumi sovxozlarning 8 ming gektar yeri shaxsiy tomorqalar sifatida dehqonlarga ajratildi [14, 72]. Ushbu yerlarning shaxsiy tomorqalar uchun berilishi dehqonlarning yerga munosabatini ijobiy tomonga oʻzgartirdi. Yer uchastkalari olgan oilalar kartoshka, sabzavot, meva, chorvachilik mahsulotlariga boʻlgan oʻz ehtiyojlarini qondirishi bilan birga, ularni dehqon bozorlarida sotib, aholini oziq-ovqat bilan taʼminlashga oʻz hissalarini qoʻshdi. Odamlarga qoʻshimcha sugʻoriladigan yerlarni berilishi chinakam ahamiyat kasb etdi. Yer olgan kishi daromad ola boshladi, oʻzini xoʻjayin deb, erkin va mustaqil his qildi [7, 65-56]. Shundan soʻng, Surxon vohasi aholisining ijtimoiy va maishiy turmushida ham bir qadar oʻzgarishlar yuz berdi.

Bu oʻzgarishlar avvalo yildan yilga voha dehqonlari turmush darajasini yaxshilanib borishida koʻzga tashlandi. Qishloq xoʻjaligida xoʻjalik yuritishning uch shakli: qishloq xoʻjaligi kooperativlari (shirkatlari), fermer xoʻjaliklar va dehqon xoʻjaliklar tanlab olinib, “Qishloq xoʻjaligi kooperativlari(shirkatlari) toʻgʻrisida”gi, “Fermer xoʻjaliklar toʻgʻrisida”gi, “Dehqon xoʻjaliklari toʻgʻrisida”gi qonunlar qabul qilindi. Bugungi kunda xoʻjalik yuritishning shu shakllarini va mulkka egalikni qonun bilan mustahkamlab qoʻydi. Ushbu qonunlarni hayotga joriy qilish mexanizmi ishlab chiqildi. Endilikda xoʻjalik yuritishning shakli, mintaqalar sharoitiga, aholining zichligi va asosiy ekiladigan ekinlar turiga qarab tanlash imkoniyati yaratildi. Jumladan, katta yerlarda paxta, gʻalla yetishtirishda, aholi zich joylashgan va yer resurslari chegaralangan hududlarda qishloq xoʻjaligi shirkatlari tashkil qilinishi maqsadga muvofiq deb topildi. Avvalo shuni taʼkidlash joizki, har uchala xoʻjalik yuritish turida ham asosiy ishlab chiqarish vositasi boʻlgan yer xususiy mulk boʻla olmaydi. Oʻzbekiston Respublikasining “Yer kodeksi”da yer davlat mulki ekanligi belgilab qoʻyilgan [15, 19]. “Qishloq xoʻjaligi shirkatlari toʻgʻrisidagi konunga koʻra, shirkat xoʻjaligining mustaqil balansida aks ettirilgan asosiy jamgʻarmalar, boshqa boyliklar shu shirkatning mulkidir. Shirkat aʼzosi shirkatning pay mulkiga jamoa asosida egalik qiladi, lekin yetishtirgan mahsulotiga toʻlaqonli egalik qila olmaydi. Chunki u mahsulotni shartnoma asosida faqat oʻz xoʻjaligiga sotishi shart. Qishloq

xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar qishloq xo'jaligi shirkat xo'jaligiga belgilangan maqsadda tovar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini yuritish uchun doimiy egalik qilishga beriladi [16, 91-93]. "Fermer xo'jaliklari to'g'risida"gi qonun mustaqil fermer xo'jaliklarining rivojlanishi uchun katta imkoniyat yaratdi. Ushbu qonunga ko'ra yer fermer xo'jaligiga ellik yilgacha berilgan, lekin o'ttiz yildan kam bo'lmagan muddatga ijaraga berilgan. Demak, fermer xo'jaligi yerga ijara asosida egalik qiladi. Fermer xo'jaliklarining maqomi o'ziga uzoq muddatli ijaraga berilgan yer tomorqalaridan foydalangan holda tovar qishloq xo'jaligi mahsuloti ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi fermer xo'jaligi a'zolarining birgalikdagi faoliyatiga asoslangan, yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt qilib belgilandi. Fermer xo'jaligining o'ziga qarashli bo'lgan mulk huquqini davlat himoyalaydi. Fermer xo'jaligi egasi shirkat xo'jaligi a'zosidan farqli tarzda yetishtirgan mahsulotiga ham egalik qiladi va uni hohlagan joyda sota oladi. Fermer xo'jaliklarida mulkka egalik qilish, undan foydalanishi va uni tasarruf etish xo'jalik a'zolari tomonidan o'zaro

kelishuv asosida amalga oshiriladi [17, 169-170]. Xo'jalik yuritishning shakllaridan biri bo'lgan dehqon xo'jaliklariga yangi imtiyozlar belgilab berildi. Chunki dehqon xo'jaligining asosiy maqsadi, manfaati, ahamiyati shundan iboratki, dehqon xo'jaligi o'z mahsulotini bozorga olib chiqib, yoki o'z oilasini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlab ham davlatga va jamiyatga juda katta foyda keltiradi. Dehqon xo'jaliklarida yerga ushbu qonunga asosan meros qilib qoldirish huquqi bilan umrbod foydalanish asosida egalik qilinishi belgilandi. Dastlab, qonun asosida dehqon xo'jaliklarining yerga egalik qilishi mumkin bo'lgan yer maydonlari cheklangan bo'lib, uning yuqori chegarasi sug'oriladigan yerlarda 0,35 gektargacha va sug'orilmaydigan yerlarda 0,50 gektargacha o'lchamda, sahro va cho'l mintaqasida esa 1 gektargacha qilib belgilangan edi. O'ziga qarashli uy joylar, qishloq xo'jaligi ekinzorlari va ko'chatzorlari, dov-daraxtlar, mahsuldor chorva mollari, parrandalar, qishloq xo'jalik texnikasi, asbob uskunalar, transport vositalari, intellektual mulk obyektlari, shuningdek boshqa mol-mulklar, yetishtirilgan mahsulot, olingan daromad (foyda) qonunda cheklanmagan boshqa mulklar dehqon xo'jaligining mulki bulishi mumkin. Dehqon xo'jaligining o'z mol mulkiga bo'lgan mulk huquqini davlat himoyalaydi [18, 182-187]. Yer chinakam xo'jayiniga tegib qishloqda fermer, dehqon sektori amalda shakllandi. Natijada, 1995 yilda Surxon vohasida fermer xo'jaliklari 49,0 ming tonna paxta, 33,7 ming tonna boshqoli don, 0,04 ming tonna sholi, 5,4 ming tonna sabzavot, 0,3 ming tonna kartoshka, 3,2 ming tonna poliz, 3,1 ming tonna ho'l meva, 2,1 ming tonna uzum, 2,80 ming dona tuxum tayyorladi [19, 1-3]. Dehqon fermerlar tomonidan qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish yildan-yilga ko'payib, 1998 yilda 42949 tonna g'alla, 2142 tonna makkajo'xori, 8456 tonna uzum, 9494 tonna sabzavot, 4264 tonna boshokdi



don, 289 tonna kartoshka, 6398 tonna poliz mahsulotlari, 1155 tonna go'sht mahsulotlari ishlab chiqarilib davlatga sotildi [20, 1-13]. 2019 yilda bu ko'rsatgichlar keskin darajada o'sganligini ko'rishimiz mumkin. Bunga asosiy sabab qilib yuqorida ta'kidlaganimizdek, yerning o'z yegalariga mulk sifatida berilishidir. Xususan, 2019 yilda ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy hajmda dehqonchilik mahsulotlarining ulushi 56,0 foizni tashkil etdi. Xo'jaliklar toifalari bo'yicha tahlillar qishloq xo'jaligi mahsulotlar umumiy hajmining 74,2 foizi dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklariga, 24,1 foizi fermer xo'jaliklariga va 1,7 foizi qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga to'g'ri keladi. Hosil yig'imi 2019 yilda barcha toifadagi xo'jaliklar tomonidan 528230 tonna don va dukkakli don ekinlari (116,0 foiz), 191112 tonna kartoshka (92,7 foiz), 525719 tonna sabzavot (97,6 foiz), 55643 tonna poliz (108,0 foiz), 74881 tonna meva (97,7 foiz) va 10876 tonna uzum (104,4 foiz) yetishtirildi. Barcha hududlarda dehqonchilik mahsulotlari ishlab chiqarishning o'sishi asosan dehqon va fermer xo'jaliklari hisobiga bo'lib, don ekinlari ishlab chiqarish umumiy hajmda ularning ulushi 95,7 foizni, kartoshka 99,7 foizni, sabzavot va poliz 99,1 foizni, mevalar va uzum ishlab chiqarish 98,1 foizni tashkil etdi [21, 25-26].

Xulosa. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda dehqonchilik faoliyatini rivojlantirish maqsadida keng ko'lamdagi ishlar amalga

oshirildi. Dehqonning ijtimoiy mavqei sezilarli darajada oshdi. Dehqonchilik faoliyatining huquqiy asoslari yaratildi. Lekin, yerga egalikning totalitar tuzumidan qolgan shakli vohada uzoq vaqtgacha o'zining salbiy ta'sirini o'tkazib keldi. Bozor iqtisodiyotiga mos yangicha fikrlaydigan dehqonning vujudga kelishi uchun uzoq vaqt kerak edi. Bu albatta, sohadaga islohatlar natijasida amalga oshirila bordi. Dehqonchilik xo'jaligining rivojlanishi va taraqqiy etishi uchun muhim siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy zamin yaratildi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida dehqonchilikdagi zamonaviylashuv tadbirkorlik ko'rinishida namoyon bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажегимизни мард ва олижаноб халкимиз билан бирга курамыз. - Тошкент: "Ўзбекистон", 2017.- 491 б.
2. Аскарлов А.А. Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. -Ташкент: Фан, 1983. -120 с.
3. Аскарлов А. Энг қадимги шаҳар. - Т., 2001. -24 б.
4. Қобулов Э. Сурхон воҳаси хўжалиги. Монография.-Тошкент: Академнашр, 2012.-408б.
5. Занятие и быт народов Средней Азии (Среднеазиатский этнографический сборник, III).-Л: Наука, 1971.-282 с.
6. Петренко И. Я., Чужинов П. И. Экономика сельскохозяйственного производства. -Алма-Ата: Кайнар, 1992, -560 с.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохатларнинг чуқурлаштириш йўлида. - Тошкент, 1995.
8. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2019.
9. "Дехқон ва фермер хўжаликлари фаолиятини ташкил этиш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 1998 йил, 22 апрел. Солиқ тўловчининг журнали, М 6 1998.
10. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. - Тошкент: "Ўзбекистон". 2011. - 440 б.
11. Бердиев Х. ва бошқалар Сурхондарё тарихидан лавҳалар - Тошкент: "Нур". 1991.
12. Ленин байроғи. 1990 йил 26 декабрь



CHILD NEGLECT DURING WORLD WAR II: CAUSES, CONSEQUENCES, AND PROTECTIVE MEASURES

Abstract. During the Second World War (1939-1945), the problem of child neglect and orphanhood became serious in many countries. The social and psychological consequences of child neglect during the war years were long-term. In the post-war years, much attention was paid to the rehabilitation and reintegration of children into society. The article studies the increase in child neglect in Uzbekistan during the Second World War, measures to prevent it and their practical significance, as well as the population's attitude to child neglect based on archival data.

Keywords: Child rights, International child neglect, war years, neglected children, rear, evacuation of children, social sphere, orphanage, material assistance.

ПРЕНЕБРЕЖЕНИЕ НУЖДАМИ ДЕТЕЙ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ПРИЧИНЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ И МЕРЫ ЗАЩИТЫ

Аннотация. Во время Второй мировой войны (1939-1945) во многих странах остро встала проблема детской безнадзорности и сиротства. Социальные и психологические последствия детской безнадзорности в военные годы были долгосрочными. В послевоенные годы большое внимание уделялось реабилитации детей и их реинтеграции в общество. В статье на основе архивных данных изучены рост

детской безнадзорности в Узбекистане в годы Второй мировой войны, меры по ее предотвращению и их практическая значимость, а также отношение населения к детской безнадзорности.

Ключевые слова: права ребенка, международная детская безнадзорность, военные годы, безнадзорные дети, тыл, эвакуация детей, социальная сфера, детский дом, материальная помощь.

IKKINCHI JAHON URUSHI DAVRIDA BOLALAR QAROVSIZLIGI: SABABLAR, OQIBATLAR VA HIMOYA CHORALARI

Annotatsiya. Ikkinchi jahon urushi (1939–1945) davomida ko'plab mamlakatlarda bolalar qarovsizligi va yetimlik muammosi jiddiy tus oldi. Urush yillarida bolalar qarovsizligining ijtimoiy va psixologik oqibatlari uzoq muddatli bo'ldi. Urushdan keyingi yillarda bolalarni rehabilitatsiya qilish va jamiyatga qayta moslashtirishga katta e'tibor qaratildi. Maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda bolalar qarovsizligining oshib borishi, uning oldini olishdagi chora-tadbirlar va ularning amaliy ahamiyati hamda aholining bolalar qarovsizligiga bo'lgan munosabatlari arxiv ma'lumotlari asosida o'rganilgan.

Tayanchso'zlar: Bolahuquqlari, Xalqaro bolalar qarovsizligi, urush yillari, qarovsiz bolalar, front orti, bolalar evakuatsiyasi, ijtimoiy soha, bolalar uyi, moddiy yordam. Relevance of the topic. World War II (1939–1945) was one of the largest and most tragic military conflicts in human history, directly



affecting the lives of millions of people. The war had serious consequences not only for the military, but also for civilians, especially children. As a result of the death of fathers on the battlefields, mothers being forced into forced labor or killed in the massacres, many children were left orphaned and abandoned. In those years, child neglect rose to the level of a global problem, giving rise to complex issues such as poverty, hunger, violence, and child exploitation. Today, in the context of ongoing wars and military conflicts, the issues of children's rights, their safety, and social protection remain relevant. Studying the experience of World War II, especially the analysis of the problems faced by children, is of great importance today in developing effective measures for human rights, the issue of orphans and the protection of children in war zones. In particular, issues related to modern hotbeds of war, the refugee problem and child exploitation make this topic relevant even today. The study of the issue of child neglect during World War II is of scientific importance in several respects:

- Historical aspect - By analyzing the social, economic and legal situation of children during the war years, state policy and the efforts of international organizations to support them, one can gain a deeper understanding of the most difficult period in human history.
- Sociological aspect - Studying the problems of child orphanhood, neglect and their integration into society during the war years helps to solve social problems related to the fate of children in war zones even today.
- Legal significance - After World War

II, international standards were developed to protect human rights, especially children's rights. Studying this topic is important for analyzing the factors that influenced the formation of existing international conventions and laws on child protection today.

- Psychological aspect - The study of the mental and psychological state of children raised in wartime conditions, their adaptation to post-war life, and the long-term effects of trauma is of great importance for modern psychological research. Research conducted on this topic is of scientific and practical importance not only for shedding light

on historical events, but also for protecting children's rights today, their adaptation to social life, and eliminating the consequences of war. Therefore, an in-depth study of the issue of child neglect during World War II is important not only for understanding historical lessons, but also for developing recommendations for protecting future generations from war and its tragic consequences.

Analysis and results. The issue of children, the future successors of humanity, has always been in the spotlight, and many reforms and measures have been implemented to ensure their decent lifestyle and a prosperous future. According to the UN, in 2015, approximately 150 million children worldwide were living and working on the streets, and as a result, they were exposed to various forms of exploitation. Unaccompanied children become easy prey for fraudsters and traffickers, and live without access to education and health care [1]. According to data from 2021, there are around 11-18 million unaccompanied children in India, 1.55 million in the United States,

1.5 million in Egypt and Pakistan, and 1 million in the Philippines [2], which in turn is a problem that exists all over the world and historical evidence and experiences are important in eliminating it. Today, the problem of child neglect has become one of the most global problems facing the general public, and in order to draw public attention to this issue and eliminate it, the UN has celebrated April 12 in 135 countries as the “International Day for the Elimination of Child Neglect” [3]. In some countries, including Austria, on the initiative of the “Jugend Eine Welt” society, January 31 has been widely celebrated as the “Day for the Elimination of Child Neglect” [2] every year since 2009. One of the main goals of this event is to draw public attention. The UN, an international organization, has also made many efforts to protect children's rights and adopted the 1989 “Convention on the Rights of the Child” of great importance. In accordance with Articles 43-45, among other standards in the field of children's rights, the UN established a Committee on the Rights of the Child consisting of 10 experts elected for a term of 4 years (with the right to re-election) [4, B.9]. These experts defined the term abandoned child as “children who, due to reasons such as poverty and violence, have fled their families and have become homeless on the streets, mainly children who have fled their families and become abandoned children, children from low-income families, forcibly displaced to another area,

and those affected by natural disasters and war” [1]. In the history of Uzbekistan, child neglect was formed during the colonial period, and until then, according to Uzbek customs and traditions, the problem of orphanhood, which was the main cause of child neglect, was eliminated by close relatives, leaving almost no opportunity for children to be left unattended and uncontrolled in society. Due to the youth of the Uzbek people and the formation of views on children based on commonality in clan, kinship ties, and even in neighborly relations, cases of leaving children out of attention and control were rare. With the beginning

of the Great Patriotic War, orphanages and labor colonies were overflowing with unattended and uncontrolled children, and it became necessary to open new ones. For this purpose, instead of labor colonies, labor educational colonies of the USSR Ministry of Internal Affairs were established, which included a vocational school, library, and school conditions [5, C.170]. Another reason for the increase in child neglect during World War II was the increase in the number of children running away from children's institutions. In 1945, the transport police of the USSR alone caught 28,861 children's homes and 17,871 escapees [6, C.82]. On January 23, 1942, the USSR Transport Police adopted Resolution No. 75 “On the placement of children left without parents”. In 1941, the police caught 19,126, in 1942 - 35,219, and in the first quarter of 1943 - 13,548 abandoned children [7, V-44]. It was found that in orphanages No. 25-33-22-32 in Tashkent, 2 children slept in 1 bed, in orphanage No. 33, 150 grams of bread was given for breakfast, 100 grams of bread with soup water for lunch, and 150 grams of bread for dinner, raw water was consumed, and in orphanage No. 10 in Samarkand, unsuitable food made from dry tomato peels was given for lunch [7, V-45]. Of the 1,854 children brought to criminal



responsibility in 1942 and the first quarter of 1943, most worked as market sellers and speculators. A commission was formed under the leadership of the republican, regional, district and city CPSU of the Uzbek SSR to combat neglect and lack of supervision of minors [7, V-47], consisting of the Central Committee of the Communist Youth Council, the Central Council of the Communist Party (Bolsheviks), the CPSU of Education, the CPSU of Internal Affairs, the CPSU of Trade, the CPSU of Health, the Department of Labor Reserves, the prosecutor's office and other bodies. It was planned to create 30 branches of orphanages with a contingent of 4,500 people, and a labor colony for children with difficult upbringing with a capacity of 1,000 places [7, V-48]. From January 1, 1944 to March 15, the Tashkent City Department of the Internal Affairs Ministry detained 2,566 abandoned and unsupervised children from the street for violating public order, petty hooliganism, and illegal trade. The parents of 527 children were brought to administrative responsibility, and the parents of 2,044 children were warned. Among the children were children from poor families. For example, the father of 12-year-old R. Saidov, who was caught illegally buying candy and buns, was Makhmat Saidov, a member of the Communist Party (Bolsheviks), born in 1900, with a salary of 1,000 rubles since 1930, and was held administratively liable twice. The father of 12-year-old Shleper David (121 schoolchildren), who was arrested for embezzlement, was Shleper Grigory, deputy director of the "Red Shoemaker". The father of 16-year-old Zelkin Lazar, who was arrested for stealing money and living on the streets, was Zelkin Matvey, the head of factory number 1. His father was a constructor of a penal colony, and 13-year-old Lishnevsky Alexander, who was caught selling tobacco, was also among those arrested. Among those arrested were children of local nationality, and Umarova Kumri (born in 1928) was arrested for selling mutton fat. His

father, Umarov Tashkenboy, was the deputy head of the labor artel and a member of the Communist Party (Bolsheviks), but forced the boy to work [8]. With the outbreak of the Great Patriotic War, the evacuation of children's institutions in the eastern region near the front became an urgent problem, and in December 1941, 664 children's homes were evacuated. The USSR State Committee for Education was designated as the body responsible for the evacuation. In total, 1941-1942, a total of 976 orphanages with 197,223 children were evacuated throughout the USSR [9, C.57]. From November 1941 to May 1943, 32,024 children were accepted through children's evacuation centers, of which 10,145 were under 14 years old, 19,989 were 14-16 years old, 1,890 were over 16 years old, 10,565 were workers, 14,484 were employees, 6,975 were children from collective farms or families engaged in private activities, 30,109 were sent by rail, and the remaining small number were sent by the police, children's commissions, etc. 5,468 children were sent to orphanages through quarantine and reception centers, 10,683 children were sent to study, 5,858 children were sent to work, 1,270 children were sent to their parents, and 1,353 children left independently. 815 children were sent through evacuation centers with their parents. In 1941/42, many writers and scientists published and promoted poems, stories, and works calling for patronage. From January 15, 1942 to May 1, 1943, the Education authorities sent 3,618 children to family upbringing [10, V.91]. However, there were also many cases of children

who were forcibly given back. In 1941/42, 84 orphanages with 10,068 children were opened, in March 1943, 23 Polish orphanages with 1,995 children were brought, 34 new orphanages were opened and 4,150 children were placed. In 1943, 5,000 children were sent to the FZO and production. There were 14,046 children of front-line soldiers. In 1943, Namangan received 90 head of livestock, 10 tons of vegetables, 21 tons of grain, fuel, and 16,000 rubles in aid. In Bukhara, 1851 kg of grain, 4,200 rubles in money, 220 heads of livestock, in Kashkadarya, 20 heads of livestock, 20 tons of vegetables, 2.5 tons of grain, in Samarkand, 700 kg of grain, 8,580 kg of vegetables, 250 kg of fruit, 200 kg of rice, 450 kg of potatoes, 2,083 rubles of collective farms helped orphanages [11, V.21-24]. The amount of oil, flour, groats provided from the fund for the supply of orphanages was 25-30%, and sugar was 20-28%. Although it improved by the decision of the Uzbek SSR CPSU at the end of 1942, it deteriorated again in 1943 [10, V.97]. In Tashkent, children's canteens were able to provide 1,000 children with free meals per day [10, V.98]. In 1943, the Ministry of Health registered 723 children and placed 390 in orphanages and children's homes, 3 in

foster care, and 300 in foster care, a total of 693 children. In terms of regions, 75 children were placed in orphanages and children's homes in Fergana, 44 in Namangan, 32 in Andijan, 3 in foster care, 91 in foster care, and 70 in guardianship, 103 in Bukhara, 96 in foster care, 10 in Surkhandarya, 2 in guardianship, 37 in Khorezm, and 5 in foster care [12, V.8-18]. In 1943, the Education Committee formed a list of 24,764 orphans in Tashkent, 1,043 in Tashkent region, 4,503 in Fergana, 1,691 in Namangan, 2,736 in Andijan, 4,582 in Bukhara, 306 in Surkhandarya, and 71 in Khorezm, totaling 39,696 children, and placed 20,573 in Tashkent region, 824 in Tashkent region, 3,184 in Fergana, 1,691 in Namangan, 2,736 in Andijan, 3,707 in Bukhara, 306 in Surkhandarya, and 71 in Khorezm, totaling 33,092 children. There were 9,289 Red Army partisan soldiers of the Patriotic War, children whose parents were lost during the German occupation, and 7,812 children were placed. 17,059 children were placed in orphanages and children's homes, 2,588 in foster care, 526 in foster care, 722 in guardianship, 114 in collective farms, state farms and production, 12,083 in FZO, artisanal and railway enterprises. The total number of children in foster care was 5,588, and 722 in guardianship [12, V.3-4]. On June 25, 1943, there were 27,051 children in 213 orphanages in the Uzbek SSR, 4,512 were given to production and education, 3,618 to patronage, 1,038 to their parents, and 1,771 children left for other reasons [10, V.91-A]. On January 1, 1944, the number of children in the orphanages of the Ministry of Education was 13,199 in the city, 12,001 in the countryside, 1,038 in the Polish orphanages in the city, 1,193 in the countryside [11, V.19]. In the social sphere, the issue of child neglect was partially implemented in an inactive manner, and one of the biggest problems was the lack of material resources, and the second biggest problem was the shortage of personnel. From



this point of view, many problems were observed in the social sphere. In order to eliminate child neglect, state bodies have taken appropriate measures in their field, and many commissions have been established on the initiative of the state, the main task of which is to deal with child neglect. In turn, these commissions have struggled with the issue of child neglect, which poses a social danger to society, to the extent possible, and have achieved partial success. However, many problems have also arisen due to the lack of a system of sufficient support for the commissions by the center. In practice, children's commissions have operated without the ability to completely eliminate child neglect. Child neglect can be called the starting point of child crime in a certain sense. The majority of child crime during this period was committed by neglected children, who, in fact, committed it in order to save their lives in a difficult lifestyle. According to the conclusions of scientific research, child crime, in turn, arose due to the failure to create a decent lifestyle for children and the complete failure to meet their needs. Namely, although the legislative system on child crime is quite well developed, the lack of focus on its prevention has prevented a positive result. The main force in combating child crime is the Internal Affairs bodies, and although they have established various institutions aimed at preventing child crime and covering children with existing problems in their upbringing, insufficient attention

has been paid at the government level. Child neglect has had its worst impact on social sector bodies, and the Ministry of Education, Health, and Social Security, as the bodies responsible for the education, health, and social protection of children, has not been able to fully fulfill its functional duties due to the lack of financial resources and qualified specialists. This, in turn, has led to children living a dangerous lifestyle in children's institutions and on the streets. From October 1941 to October 1942, 192,000 rubles were spent on free meals for children in canteens, and 153,000 rubles were spent on milk and dairy products for infants and children in kindergartens [13, C.758]. On November 25, 1941, the Uzbek government established the Central Children's Evacuation Department in Tashkent. N.P. Kraft was the first head, and after a year of work, A.I. Avdiyeva replaced him [14, C.5]. During World War II, Uzbekistan accepted the evacuation of more than a million people, or more than 200,000 children, and placed 4,500 orphans with families [15, C.152]. The Ministry of Education also introduced a paid form of patronage in 1942, and it was determined that out of 20,000 children, 3,600 would be given free patronage and 400 would be paid patronage. Paid patronage, which was paid 130-65 rubles per month depending on the family, was 50-75% cheaper than keeping them in an orphanage. It was also determined that the Ministry of Education would transfer 200 teenagers and 40 children of academic years to paid patronage, and in total, 320 children would be given 130 rubles per month in 1942, and 320 children would be given 65 rubles per month in 1942, and the total amount would be 745,800 rubles per year [16]. Vera Shestakova reported in her memoirs that when they were evacuated to Tashkent, they were met at the train station and given hot food, washed in a bathhouse and given sanitary treatment, and when they came out of the bathhouse, many Uzbek women placed large bowls of jiyda, apricots, and magiz on their heads, and sent them to Fergana and placed them in an orphanage [17, C.16]. In 1941-1942,

high-ranking officials such as the Chairman of the Uzbek SSR Communist Party A. Abdurakhmonov, Secretary of the Uzbek CPSU (b) N. Lomakin, Deputy Chairman of the Uzbek SSR Communist Party S. Rodichev, and Deputy Head of the Internal Affairs Committee I. Gagin accepted the evacuated children into their families [17, C.28]. In November 1942, 86 applications for adoption were submitted to the Tashkent orphanage, and a total of 4,672 children were adopted in Tashkent that month [18: C-19]. The childless Shoahmad and Bahri Shomahmudov family, who were childless, took in a total of 22 evacuated children, 4 of whom were reunited with their parents, 4 died of various illnesses, and the remaining 14 grew up in this family [18, C-28]. After Khamid Samatov from Kattakurgan went to war and returned wounded in 1944, he was moved by the tragic fate of children at the front and began to take in abandoned children. When he married in 1945, he had 13 children. Fatima Kasimova from the Khazar village of Samarkand adopted 10 children in addition to her own 6 children [18, C-44]. Although many practical initiatives were taken by the state and representatives of the population to eliminate child

neglect, due to insufficient attention from the Center, it remained impossible to eliminate the problem until the end of World War II. Three state orphanages were organized under the Ministry of Education, and from 1940, 4 rubles 35 kopecks were established for each child, as well as maintenance [19]. In 1940, there were 350 children in the Ordzhonokhidze orphanage for the deaf, 115 in the Tashkent orphanage for the blind, and 120 in the Chingeldi village institution for children with difficult upbringing [20, V.13]. The problem increased due to the low salaries of the orphanages, as good staff did not work. Children from the Urgut children's town rioted, expelled the educational and technical staff, and killed a guard [20, V.16]. Children in the Zamin orphanage were regularly beaten, and a case of indecent assault on girls was revealed in orphanage No. 34 in Tashkent [20, V.17]. From October 1941 to October 1942, 192,000 rubles were spent on free meals for children in canteens, and 153,000 rubles were spent on milk and dairy products for nursing and kindergarten children in kindergartens [13, C.758]. According to Resolution No. 452 of the UzSSR Central Committee and the Central Executive Committee of the Uzbek SSR of April 23 - May 5, 1941, children aged 8-12 years old were assigned to tutors, and those over 12 years old to masters, 50% of the workshop income was to be spent on improving the life of the institution, 15-20% of the product income was to be collected in a deposit in the name of the child, and the Labor Reserves Department of the UzSSR Central Committee was to allocate 1,500 places for the Education Workers' Union in regional, district factories, plants, educational, railway, and vocational schools. 2,075 children over 14 years old were distributed [21]. In 1944, 1,659 children out of a total of 9,168 children over 12 years old were recruited to 53 workshops, 18% of which were over 12 years old. In 1942, the children's address desk collected information on more than 50,000 children, 4,672 parents



applied, 460 children were returned to their parents, and more than 4,700 were wanted. The number of children in foster care reached 26,000 [10, V.92]. On March 9, 1945, the resolution of the UzSSR CPSU “On strengthening the fight against neglect, neglect and criminality of children” was adopted, and in accordance with its implementation, 1,439 children were admitted to orphanages in March and April [22, V.86]. Director of Samarkand Orphanage No. 22 10,000 rubles Director of Surkhandarya Orphanage No. 8 285,000 rubles Director of Shorchi Orphanage No. 5 75,000 rubles with severance pay, Director of Samarkand Karaqishlok Orphanage due to increased child mortality (32 children). In 1945, 247 children escaped from 15 orphanages in Surkhandarya, and 469 children from 30 orphanages in Namangan [22: V.90]. According to a letter from Yunusov, the head of the Statistics Department, to Moscow on March 7, 1946, in 1945, 46 orphanages were established in the Republic: 10 in the Tashkent region, 7 in Namangan, 7 in Samarkand, 7 in Bukhara, 6 in Kashkadarya, and 9 in other regions, a total of 46 orphanages were established, with an increase of 3,424 children [23]. It was only during the Soviet era that children's institutions were formed in Uzbekistan. According to Uzbek values, children were not strangers to them, but even adopted their neighbor's child as their own, even if he was an orphan, and provided him with material and spiritual nourishment. The activities of the

institutions, which were new to the Uzbek people, were ineffective due to their poor financial situation. Conclusions and recommendations. According to the results of the study, the following can be said in conclusion. World War II was one of the greatest catastrophes in human history, and its consequences were very serious not only for the military, but also for civilians, especially children. During the war years, millions of children were left orphaned or abandoned, became victims of hunger, disease and violence. Factors such as the death of their parents or forced labor, evacuation, repression and genocide in the occupied territories had a profound impact on the social and psychological lives of children. As a result of the war, children suffered not only physical, but also mental and spiritual shocks. Orphaned children were placed in various children's homes and orphanages, and some were forced to live in an environment of poverty and violence. Some children became victims of illegal trafficking and exploitation. Although states and international organizations have taken various measures to reduce child neglect and re-adapt them to the social environment, the severe consequences of the war have been felt for many years. World War II was one of the most difficult periods in history from the point of view of the fate of children, and its lessons have not lost their relevance today. This experience allows us to deeply study the impact of war on children's lives and understand what measures the international community should take to prevent such tragedies in the future. Based on the generalized historical data, the following proposals and recommendations have been developed:

1. Strengthening the system for protecting children's rights
 - It is necessary to further improve international legal norms aimed at protecting children during military conflicts or emergencies.
 - It is necessary to strengthen the activities of the UN and other international organizations in protecting children's rights.
2. Developing special programs to alleviate the consequences of war

- It is necessary to organize modern social rehabilitation centers for orphaned and neglected children.
- It is necessary to expand the activities of psychological support services and rehabilitation centers for children.
- 3. Learning from the history of war and developing the education system
 - It is necessary to develop lessons on war prevention by studying the experience of World War II and analyzing its impact on children's lives.
 - It is necessary to introduce educational programs that teach children's rights, humanity and the principles of peace.
- 4. Supporting the activities of humanitarian organizations
 - It is necessary to support the activities of the Red Cross, the United Nations Children's Fund (UNICEF) and other organizations to eliminate the consequences of war.
 - It is necessary to provide assistance to children orphaned as a result of war by expanding humanitarian assistance programs.
- 5. Strengthening the fight against child exploitation and trafficking
 - It is necessary to strengthen the international monitoring system so that children left without care as a result of war are not involved in illegal work or

- become victims of trafficking.
 - It is important to develop mechanisms for protecting children in cooperation with law enforcement agencies and international organizations.
 - 6. Adaptation of war-affected children to society
 - Special programs should be developed to reintegrate children affected by war into social life.
 - It is necessary to improve the lives of orphaned children by finding new families or introducing sponsorship programs.
- These recommendations were formulated as a result of an analysis of the difficult conditions faced by children during World War II, and can be applied to children affected by war and military conflicts today. By understanding the lessons of history, future generations can be protected from such tragedies.

References

1. <https://news.un.org/ru/story/2015/04/1261201> (accessed: 01/23/2022).
2. <https://rus.team/holidays/den-besprizornyx-detej-v-avstrii> (accessed: 02/18/2022).
3. <https://konsulmir.com/mezhdunarodnyj-den-besprizornyx-detej/> (accessed: 11/20/2021).
4. Umirzakov B.A. Criminological description and prevention of juvenile delinquency: Textbook. – T.: Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2019.
5. Slavko A.A. The role of the special children's colony in the struggle with impunity and beznadzronostyu in Russia and the great national war in the post-war period. // Izdatelstvo "Gramota". No. 3., 2009.
6. Husak A.V. Militsiyav sisteme organov poborbe s detskoy besprizornostyu i beznadzronostyu v period Velikoi Otechestvennoy varny (1941-1945 gg.). // Penitentiary school. No. 9., 2009.
7. UzMA, fund R.837, list 32, case 3691, sheets 44,45,47,48.
8. UzMA, fund R.94, list 5, case 4609, sheet 3-A
9. Ibragimov E.V. Rol detskikh domov v reshenii



- problem detskoy besprizornosti i beznadzornosti v godi Velikoy Otechestvennoy Voyni. // Izdatelstvo "Gramota". No. 3(9)., 2011. – S. 57.
10. UzMA, fund R.94, list 5, case 4261, sheets 91, 91A, 92, 97, 98.
11. UzMA, fund R.94, list 5, case 4425, sheets 19, 21, 24.
12. UzMA, fund R.1619, list 11, case 978, sheets 3-4, 8-18.
13. Saidova G.Sh. The life of the evacuees in Uzbekistan and the Vtoroy world. // "Moloday Uchyoni". No. 12(59), 2013.
14. Almatinskaya A., Avdiyeva A. Svet nasikh ochey. Tashkent. Uzbekistan. 1971.
15. Pasilov B. Deyatelnost Usmana Yusupova in 1941-1945. / Sbornik materialov International scientific conference, postvyashyonnoy 75-letiyu Great Victory. Echeloni idut na Vostok. Evacuation in Uzbekistan in Great Patriotic War. Tashkent, 2019.
16. UzMA, fund R.94, list 5, case 4250, sheet 6.
17. Maryanovsky G. Sudeb to the knee. Tashkent: G. Gulyam. 1988.
18. Fazilkhodzhaev K. Detey priminal Uzbekistan. - Tashkent; Uzbekistan. 1991. -S. 19.
19. UzMA, R.837-fund, list 32, case 2451, sheet 22.
20. UzMA, R.94-fund, list 5, case 2107, sheets 13, 16, 17.
21. UzMA, R.837-fund, list 32, case 2566, sheet 45.
22. UzMA, R.94-fund, list 5, case 4715, sheets 86, 90.
23. UzMA, R.1619-fund, list 11, case 111, sheet 1.





"TISU ilmiy tadqiqotlari xabarnomasi" ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

Saydullaev Farrukh Umedullo oqli

Termiz University of Economics and Service

Teacher of the Department of Social Humanities Phone: +998-99-608-17-91

gmail: Saydullaev1919@gmail.com

CLASSIFICATION OF ETHNOGRAPHICAL AND ETHNOLOGICAL DATA IN AL-HAKIM AT-TIRMIZI'S BOOKS (BASED ON THE MATERIAL OF "NAVRUZNOMA" AND "SOLNOMA")

Abstract. Muhammad Hakim Termizi, a famous scholar and author of several works in the fields of Islam and history, ethnography and ethnology. The scientist's famous ethnography and ethnology works "Nazroznoma" and "Solnoma" and the scientific analyzes and research presented in these works are discussed. The work was thoroughly analyzed and compared with our present day and the analysis justified. The article analyzes two works of the scientist based on scientific and field research.

Key words: Nazruznoma, Solnoma, moon, sun, stars, week, year, constellations, ethnography, ethnology, research.

КЛАССИФИКАЦИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ И ЭТНОЛОГИЧЕСКИХ ДАННЫХ В КНИГАХ АЛЬ-ХАКИМА АТ-ТИРМИЗИ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛА «НАВРУЗНОМА» И «СОЛНОМА»)

Аннотация. Мухаммад Хаким Термизи – известный ученый и автор ряда трудов в области ислама, истории,

этнографии и этнологии. В данной статье рассматриваются известные труды ученого по этнографии и этнологии «Наврузнома» и «Солнома», а также научные анализы и исследования, представленные в этих работах. Работа была тщательно проанализирована и сопоставлена с сегодняшним днем, а анализ обоснован. В статье анализируются два труда ученого, основанные на научных и полевых исследованиях.

Ключевые слова: Наврузнома, Солнома, луна, солнце, звезды, неделя, год, созвездия, этнография, этнология, исследование.

AL-HAKIM AT-TIRMIZIY ASARLARIDAGI ETNOGRAFIK VA ETNOLOGIK MA'LUMOTLAR TASNIFI ("NAVRO'ZNOMA" VA "SOLNOMA" MATERIALLARI ASOSIDA)

Abstrakt: Muhammad Hakim Termiziy, mashhur olim, islom va tarix, etnografiya va etnologiya sohalarida bir qancha asarlar muallifi. Olimning etnografiya va etnologiyaga oid mashhur "Nazroznoma" va "Solnoma" asarlari hamda bu asarlarda keltirilgan ilmiy tahlil va tadqiqotlar haqida so'z boradi. Ish atroflicha tahlil qilinib, bugungi kunimiz bilan qiyoslandi va tahlillar asoslab berildi. Maqolada olimning ikkita asari ilmiy va dala



tadqiqotlari asosida tahlil qilingan.

Tayanch soʻzlar:

Navroʻznoma, Solnoma, oy, quyosh, yulduz, hafta, yil, burjlar, etnografiya, etnologiya, tadqiqot.

Introduction. In the course of ethnographic scientific and field research conducted in the course of research, Hakim al-Tirmizi was analyzed based on the sources of observations related to nature. In particular, Hakmi al-Tirmizi describes the ethnographic results based on his years of experience while studying changes in nature during field observations [1, Fund 34, 8373AS -manuscript, 29 pages]. On the basis of ethnographic observations, I have created many experiences of khilafi zaman (change of time) and mururi ayom ad- din (passing of days). For example, if Nawrozi world falls on Sunday, it will be related to Shams (Sun). May there be many blessings in that year, may there be abundance, may there be little conspiracy and evil, may it be good for the cotton, may the crops and crops in the mountains be good, and may the crops of the farmers grow. At the beginning of the year it will be cheap, and at the end it will be expensive, but it will pass quickly.

Opposition (contradiction) is widespread among the people. Let there be a plague among the people. And let there be bloodshed (bloodletting) on the part of the idolater,

and let there be no end to the burden. Crops should be sown earlier. The opinions presented by Hakim al-Termizi on the basis of these ethnographic field observations have not lost their importance for centuries. Likewise, al-Hakim at-Tirmidhi's studies did not change. It is important to note that the main reason why it has not lost its significance no matter how much time has passed since the beginning of the new year in every country has come to a single opinion after ten or 30 years. In this matter, we will

focus on the field observations of al-Hakim al-Tirmidhi. Hakim al-Tirmizi paid special attention to the traditional economic system in the process of ethnographic study of nature, the changes in the weather in each season, its positive and negative effects on the human lifestyle, the problems, difficulties,

disasters and their consequences that may occur in the field of farming and livestock breeding. tried to determine[2, Translation from the manuscript in the 2082 fund-mezey (from Persian)] According to him, if Navroz falls on Tuesday, it will be related to Mirrih (Mars). May that year be farah (joyous) and day by day there will be plenty of food, and may there be administration for chahorpos (animals). But there seems to be a lot of strife among the people. The king of the eastern side is very worried. If the crops are sown early that year, the soil will be good, but disaster will strike in

the evening and the fruits will be few. At the end of the year there are many floods, and there is little rain this year. May there be many bounties this year, and may the prices be cheap and the flowers abundant [4, 35-36 pages]. But this year there will be plenty of grapes and the weak will be in trouble. This scholar's opinion is confirmed by the field notes recorded by the famous Turkish photographer Orhan Durgut at the Termizi International Scientific and Research Center: the international photo exhibition "Islamic Cities of the World" The photo exhibition includes the famous cities of the Islamic world, such as Termiz, Khiva, Samarkand, Najaf, Delhi, Medina, Mecca, Jerusalem, Istanbul Photographs of shrines in about 30 cities were shown. During the event, some information was received from the photographer. Ethnographic studies on the awakening of nature, the effect of changes in the universe on it, the movements of celestial bodies, provided great data for the comparative analysis of the science of ethnology. Based on the results of his research, the practical conclusions are based on Atorud (Mercury) if Navroz falls on (Wednesday). That year there was a famine, there was a lot of bloodshed and corruption. But the speed has been eliminated.

There were many good harvests that year, but barley and wheat were expensive on the Khorasan side. There were many snakes, and worms that year. May death be abundant to the weak and young children, but commerce be abundantly good. But there was a lot of sore eyes among the people. The most important thing is that the results of the practice based on scholar above have not changed and have been confirmed despite the passing of centuries. [5] Ethnographic studies on the awakening of nature, the effect of changes in the universe on it, the

movements of celestial bodies, provided great data for the comparative analysis of the science of ethnology. Based on the results of his research, the practical conclusions are based on Atorud (Mercury) if Navroz falls on (Wednesday). That year there was a famine, there was a lot of bloodshed and corruption. But the speed has been eliminated. There were many good harvests that year, but barley and wheat were expensive on the Khorasan side. There were many snakes, and worms that year. May death be abundant to the weak and young children, but commerce be abundantly good. But there was a lot of sore eyes among the people. [1] The most important thing is that the results of the practice based on Allomani above have not changed and have been confirmed despite the passing of centuries. Analysis and results. When we analyzed these scientific ethnographic studies from the point of view of the current period, field observations were the basis. Turkey, with Erol Qilich, Director of the Center for History and Culture of Istom , and Mohammad Odil Hamid, Ph.D.



and Scientific Researcher of Fatih Sultan Mehmed University. The meeting held on February 26, 2020 was published in a special issue of the famous Turkish magazine [8, <https://www.ircica.org/publications>]. Scholar based on ethnographic field research, paid close attention to the seasonal changes of nature and presented his ethnological analysis by comparing the occurrences of seasonal changes in the weather, droughts in winter or spring, or droughts during the planting of spring crops, and droughts in the autumn months. On the other hand, according to scholar, Navrozi world is entered on Friday. Belonging to Venus. May that year be happy and prosperous [2, Translation from the manuscript in the 2082 fund-mezey, 25-page (from Persian)]. It rains a lot, it's cold, the winter is long, and it's expensive at the end of the year. It is necessary to save the grain, let there be a lot of good trade and bad luck for the evening (farming). In that year, it is a blessing that the prices will be cheap, that there will be prosperity, and that the crops will be good. same seeds (medium). The condition of the soldiers is zabun (severe). These conclusions indicate that practical results that do not require proof are accurately measured. Scholar's analytical ideas have not lost their relevance even now, and gave him the opportunity to justify them in the period of field research. Normatov Eshgabil Tashmakhtovich was born on April 30, 1965 in Dehkhanaabad district, Kashkadarya region. Recorded Field Notes: Kashkadarya region, Dehkhanaabad district, Baqaton village, house 8. In 1990, he graduated from Oybek Pedagogical Institute. He has been teaching physics at

school for more than 30 years. As the field research continued, several records were recorded about the Boysun Mountains [3] Hakim al-Tirmizi's ethnographic observations and ethnological scientific views are distinguished by the fact that they are based on a clear tradition. The popular work "Navruznom" attracts the attention of scientists due to its uniqueness, based on concrete reality, and the fact that this work is a study as a result of long observations. A scientist has been serving the future of humanity as a confirmation of the development of human consciousness and thinking ability, based on his thoughts. According to scholars' observations, if Navruz falls on Saturday, it is related to Zuhal (Saturn). That year, there was a famine in some cities, there was a lot of rain, and there was a lot of bloodshed. An army will appear from the south, war and strife, thieves and robbers will be many, conspiracy and lies will be exposed. May the autumn crops be good and the fruits be less, may the frost be severe at the end of the year, may the winter be long. Life proves that this century serves as a very important guide for every person, professional and science. Field observations confirmed that the units of time created by scholar were extremely accurate. The beginning of the book, if Nowruz falls on Sunday, it will be related to Shams (Sun), the

year Prosperity will come and there will be less strife among people. The cotton crop will be good, the foothills will flourish, the fields will be excellent compared to other years, and there will be a little trouble at the end of the year, but it will pass quickly, and there will be little death. (If you compare this text with Sunday in the text, it is felt that there is a big difference, so in the future, a comparative examination of the Persian and Turkish texts of "Navroznama" is required) [4] Hakim at-Tirmidhi provides sources based on his ethnographic observations and ethnological scientific conclusions. These are the seven planets, seven days (weeks), seven number-related events in general, the seven types of calligraphy in the Arabic alphabet, the seven types of food prepared during Nowruz, according to Eastern belief, the land is divided into seven seas. surrounds, seven climates, seven wonders of the world, seven positions and seven veils in music, seven important organs in the human body, there is also a legend that in post-Jahiliyyah

times, Arabs used the names of the days of the week with abjad names [1] "Chronicle", which is considered one of Hakim al-Tirmizi's most valuable works that contributed to ethnography, has not lost its value for centuries with its scientific and popularity. This work of scholar and scientist is the result of long-term observations, and it attracts the attention of all scientists as a precious and unique work created on the basis of perfect observation of changes in seconds, hours, days, weeks, months, years, and weather-related conditions. In the course of scientific study of the research, we found out that there is almost no difference in the time of field research when we compare the experiments conducted by scholars on determining the time included in the scientific problem with the current period. Al-Hakim at-Tirmizi's ethnographic observations and ethnological scientific conclusions are summarized in his "Chronicle" work. In the work, let it be known to badaz (later) ulul-albabs (sages) that the ulamadin and hukamoyi shar'i matin (firm shari'a judges - sages) and the sages of Ajam (Novice sages), especially the hukamoyi of Hindustan, saw the life of the world. Having seen pleasure and pain, pain and hardship, pleasure and pleasure, labor and hardship, sickness and health, heat and cold, hunger and satiety, existence and non-existence at the last level, looking together with the eyes of the example, thinking with the intellect and wisdom as much as their talents. spending time and not being oblivious to the passing of time and the constant change and renewal of situations, Shabu Roz (night-day), the center of the moon and day and the stars, and Being aware of the time of sunrise and sunset



and experiencing each of them, what is its nature, what it educates, and what it affects, assigning each year to an animal, assigning twelve years to an animal, and those who appear (appear) they have described their effects. [5] In the work, information is given about the coming of the year, whether a person is long or short, thick or dry, fruits and grains, crops, the condition of kings and merchants, what happens to animals, as well as the nature of children born at what time of the year. "Chronicle" is essentially a wisdom of years.

Conclusion. Al-Hakim al-Tirmizi's works "Nawruznoma" and "Solonma" were published as a result of great careful life observations, intelligence and wisdom, and even today we are using these examples of great life experience on a large scale. [3] Today's researchers, while studying the works and heritage of scholar, acknowledge that he founded the Sufi order called "Hakimiya" in his time, which was based on the belief that "light is knowledge, and knowledge is light." In one of scholar's works, "Any real spiritual world knowledge or observation, more precisely, inner worldview, is regarded as light by nature. The purpose of bringing light into the human heart is to separate right from wrong," defines the goal of Sufi views. [3]

References

1. Field research. Sultan Fatih Mehmed Library Foundation, Istanbul, Turkey. February-March 2020.
2. Field research. Hakim Termiz mausoleum, Termiz district, June-July 2023.
3. Field research. Saudi Arabia. Makkah City Museum of Human History 2022.
4. Usmanov.I. A selection from Hakim Termizi books. -Tashkent, Movorunnahr, 2007. B-67.
5. Tursunov.S, Murtazoev B. The scientific thinking of the Termizites. Tashkent. Publishing House of Uzbekistan, 2016. P.120
6. Bernd Radtke. Al-Hakim al-Tirmidhi ein Islamischer Theosoph des 3/9 Jahrhunderts. Freiburg. 1980.
7. Cobillot G. La pencee d'al-Hakim al-Tirmidhi.AbyMuhammadibn'Ali,m.318/930ou "Delaprofondeurdeehoses".Thesis.Lyons.1989.
8. <https://www.ircica.org/publications>



O'ZBEK MILLIY TO'YLARIDA “QO'SHXONA” NING O'RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek milliy to'ylarida mehmonlar uchun tashkil etilgan qo'shxonaning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. O'zbek xalqida to'ylar qadimdan katta bayram sifatida nishonlanib, mehmonlar uchun maxsus qo'shxona (yoki mehmonxona) tayyorlanadi. Ushbu an'ana, mehmondo'stlik, hurmat va mehmonlarga bo'lgan alohida e'tibor ramzi sifatida o'ziga xosligini saqlab kelgan. Maqolada, qo'shxonaning tashkil etilishi, uning mehmonlar uchun qulayliklar yaratishdagi o'rni, shuningdek, bu an'ananing milliy madaniyat va urf-odatlardagi o'ziga xosligi ko'rib chiqiladi. Maqolada o'zbek xalqining mehmondo'stlik an'alariga oid boshqa ma'lumotlar bilan ham boyitilgan.

Tayanch so'zlar: O'zbek to'ylari, milliy qadriyat, polvon, kurash, milliy ovqat, qo'shxona, mehmon.

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ «КУШХАНЫ» В УЗБЕКСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ СВАДЬБЕ

Аннотация. В статье анализируется роль и значение гостевой комнаты на узбекских национальных свадьбах. Свадьбы у узбекского народа издавна отмечаются как большой праздник, и для гостей готовят специальный “кушхана”(или гостиницу). Эта традиция сохранила свою уникальность как символ гостеприимства, уважения и особого внимания к гостям.

В статье рассматривается организация гостевого дома, его роль в создании удобств для гостей, а также своеобразие этой традиции в национальной культуре и обычаях. Статья также дополнена другими сведениями о традициях гостеприимства узбекского народа. Ключевые слова: узбекские свадьбы, национальная ценность, борец, борьба, национальная еда, кушхана, гость.

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ «КУШХОНА» В УЗБЕКСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ СВАДЬБАХ

Аннотация. В данной статье анализируется место и значение «Кушхона» (дословно «двойной дом», фактически – гостевой дом, гостиница), организованного для гостей на узбекских национальных свадьбах. В узбекском народе свадьбы с древних времен отмечаются как большой праздник, и для гостей готовится специальный «Кушхона» (или гостевой дом). Эта традиция сохраняет свою уникальность как символ гостеприимства, уважения и особого внимания к гостям. В статье рассматривается организация «Кушхона», его роль в создании удобств для гостей, а также своеобразие этой традиции в национальной культуре и обычаях. Статья также дополнена другими сведениями о традициях гостеприимства узбекского народа.

Ключевые слова: узбекские свадьбы, национальная ценность, богатырь, борьба, национальное блюдо, «Кушхона», гость.



PLACE AND SIGNIFICANCE OF "KUSHKHANA" IN THE UZBEK NATIONAL WEDDING

Abstract: This article analyzes the role and significance of the guest house organized for guests at Uzbek national weddings. Weddings have long been celebrated as a great holiday among the Uzbek people, and a special guest house (or hotel) is prepared for guests. This tradition has retained its uniqueness as a symbol of hospitality, respect, and special attention to guests. The article examines the organization of the guest house, its role in creating comfort for guests, as well as the uniqueness of this tradition in national culture and customs. The article is also enriched with other information about the hospitality traditions of the Uzbek people.

Keywords: Uzbek weddings, national value, wrestler, wrestling, national food, double room, guest.

Kirish: O‘zbek xalqining milliy to‘y marosimlari qadimdan o‘ziga xos an‘analarga, urf-odatlarga ega bo‘lib kelgan. To‘ylar nafaqat yoshlarning baxtini nishonlash, balki jamiyatning ijtimoiy va madaniy hayotining ajralmas qismi sifatida muhim ahamiyatga ega. Ushbu marosimlarda mehmonlarga bo‘lgan hurmat va e‘tiborlarini ko‘rsatishda, uzoqdan kelgan mehmonlar uchun alohida mehmonxona - qo‘shxona tayyorlash an‘anasi alohida o‘rin tutadi. To‘ylarda qo‘shxona nafaqat mehmonlar uchun joy sifatida xizmat qiladi, balki o‘ziga xos madaniy va milliy qadriyatlarni aks ettiruvchi muhim ijtimoiy makon sifatida ham faoliyat

yuritadi. Bu maqolada, o‘zbek to‘ylaridagi qo‘shxona tashkil etilishi, uning jamiyatdagi o‘rni, mehmonlarga nisbatan bo‘lgan alohida hurmat va e‘tibor mazmuni, shuningdek, zamonaviylikning an‘anaviy qadriyatlar bilan uyg‘unlashuvi masalalari ko‘rib chiqiladi. O‘zbek milliy to‘ylarida qo‘shxona an‘anasi, nafaqat madaniy, balki tarixiy va ijtimoiy jarayonlarni ham aks ettiradi. Shu bilan birga, bu an‘ananing bugungi kunimizdagi ahamiyati va uning o‘zgarishlari ham tahlil etiladi. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: O‘zbek xalqining to‘y marosimlari, urf-odatlari, milliy qadriyatlari haqida bir qancha ilmiy asarlar mavjud bo‘lib, ularning

aksariyati o‘zbek xalqining madaniy hayoti, jamiyatdagi o‘rni va ijtimoiy munosabatlarga oid tadqiqotlarni o‘z ichiga oladi. Masalan, O‘zbek xalqining to‘ylaridagi mehmondo‘stlik va qo‘shxona an‘anasi haqida Shuhrat Yusupovning "O‘zbek xalqi va uning madaniy an‘analari" asarida to‘liq bayon etilgan [1,255]. Yusupovning asarida o‘zbek to‘ylarining ijtimoiy va madaniy

o‘ziga xosligi, mehmonlar uchun alohida joy – qo‘shxonaning tashkil etilishining jamiyatdagi o‘rni va uning jamiyatdagi ijtimoiy integratsiyadagi roli yoritilgan. Shuningdek, I.Jabborovning "O‘zbeklar: turmush tarzi va madaniyati" [2,208], Hayot Ismoilovning "O‘zbek to‘ylari" [3,189], Mahmud Sattorning "O‘zbek udumlari" [4,192] asarlarida to‘y marosimlaridagi mehmonlarga bo‘lgan e‘tibor va hurmat, qo‘shxonaning madaniy va psixologik roli hamda bu an‘ananing zamonaviy sharoitda

qanday rivojlanayotganligi haqida qimmatli ma‘lumotlar keltirilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek xalqining to‘y marosimlarida qo‘shxona tayyorlash an‘anasi nafaqat mehmondo‘stlik, balki

xalqning madaniyati, tarixiy xotirasi va ijtimoiy hayotini aks ettiruvchi o'ziga xos hodisa sifatida rivojlanib kelgan. Bu an'ana zamonaviy hayotga moslashgan holda o'zining ildizlariga sodiq qolishda davom etmoqda. Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi o'zbek xalqining milliy to'ylarida qo'shxona an'alarining o'rnini, ahamiyatini va zamonaviy sharoitdagi o'zgarishlarini o'rganishdan iborat. Tadqiqotda bir qator ilmiy metodlar va yondoshuvlar qo'llanilgan bo'lib, ularning har biri milliy to'y marosimlarining ijtimoiy, madaniy va tarixiy jihatlarini chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqotning asosiy metodlaridan biri sifatida etnografik usuldan foydalanildi. Etnografik tadqiqotlar o'zbek xalqining to'y marosimlarini, ularning ijtimoiy va madaniy hayotini bevosita o'rganish va kuzatish orqali amalga oshirilgan. Bu metod orqali to'ylar va qo'shxona tashkil etish an'alarining jahon va mahalliy madaniyatlar bilan aloqasi aniqlangan. Tarixiy tadqiqot usulida o'zbek to'ylaridagi qo'shxona an'anasining tarixi o'rganilgan. O'zbekistonning tarixiy manbalariga, etnografik tadqiqotlarga tayanilgan holda, mazkur an'ananing qanday rivojlanganligi va uning jamiyatdagi roli tahlil qilindi. Bundan tashqari tadqiqot davomida to'y marosimlarida bevosita ishtirok etish va kuzatish metodidan ham foydalanilgan. Bu metod, an'ana va urf-odatlarini amaliy ravishda ko'rish va

ularni tahlil qilish imkonini berdi. Kuzatish orqali, qo'shxona tayyorlash jarayonining praktika va joriy holati to'g'risida mukammal tasavvur hosil qilindi. Tadqiqot metodologiyasining yuqoridagi usullari, o'zbek xalqining milliy to'ylarida qo'shxona an'alarining tarixiy, madaniy va ijtimoiy jihatlarini har tomonlama tahlil qilishga imkon yaratdi. Shuningdek, bu metodlar orqali an'ananing bugungi kunda qanday o'zgarayotganini va uning zamonaviy to'y marosimlaridagi o'rnini yanada chuqurroq tushunishga erishildi. Tahlil va natijalar. To'y marosimi hamisha shod xurramlik, yoshlik, go'zallik va kelajakka umid va

ezgu orzular ramzi sifatida o'tkazilib kelingan oilaviy marosimdir [5.89]. Mehmonlarga qo'shxona berish odati odati turli viloyatlarda «qo'noq», «qo'nuq», «qo'shxona» tarzida ham aytilib kelinadi. Bu udum ko'proq to'y va mehmondorchilik odatlari bilan hamkorlikda, birgalikda o'tkaziladi. Odatda qishloqlarda to'y bo'lganda, uzoq-yaqindan mehmonlar keladi. Ular ko'pchilik bo'lganligi tufayli «to'y ko'pchilik bilan» aqidasiga rioya qilgan xalqimiz barcha tashrif buyurgan kishilarni kutib-kuzatishadi. Bu o'rinda qishloqlarda to'y egasidan tashqari yana o'nlab xonadonlar mehmonlarga quchoq ochadi. To'yga kelgan mehmonlar yolg'iz o'zlari kelmagan. Ular bola-chaqa, oshna-og'ayni, ot-u ulov bilan kelishgan. Ular to'yning bazmini o'tkazib, oqshom tunab, ertasi oshga, so'ng to'y munosabati bilan o'tkaziladigan ko'pkari va kurash marosimlarida ishtirok etishgan. Chavandozlar ko'pkari o'tkaziladigan qishloq tomon bir necha kun avval yo'lga tushadilar. Ular kelib otlariga dam berib yotishadi. To'yga kelgan chavandoz va mehmonlarni joy bilan ta'minlash to'yxat tarqatgan chaqiruvchi zimmasida bo'lgan. Unga "qo'shxona tashlash" ham deb aytiladi. Mehmon va otlarning oziq-ovqati to'y egasi hisobidan



bo'lgan. Mehmon chavandozlar qo'nim topgan xonadonlarda tunning yarmigacha ko'pkari haqidagi ajoyib-g'aroyib afsonalar, latifalar, hazilmutoyibalar avjiga chiqadi, musobaqada ishlatiladigan qoidalar va yangi atamalar haqida qizg'in bahslar bo'lgan [6.89]. O'zbek to'ylarida bularning hammasi hisobga olingan. To'yboshi - kayvoni o'tkazilishi ko'zda tutilgan to'yning tadbirini rejalashtirar ekan, maslahat oshi kuniyoq qaysi qishloqdan kelgan qancha mehmon kimning xonadoniga tushishini, qo'shxona tushadigan uylarini belgilab, uy egalarini bunga hozirlab qo'yishgan[7.179]. To'y boshqaruvchilari to'yning oxirigacha mas'uliyatni o'z bo'ynilariga olishgan. Buning uchun ularga haq berishmagan. To'y o'tkaziladigan uyning 10-15 qo'shni xonadonlariga qo'shxona tushirilgan . Bu xonadon sohiblari to'y asosan to'ychining aka-ukasi, qarindosh-urug'i hisoblangan. Qo'shxona egasi shunchaki to'y egasiga qishloqdosh bo'lishi ham mumkin. Qo'shxona odatida oqshom to'yning bazmini o'tkazib kelgan yoki ertangi ko'pkari va kurash sovrinlariga tayyorlangan mehmonlar shu yerda xordiq chiqarib, ziyofatni yeb yotishi ham mumkin edi. Qo'shxona tushgan uyda to'yxonadan keltirilgan masalliqdan turli ovqatlar pishirilgan. Buning uchun umumiy qozondan go'sht, yog', sabzi-piyoz ajratilib, ichkilik va boshqalar ham to'yxonaning bakovulidan olingan. Xullas, osh-ovqatning jami to'yxonada sharbatxonasidan olinib, qo'shxonada hozirlangan. Qo'shxonalardagi mehmonlar soniga qarab ulush ajratishgan. Ulush – bu mehmonga beriladigan oziq-ovqatdir. O'rtacha 10–15 ta mehmon joylashgan bitta qo'shxona ulushini echki èki qo'zi, non, choy, qand-qurs, mehmonlarning oti uchun yem-xashak va shu kabi narsalar tashkil etgan [8.137]. Qo'shxona sohibi bu ovqat-oziqni tayyorlash, pishirib- kuydirib berish, non-choy, dasturxon, o'rin-ko'rpa va malolsiz tunash uchun javobgardir. Buning uchun xonadon sohibining

o'zi, xotini, bola-chaqalari qamishdan bel bog'lab mehmonlar xizmatini qilib, ko'nglini olishagan. Chunki biror xonadondan biror qo'shxona vakili to'ydan ranjib, norozi bo'lib ketadigan bo'lsa, qo'shxona va to'y egasi uchungina emas, balki butun qishloq ahli uchun katta isnod hisoblangan. Shunday qilib to'ylarda kichik mehmondorchilik sanalgan qo'shxona kutish odatida ham to'y-u tomosha, ham mehmondorchilik ziyofatining mushtarak jihatlari omuxta bo'lgan. Qo'shxona har bir xonadonning qadimdan mavjud bo'lib kelgan maxsus mehmonxonalarida qabul qilinib, bir kecha-yu kunduz davomida izzati joyiga qo'yilib, so'ng kuzatilgan. Qo'shxonadan chiqib ketishda mehmonlar tomonidan uy egasiga duolar qilinib, yurtida tinchlik va farovonlik bo'lishini, shu xonadonda ham fatzandlarining to'ylari bo'lishini niyat qilganlar. Qo'shxona faqatgina yeb-ichib, mehmon bo'lib yotishgina emas, dunyo va odamlar haqida fikri bir joydan chiqadigan kishilarning ko'ngil yorishlari uchun qulay bir imkon hisoblangan. Tadqiqot natijasida mehmonlarga alohida qo'shxona berishning nafaqat mehmondo'stlik, balki jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar va hurmatning ramzi ekanligi aniqlandi. Qo'shxona mehmonlar uchun nafaqat yotish joyi, balki birgalikda vaqt o'tkazish, suhbatlashish va an'analarga rioya qilish imkonini beruvchi ijtimoiy makon sifatida ham ishlaydi. Bu an'ana, o'zbek va tojiklar orasida o'zaro hurmatni mustahkamlashda va qarindoshlik aloqalarini saqlashda muhim rol o'ynaydi. O'zbek to'ylarida qo'shxona

tayyorlash an'anasi zamonaviy sharoitda o'zgarib bormoqda. Yangi zamonada, to'ylar asosan to'yxonalarda bir kunda o'tkazilib, ko'plab mehmonlar shu kunning o'zida qaytib ketishlari tufayli qo'shxona xizmatiga ehtiyoj sezilmaydi. Shaharlarda o'tkaziladigan to'ylarda oilalar mehmonlar uchun qo'shxona o'rniga mehmonxonalar xizmatidan foydalanilmoqda. Biroq, an'anaviy qo'shxona hali ham ko'plab qishloqlarda, ayniqsa, kichik aholi punktlarida saqlanib qolgan. Bu o'zgarishlar, bir tomondan, zamonaviy ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan bo'lsa, boshqa tomondan, xalqning an'anaviy qadriyatlarini va urf-odatlarini saqlashga intilish mavjudligini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, qo'shxona tayyorlash nafaqat mehmonlarga bo'lgan hurmatni ifodalovchi bir amaliyot, balki madaniy qadriyatlar, urf-odatlar va xalqning tarixiy tajribasini aks ettiruvchi ijtimoiy tizimdir. Mehmondo'stlik, o'zbek xalqida o'zaro hurmat va e'tibor, alohida e'tibor bilan kutib olishning bir shakli sifatida qadrlanadi. Tadqiqot natijalari o'zbek xalqining milliy to'ylarida qo'shxona an'anasining ijtimoiy, madaniy va tarixiy ahamiyatini ko'rsatdi. An'anaviy qo'shxona

tashkil etish, bugungi kunda ham ma'lum hududlarda saqlanib qolayotgan bo'lsa-da, zamonaviy ehtiyojlar va globalizatsiya jarayonlari ta'sirida o'zgarishlarga yuz tutgan. Bu jarayonlar, bir tomondan, xalqning madaniy qadriyatlarini saqlashga intilish, boshqa tomondan esa zamonaviy hayotning talablariga moslashish bilan bog'liq. Shu bilan birga, mehmondo'stlik va qo'shxona an'anasi, o'zgarayotgan sharoitlarga qaramay, xalqning tarixiy xotirasi va ijtimoiy mustahkamligini ifodalovchi bir muhim madaniy element sifatida o'z o'rnini saqlab kelmoqda.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek xalqining milliy to'ylarida qo'shxona an'anasi uzoq tarixga ega bo'lib, bu an'ana xalqlarning madaniyati, ijtimoiy munosabatlari va mehmondo'stlik qadriyatlarini ifodalaydi. Qo'shxona tayyorlash nafaqat mehmonlarga bo'lgan e'tibor va hurmatni ko'rsatish, balki to'y marosimlarining muhim qismlaridan biri sifatida xalqlarning tarixiy xotirasini saqlashga yordam beradi. Ushbu an'ana, ayniqsa, qishloq hududlarida va an'anaviy to'y marosimlarida saqlanib kelmoqda. Zamonaviy sharoitda esa qo'shxona tashkil etish amaliyoti o'zgarishlarga yuz tutgan. Yirik shaharlarda mehmonxonalarining keng tarqalishi, to'y marosimlarining zamonaviy talablarga moslashuvi, qo'shxona tayyorlashga bo'lgan ehtiyojni kamaytirgan. Ushbu tadqiqot o'zbek xalqining to'y marosimlarida qo'shxona tashkil etishning ijtimoiy, madaniy va tarixiy jihatlarini chuqurroq tushunishga yordam berdi. An'ana va zamonaviylik o'rtasidagi integratsiya jarayoni, bu sohada yanada kengroq tadqiqotlarni va zamonaviy jamiyatdagi o'zgarishlarni o'rganishni talab etadi. Kelajakda, qo'shxona an'anasining rivojlanishi va zamonaviy sharoitdagi o'rnini o'rganish, ayniqsa, xalqaro miqyosda, turizm va mehmondo'stlik sohasida yangi imkoniyatlar yaratishi mumkin. Bu, o'z o'rnida, o'zbek madaniyatining jahon



miqyosidagi o‘rganilishi uning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Yusupov Sh. O‘zbek xalqi va uning madaniy an‘analari. Toshkent. 2012. –B.179
2. Jabborov I. O‘zbeklar: turmush tarzi va madaniyati. Toshkent: O‘qituvchi. 2003. –B.208
3. Исмоилов Х. Ўзбек тўйлари Тошкент: Ўзбекистон. –Б. 189.
4. Mahmud S.“O‘zbek udumlari” Toshkent: Cho‘lpon. 2007. –B.255
5. Toshtemirov A. Uloq-ko‘pkari etnosport turi sifatida. Лучшие интеллектуальные исследования. 2023. том-2. –Б. 84-89.
6. Tursunov, M. S. O‘zbek xalqining madaniy urf-odatlari. Tashkent: 2008. O‘zbekiston milliy universiteti nashriyoti. –B.112
7. Умаров И ва бошқ. Сурхон воҳасида этник тарих ва этномаданий жараёнлар. Тошкент: А.Навоийкутубхонаси.2014.–Б.179
8. Турсунов С., Пардаев Т, Махмадиёрова Н. Сурхондарё - этнографик макон. Т: Академнашр.2012. –Б.137.





"TISU ilmiy tadqiqotlari xabarnomasi" ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

Egamov Nazirbek Nurullayevich

TerDU "O'zbekiston tarixi va manbashunoslik" kafedrasida tayanch doktranti
Tel: +998942067377 e-mail: naziregamov7@gmail.com

KUTUBXONACHILIK SOHASIDAGI MUAMMOLAR (SURXONDARYO VILOYATI MISOLIDA)

Annotatsiya: Dunyodagi barcha sohalarning rivoji undagi muammo va kamchiliklarning bartaraf etilishi bilan bog'liq bo'ladi. Sohaning rivojlanishi, xalqqa naf keltirishi va mamlakat hukumatining sohadan ko'zlagan maqsadiga erishishi uchun muammolarning bartaraf etib borilishi hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Tayanch so'zlar: ijtimoiy so'rovnoma, kadr, kutubxonachilik, xodimlar qo'nimsizligi, kadrlar salohiyati, iqtisodiy muammolar.

ПРОБЛЕМЫ В БИБЛИОТЕЧНОЙ СФЕРЕ (НА ПРИМЕРЕ СУРХОНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация: Развитие всех территорий мира зависит от устранения в нем проблем и недостатков. Решение проблем играет решающую роль в развитии отрасли, принося пользу народу и достижение целей правительства страны.

Ключевые слова: социальный опрос, кадры, библиотечное дело, кадровый дефицит, кадровый потенциал, экономические проблемы.

PROBLEMS IN THE LIBRARY FIELD (IN THE EXAMPLE OF SURKHANDARYA REGION)

Abstract: The development of all areas in the world depends on the elimination of problems and shortcomings in it. Solving problems

plays a crucial role in the development of the industry, benefiting the people and achieving the goals of the government of the country.

Key words: social survey, personnel, librarianship, staff shortage, personnel potential, economic problems.

Kirish. Biz 2023-yilda kutubxonalarimizdagi asosiy kamchilik va muammolarni aniqlash maqsadida kutubxona xodimlari va kutubxona foydalanuvchilari orasida ijtimoiy so'rovnoma o'tkazdik. Ijtimoiy so'rovnomaning obyekti sifatida Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi, Adib Sobir Termiziy nomidagi Surxondaryo viloyat axborot-kutubxona markazi va G'afur G'ulom nomidagi Surxondaryo viloyat bolalar kutubxonasi tanlandi. Chunki O'zbekiston milliy kutubxonasi Respublikadagi eng asosiy kutubxona bo'lsa, keyingi ikkita maskan Surxondaryo viloyatidagi eng asosiy kutubxonalar hisoblanadi. So'rovnomada kutubxona xodimlari va kutubxona foydalanuvchilaridan jami 100 kishi (73 ta xodim va 27 ta kitobxon) qatnashdi. Ularning har biri uchun savol yozilgan alohida tarqatmalar tarqatildi. Qatnashuvchilarga berilgan tarqatmadagi "Kutubxonachilik sohasining rivojiga to'siq bo'layotgan eng asosiy muammoni ayting" deb yozilgan so'rovnomaga ishtirokchilarning 38% i (asosan, kutubxona xodimlari) oylik maoshning kamligini asosiy sabab sifatida keltirganlar. 25% ishtirokchilar kadrlar masalasidagi muammolarni, 21% ishtirokchi kitob o'qishga qiziqishning pastligini (bu javob, asosan, kutubxona foydalanuvchilari tomonidan berilgan) asosiy o'ringa



qo‘yganlar. Qolgan ishtirokchilar esa rag‘batlantirishlarning yetarli emasligi yoki umuman yo‘qligi (5 ishtirokchi), sohaning davlat tomonidan kam moliyalashtirilishi (5 ishtirokchi), ilmiy salohiyatning yetarli emasligi (3 ishtirokchi), ish vaqtining ko‘pligi (2 ishtirokchi), mahalliy va xalqaro hamkorlikning yo‘lga qo‘yilmaganligi (1 ishtirokchi) kabi muammolarni asosiy o‘ringa qo‘yganlar. Bundan anglashiladiki, xodimlar olayotgan oylik maoshlarini juda kam, deb hisoblaydilar. Shu o‘rinda “odamlarning ishiga yarasha oylik to‘lamasang, odamlar oyligingga yarasha ishlab boshlaydilar”, - degan hikmatli so‘z o‘z tasdig‘ini topayotganday go‘yo. Bu sohada kutubxona xodimlarining iqtisodiy va shaxsiy ehtiyojlari to‘g‘ri hisobga olinmayapti, nazarimizda. “Kutubxonada kitobxonlarga xizmat ko‘rsatishda xodimlarning faol ishlashi kutubxonachilikning juda muhim jihati bo‘lib, har qanday turdagi kutubxona o‘z xodimlarining to‘lib-toshgan foydalanuvchilar axborot ehtiyojlarini qondirishdagi roli juda muhimligini inobatga olishi kerak. Kutubxonaning inson kapitaliga ega bo‘lish jarayonida ishning tabiati, stress darajasi va ish vaqtini hisobga olgan holda, ularning mehnatga nisbatan munosabatiga ta‘sir qiluvchi omillarni o‘rganish kutubxona rahbariyati uchun zaruratga aylanadi. Bunda xodimlarning faoliyati ishdan qoniqish, yetakchilik, ishga sadoqat va ishga jalb qilish kabi kasb bilan bog‘liq munosabatlarga ta‘sir qiladi... Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tashkilotga ijobiy munosabatda bo‘lgan xodim biznes dinamikasini yaxshi biladi, u tashkilot muhitiga

moslasha oladi, bu esa butun tashkilotning ishlashi va mehnat unumdorligining yaxlit rivojlanishiga olib keladi”. Fikrimizni mutaxassislarining mana shu kabi mulohazalari ham tasdiqlab turibdi. Xodimlar ma‘muriyatdan hamisha e‘tibor talab qiladi, bu e‘tibor moddiy, ma‘naviy va hattoki oddiygina maqtov ko‘rinishida bo‘lishi mumkin. Shu bilan bir qatorda har bir xodim ajoyib mehnat muhitida ishlashni xohlaydi, bu bevosita uning yaxshi ishlashiga ta‘sir ko‘rsatadi. “Bir qator tadqiqotlar kutubxonachilarning ishlashi va kutubxonadagi xatti-harakati ishdan qoniqish bilan bog‘liqligini isbotladi, kutubxona

xodimlari o‘z ishidan qoniqish hosil qilgan taqdirdagina kutubxona undan yaxshiroq ishlashni kutishi mumkin. Xalqaro kutubxonalar assotsiatsiyalari federatsiyasi (IFLA) kutubxonalarga nafaqat axborot markazlari, balki ijtimoiy tashkilot sifatida ham qarash lozimligini haqli ravishda ta‘kidladi. Shunday qilib, kutubxona foydalanuvchilarning axborot ehtiyojlarini qondirish bilan

bir qatorda individual xodimlar va ma‘muriyat o‘rtasida bo‘lgan sog‘lom ish muhitini ham rivojlantirishi kerak. Xodimlar kompaniyadan to‘g‘ri o‘qitish va motivatsiya berish orqali o‘z ish faoliyatini yaxshilashni kutishadi. Kishilarning o‘z kasblardan qoniqishlari qay darajada muhim ekanligi bo‘yicha tadqiqot olib borgan B. Fritzsche va T. Parrishlar o‘zlarining 2005-yilda yozilgan “Ishdan qoniqish nazariyalari va tadqiqotlari” nomli maqolasida “baxtli ishchi – samarali ishchi”

degan iborani ishlatganlar. Bu ibora orqali tadqiqotchilar nima demoqchi bo‘layotganlarini tushunib olish qiyin emas, nazarimizda. Kutubxonadagi moliyaviy qiyinchiliklar va malakali kadrlar yetishmasligi yana bir jiddiy

muammo bo‘lib turibdi. Kitob o‘qishga qiziqishning pastligini esa yuqoridagi muammolar keltirib chiqarayotgannatija, deyish mumkin. Tahlil va natijalar. Xorijiy mutaxassislardan biri kutubxonalar faoliyatidagi muammolarni o‘rgana turib, yetarlicha moliyalashtirilmaslik, malakali kadrlarning yetishmasligi, viloyat kutubxonalar tarmog‘ini joylashtirishning aniq rejalashtirilmaganligi kabi muammolarni asosiy muammolar sifatida aytib o‘tgan. Yana boshqa bir tadqiqotchi-mutaxassis: “So‘nggi yillarda mamlakat siyosiy tizimini isloh qilish va jamiyatni axborotlashtirish sharoitida kutubxonalarning qoniqarsiz ahvoliga davlat tomonidan zarur moliyaviy qo‘llab-quvvatlashning yo‘qligi va tegishli axborot vositalari bilan ta‘minlanmasligi kabi omillar ta‘sir ko‘rsatmoqda”, - deb ta‘kidlaydi. Kutubxonalarning yetarlicha moliyalashtirilmasligi to‘g‘risida o‘z fikrlarini bildirgan dog‘istonlik tadqiqotchi Z. Loshakovskaya esa Rossiya Prezidenti V.Putinning 2007-yil Federal Majlisga: “Mamlakatimizda o‘z davrida dunyoda tengi bo‘lmagan noyob kutubxona tizimi barpo etilgan edi. Biroq ko‘p yillar davomida yetarli darajada moliyalashtirilmaganligi sababli u yaroqsiz holga kelganligini tan olish kerak”, - degan murojaatini keltirib o‘tadi. Bundan anglashiladiki, moliyalashtirish masalasi nafaqat O‘zbekiston, balki dunyoning boshqa mamlakatlaridagi kutubxonalar uchun katta muammo bo‘lib turibdi.

Bu muammoni hal qilish uchun kutubxonashunolar va moliya-iqtisod mutaxassislari o‘zaro kelishgan holda yechim izlashlari maqsadga muvofiq bo‘ladi. Endi kutubxonalarda xalqaro hamkorlikning yetishmayotganligi muammosiga to‘xtalib o‘tsak. Bu muammoning hal etilishi ham zamon talabi hisoblanadi, chunki ilg‘or rivojlanish yo‘lidan borayotgan mamlakatlarning kutubxonachilik sohasida erishayotgan yutuqlaridan unumli foydalanish O‘zbekiston kutubxonachiligi uchun juda foydali bo‘lishi tayin. Sababi “axborot jamiyati shakllanishining hozirgi bosqichida kutubxonalar uchun o‘zaro

hamkorlik muhim ahamiyatga ega”. Bu hamkorlik ham viloyatlar miqyosida, ham mamlakatlar miqyosida yo‘lga qo‘yilishi lozim. Bugungi kunda Surxondaryodagi eng asosiy kutubxona hisoblanmish Adib Sobir Termiziy nomidagi viloyat axborot-kutubxona markazi faqatgina Tojikistondagi Indira Gandi nomidagi kutubxona bilan o‘zaro hamkorlikni yo‘lga qo‘ygan, xolos. Viloyatdagi boshqa biror kutubxona xalqaro hamkorlikka qo‘l urmagan. “Kutubxonalar faqat o‘zaro hamkorlik orqali butun mamlakat aholisining axborotga bo‘lgan ehtiyojlarini tizimli va to‘liq qondirish uchun o‘z resurslaridan oqilona foydalanishlari mumkin”. K. Omarovning “Dog‘istonda kutubxonachilik tarixi” deb nomlangan qo‘llanmasida ko‘pmillatli mamlakatlarda kutubxona ishini tashkil etishning o‘ziga xos xususiyati sifatida kutubxona ishi mazmunidagi internatsionalizm va xalqaro hamkorlikka katta e‘tibor qaratilgan. Tataristonlik R.Valeyev ham bu borada o‘z fikrini bildirib o‘tgan: “Kutubxonalararo hamkorlikning yo‘nalishlari quyidagilardan iborat: milliy kutubxona fondini shakllantirish va saqlash, kataloglarni yaratishda hamkorlik, ta‘lim faoliyati sohasida hamkorlik, ilmiy va nashriyot faoliyati



sohasidagi o‘zaro hamkorlik, xalqaro kutubxonalar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik”. XXI asrda axborot texnologiyalarining yangi vositalari kutubxonachilarning roli va mas’uliyatini tubdan o‘zgartirdi. Bu borada kutubxonachilar duch kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni o‘rganish uchun bir qator tadqiqotlar o‘tkazildi. Shu o‘rinda biz kutubxonachilar duch keladigan muammolarni o‘rganish uchun xalqaro darajada olib borilgan tadqiqotlarning ayrimlarini ko‘rib chiqdik. Nigeriyadagi Ondo va Ekiti shtatlari kutubxonalarini o‘rgangan mutaxassislar (D. Ademodi va E. Adepoju, 2009) xodimlarda kompyuterlar va kompyuter savodxonligi yetishmasligini aniqlaganlar. Ular kompyuterlashtirish maqsadida kutubxona ma‘muriyati ushbu ishdan manfaatdor bo‘lgan xorijiy agentlik va fondlardan yordam olish kerakligini tavsiya qilganlar. L. Hoshim va U. Moxtarlar yangi davr kutubxonachilari va axborot mutaxassislarini tayyorlash tendensiyalari va muammolarini o‘rgandilar. Ular yangi davr kutubxonachilari uchun quyidagi omillarni hisobga olish muhim ekanligini aytadilar: axborotning globallasuvi, integratsiyalashgan va keng tarqalgan AKT ilovalari, elektron resurslarning o‘sishi, raqamli kutubxonaning o‘rni, mahalliy va xalqaro hamkorlik, yangicha boshqaruv ko‘nikmalari, kutubxonaga kirishni osonlashtiruvchi raqamli infratuzilmaning mavjud bo‘lishi va hokazolar. **Xulosa.** Olib borilgan tadqiqot va izlanishlar natijasi shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunda kutubxonachilik sohasida IT dan keng foydalanish, saviyasi baland bo‘lgan kadrlarni sohaga ko‘proq jalb qilish, tashkilotda ajoyib ish muhitini yaratish, mamlakat tomonidan beriladigan moddiy va ma‘naviy ko‘makni oshirish kabi omillar ushbu sohadagi muammolarni yechishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Buni ilmiy izlanish olib borgan olimlarning tadqiqotlari ham ko‘rsatib turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Арзунян Татьяна Гагиковна. История библиотечного дела в 1950-х-1990-х гг (на примере Иркутской области и Красноярского края). Авт. Иркутск 2011.
2. Лошаковская З. К. История библиотечного дела в Дагестане (1920-1960-гг). Авт. Махачкала 2007.
3. Нансалмаа Арьябал. Библиотечное дело в Монголии: развитие и современное состояние. Авт. Москва 2003.
4. Валеев Разиль Исмагилович. Становление и развитие сети государственных общедоступных библиотек Татарстана во второй половине XX века. Афт. Казань 2005.
5. Ademodi D. T., Adepoju E. O. (2009). Computer skill among librarians in academic libraries on Ondo and Ekiti States, Nigeria. *Library Philosophy and Practice*.
6. Hashim L. B. Mokhtar W. N. Trends and issues in preparing new era librarians and information professionals. Available: <http://www.lib.usm.my/elmu-equip/conference/Documents/ICOL>.
7. Onwubiko E. Ch. Effect of Library staff Attitudes on Job Performance: A study of the Library of Alex Ekwueme Federal University, Nigeria. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*. 2019
8. Fritzsche, B.A., Parrish, T.J. (2005) Theories and Research on Job Satisfaction. In: Brown, R. and Lent, R., Eds., *Career Development and Counseling: Putting Theory and Research to Work*, Wiley, New York



ROSSIYA IMPERIYASINING O'RTA OSIYOGA KIRISHI: TARIXIY, IJTIMOY VA SIYOSIY ASOSLAR

Annotatsiya. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga kirishi mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy tuzilishini tubdan o'zgartirgan muhim tarixiy jarayon bo'ldi. Ushbu maqola Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga kirishining geosiyosiy maqsadlari, mintaqadagi xonliklarning zaif siyosiy barqarorligi, harbiy yurishlar, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar hamda bu jarayonning uzoq muddatli oqibatlarini tahlil qiladi. Rossiyaning strategik manfaatlari, xususan, janubiy chegaralarni mustahkamlash, savdo yo'llarini nazorat qilish va "Buyuk o'yin"da Buyuk Britaniyaga qarshi raqobatda ustunlik qozonish maqsadlari ta'kidlanadi. Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarining ichki ziddiyatlari Rossiyaga hududni bosib olishda qulay sharoit yaratgan. Harbiy yurishlar, Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi va yangi boshqaruv tizimlari mintaqada Rossiya ta'sirini kuchaytirgan bo'lsa-da, mahalliy xalqlarning mustamlakachilikka qarshi milliy ozodlik harakatlarini keltirib chiqardi. Maqola O'rta Osiyoning kelgusi rivojlanishiga asos bo'lgan ushbu jarayonning tarixiy ahamiyatini yoritadi.

Tayanch so'zlar: Rossiya imperiyasi, O'rta Osiyo, Buyuk o'yin, Geosiyosiy maqsadlar, Buxoro xonligi, Xiva xonligi, Qo'qon xonligi, Turkiston general-gubernatorligi, Harbiy yurishlar Siyosiy beqarorlik, Ijtimoiy o'zgarishlar, Iqtisodiy islohotlar, Mustamlakachilik, Milliy ozodlik harakatlari, Savdo yo'llari, Janubiy chegaralar, Buyuk Britaniya, Toshkentning egallanishi, Ma'muriy tizim, Diniy va madaniy ta'sir

РОССИЙСКАЯ ИМПЕРИЯ В СРЕДНЕЙ АЗИИ: ИСТОРИЧЕСКИЕ, СОЦИАЛЬНЫЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ

Аннотация: Во второй половине XIX века вхождение Российской империи в Среднюю Азию стало важным историческим процессом, кардинально изменившим политическую, экономическую и социальную структуру региона. В статье анализируются геополитические цели России, внутренняя нестабильность ханств региона, военные походы, а также социальные и культурные изменения и их долгосрочные последствия. Отмечается, что стратегические интересы России заключались в укреплении южных границ, контроле торговых путей и стремлении к доминированию в "Большой игре" против Британской империи. Внутренние противоречия Бухарского, Хивинского и Кокандского ханств создали благоприятные условия для российской экспансии. Несмотря на усиление влияния России через военные кампании, учреждение Туркестанского генерал-губернаторства и новую административную систему, местное население развернуло национально-освободительное движение против колониального гнета. Статья раскрывает историческое значение этого процесса как основы дальнейшего развития Средней Азии.

Ключевые слова: Российская империя, Средняя Азия, Большая игра, Геополитические цели, Бухарское ханство, Хивинское ханство, Кокандское ханство, Туркестанское генерал-губернаторство,



Военные походы, Политическая нестабильность, Социальные изменения, Экономические реформы, Колониализм, Национально-освободительные движения, Торговые пути, Южные границы, Британская империя, Захват Ташкента, Административная система, Религиозное и культурное влияние

THE RUSSIAN EMPIRE'S ENTRY INTO CENTRAL ASIA: HISTORICAL, SOCIAL AND POLITICAL FOUNDATIONS

Abstract: In the second half of the 19th century, the Russian Empire's expansion into Central Asia was a significant historical process that fundamentally altered the region's political, economic, and social structure. This article examines the geopolitical objectives behind Russia's intervention, the weak political stability of local khanates, military campaigns, socio-cultural transformations, and the long-term consequences of these developments. Russia's strategic interests included strengthening its southern borders, controlling trade routes, and gaining an upper hand against Great Britain in the "Great Game." Internal conflicts within the Bukhara, Khiva, and Kokand khanates created favorable conditions for Russian conquest. Although Russia consolidated its influence through military campaigns, the establishment of the Turkestan General-Governorate, and a new administrative system, these actions sparked national liberation movements among the local populations in

resistance to colonial domination. The article highlights the historical significance of this process as a foundation for the future development of Central Asia.

Keywords: Russian Empire, Central Asia, Great Game, Geopolitical objectives, Bukhara Khanate, Khiva Khanate, Kokand Khanate, Turkestan General-Governorate, Military campaigns, Political instability, Social changes, Economic reforms, Colonialism, National liberation movements, Trade routes, Southern borders, Great Britain, Conquest of Tashkent, Administrative system, Religious and cultural influence

Kirish: XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya

imperiyasining O'rta Osiyoga kirishi nafaqat Rossiya va O'rta Osiyo tarixining muhim voqeasi edi. Butun markaziy Osiyo mintaqasining siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy tuzilishini tubdan o'zgartirgan bir jarayon bo'lgan edi. O'rta Osiyo o'zining boy tabiiy resurslari, savdo yo'llariga yaqinligi va strategik joylashuvi bilan Rossiya imperiyasi uchun juda katta ahamiyatga ega

bo'lganligi uchun ham Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga kirishi strategik jihatdan juda muhim edi. XIX asrning o'rtalariga kelib, Rossiya imperiyasi Yevropada va Osiyada o'z hududini kengaytirish uchun faol harakat qilishidan asosiy maqsadi O'rta Osiyo geografik jihatdan Janubi-sharqiy Osiyo va Hindiston, Eron, Xitoy kabi yirik davlatlar bilan chegaradosh bo'lib, Rossiya uchun bu hudud orqali o'z ta'sirini kuchaytirish, yangi savdo yo'llarini ochish, hamda o'zining janubiy

chegaralarini mustahkamlash edi. Bu hudud, shuningdek, Buyuk Britaniya bilan o'tkazilayotgan "Buyuk o'yin"da muhim ro'l o'ynar edi. Rossiya imperiyasining geosiyosiy maqsadlarini keltirib chiqargan

sabablar: XIX asrning boshlarida Rossiya imperiyasi Yevropada o'z hududini kengaytirish bilan birgalikda, Kavkaz va Turkiston tomon yo'nalishini kuchaytirgan edi. Bu davrda Rossiya imperiyasining asosiy geosiyosiy maqsadi o'zining janubiy chegaraga xavfsizligini mustahkamlash va tashqi tahdidlar tasiriga tushub qolmaslik edi. Rossiya imperiyasi o'zining Janubiy hududlarini qo'lga kiritish orqali dunyo sahnasidagi o'rnini yuqori ko'tarishni niyat qilgan edi. Rossiya imperiyasida tarqoq siyosat olib borayotgan hududlarni bosib olish rejasi ham tayyor edi. Geosiyosiy jarayonlar jadal tus olgan bu davrda Buyuk britaniya ham yetarlicha raqobat qilishga imkoni yetar edi. Birgina misol Sir Alexander Burnes Buyuk Britaniyaning eng mashhur tadqiqotchilaridan biri bo'lib, 1830-yillarda Buxoro amirligiga tashrif buyurgan. U Britaniya imperiyasining Sharqdagi siyosiy va harbiy manfaatlarini himoya qilish uchun Markaziy Osiyo bo'ylab safar qilgan. Bundan ko'rinib turibdiki Buyuk Britaniya Rossiya imperiyasining janubiy chegaralaridan havf solib turgan eng kuchli raqib edi. O'rta Osiyoning siyosiy tizimi va holati: O'rta Osiyo XIX asrda siyosiy jihatdan bo'linib, mustaqil xonliklarga ajralgan edi. Buxoro xonligi, Xiva xonligi va Qoqon xonligi kabi mustaqil davlatlar o'rtasida doimiy ichki ziddiyatlar va tashqi tahdidlar mavjud edi. Bu xonliklarning har biri o'zining ichki va tashqi siyosatini yuritishda mustaqil edi, biroq ular orasida

ham qarama-qarshiliklar va kurashlar mavjud edi. Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga kirishi va bu hududda o'z ta'sirini mustahkamlash jarayoni, asosan, ushbu xonliklar o'rtasidagi zaif siyosiy barqarorlikdan foydalangan holda amalga oshdi.

Buxoro xonligi XIX asrda juda kuchli siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy muammolar bilan yuzlashgan edi. Buxoro xonligi, ayniqsa, Rossiya imperiyasining bosqinchilik faoliyatiga qarshi kurashda eng ko'p qarshilik ko'rsatgan siyosiy tuzilma bo'ldi. 1868-yilda Rossiya Buxoro xonligining vassallik maqomini qabul qilib, uni o'z hududiga qo'shib oldi. Xiva xonligi va

Qoqon xonligi ham oxir-oqibat Rossiya imperiyasining siyosiy ta'siriga kirib, 1873-yilda Rossiya bilan shartnoma imzoladi. Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga kirishi va bu hududda siyosiy nazorat o'rnatishi asosan harbiy harakatlar orqali amalga oshirildi. 1864-yilda Rossiya qo'shinlari Qozog'iston orqali Buxoro xonligining janubiy hududlariga kirib, Toshkentni egalladilar. Toshkentni egallash Rossiya imperiyasining Turkiston general-gubernatorligini tashkil etishiga asos yaratdi. 1865-yilda Toshkentning qo'lga kiritilishi, Rossiyaning O'rta Osiyodagi siyosiy va iqtisodiy manfaatlarini mustahkamlashda muhim qadam bo'ldi.

1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tuzilib, Rossiya imperiyasining mintaqada boshqaruv tizimi markazlashtirildi. Bu nafaqat harbiy, balki siyosiy va iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga imkon yaratdi. Xiva xonligi bilan 1873-yilda imzolangan shartnoma, Xiva xonligini Rossiya imperiyasining himoyasiga o'tkazdi va Rossiyaning mintaqada to'liq ta'sir o'rnatish jarayonini tugatdi. Buxoro xonligi bilan 1885-yilda amalga oshirilgan diplomatik kelishuv esa Rossiyaning bu hududdagi hukmronligini tasdiqladi. Ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar: Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga kirishi faqat siyosiy va harbiy jarayonlar bilan cheklanib



qolmadi, balki mintaqada katta ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Rossiya tomonidan o'rnatilgan yangi boshqaruv tizimi, yer tizimi, ma'muriy tuzilma va savdo yo'llari O'rta Osiyo iqtisodiyotining tuzilishini sezilarli darajada o'zgartirdi. Rossiya temir yo'llarini qurdi, sanoatni rivojlantirdi va yangi iqtisodiy aloqalar o'rnatdi. Ushbu o'zgarishlar natijasida O'rta Osiyoda Rossiya ta'siri kuchaydi, ammo shu bilan birga, mahalliy xalqlarning qarshiliklari va mustamlakachilikka qarshi kurashlari kuchayib bordi.

Bundan tashqari, Rossiya imperiyasining O'rta Osiyo hududida joriy etgan yangi ma'muriy tizimi va siyosiy boshqaruvi, mintaqadagi diniy va madaniy hayotni sezilarli darajada o'zgartirdi. Mahalliy xalqning diniy va madaniy an'analari, Rossiya imperiyasining yurtidagi boshqaruvning yangi shakllari bilan yuzlashib, milliy ozodlik harakatlariga olib keldi. Bu davrda, O'rta Osiyo xalqlari, xususan, Tojikiston, O'zbekiston va Qozog'istondagi siyosiy faollikning kuchayishi, Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatiga qarshi kuchli qarshiliklar yaratdi. Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi ta'siri: natijalar va oqibatlar Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga kirishi, bir tomondan, Rossiyaning janubiy chegaralarini mustahkamlash va o'z iqtisodiy ta'sirini kengaytirish imkoniyatini yaratdi. Boshqa tomondan, bu jarayon O'rta Osiyo xalqlarining o'z erkinlik va mustaqillik uchun kurashini kuchaytirdi. Rossiya imperiyasi tomonidan amalga oshirilgan harbiy yurishlar, ijtimoiy islohotlar va yangi boshqaruv tizimi nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy va madaniy o'zgarishlarga olib keldi. O'rta Osiyo xalqlarining milliy ozodlik harakatlari bu jarayonning ajralmas qismi bo'lib qolgan.

Natijada, Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga kirishi ushbu hududning siyosiy xaritasini tubdan o'zgartirdi va u yerda mustamlakachilikka qarshi kurashni boshlashga zamin yaratdi. O'rta Osiyoning kelgusi siyosiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishining

asoslari shu davrda shakllandi.

Xulosa: Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga kirishi nafaqat Rossiya imperiyasining geosiyosiy va iqtisodiy manfaatlarini ta'minlashda muhim rol o'ynadi, balki bu jarayon O'rta Osiyo xalqlari uchun tarixiy burilish nuqtasiga aylandi. Rossiyaning o'z ta'sirini kuchaytirishi, mintaqaning ijtimoiy va siyosiy tizimini tubdan o'zgartirdi, shu bilan birga, mustamlakachilikka qarshi milliy kurashlarning kuchayishiga sabab bo'ldi. O'rta Osiyo xalqlarining bu jarayondagi kurashi, Rossiya imperiyasining hududdagi mustamlakachilik siyosatiga qarshi davom etgan keng ko'lamli siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlarning ajralmas qismi bo'lib qolgan.

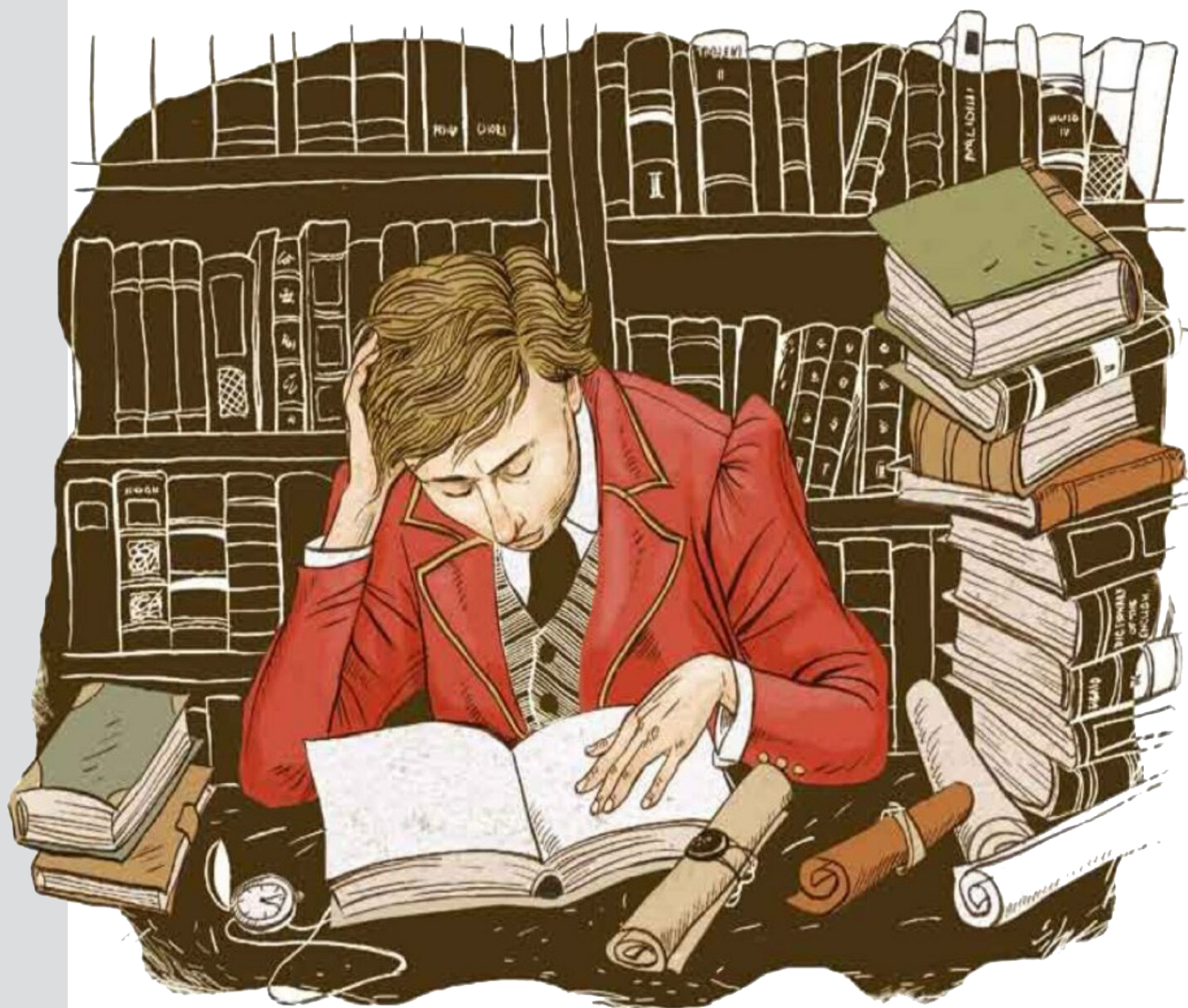
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Becker, S. (2004). *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924*. London: Routledge.
2. Bregel, Y. (2003). *An Historical Atlas of Central Asia*. Leiden: Brill.
3. Allworth, E. (1994). *Central Asia: A Historical Overview*. Durham: Duke University Press.
4. Khalid, A. (2015). *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*. Ithaca: Cornell University Press.
5. Soucek, S. (2000). *A History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Pierce, R. A. (1960). *Russian Central Asia, 1867–1917: A Study in Colonial Rule*. Berkeley: University of California Press.



10.00.00

FILOLOGIYA FANLARI





“TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasi”
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

Саттарова Елена Анатольевна, Доктор философии по филологическим наукам,
доцент кафедры русского языка и литературы
+998915862425. yelena.sattarova.1976@bk.ru

НЕКОТОРЫЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭВФЕМИЗМОВ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ ПЛАНЕ

Аннотация. В данной статье, рассматривается сопоставительно-функциональная классификация эвфемизмов, для описания нестандартных языковых феноменов национально-культурных особенностей двух противоположных, разносистемных языков.

Ключевые слова: эвфемизм, национально-культурные особенности, сопоставительно-функциональная трактовка, коммуникация, разносистемные языки.

SOME NATIONAL AND CULTURAL FEATURES OF EUPHEMISMS IN THE RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES IN A COMPARATIVE PERSPECTIVE

Abstract. This article examines a comparative-functional classification of euphemisms to describe non-standard linguistic phenomena stemming from the national and cultural characteristics of two opposing, disparate language systems.

Keywords: euphemism, national and cultural characteristics, comparative-functional interpretation, communication, disparate language systems.

Введение. Для типологии национально-культурных особенностей эвфемизмов русского и узбекского

языков необходимо использовать сопоставительно-функциональную трактовку во взаимодействии и взаимозависимости межкультурной компетенции двух народов. Основная цель и необходимость сопоставить или сравнить национально-культурные особенности языковой ценности русского и узбекского языков, в первую очередь необходимо изучить коммуникативную потребность культуры речи. Основная часть. Исследование национально-культурных особенностей менталитета русского и узбекского народов выявляет интересную языковую картину сходства и различий в процессе коммуникации. Несмотря на заметное сходство в их речевом поведении, существуют и явные различия, обусловленные этнической, национальной и религиозной принадлежностью. Так, в узбекской культуре обращение к старшему как «аксакал» (старейшина) является нормой и проявлением уважения, в то время как в русской культуре подобное обращение считается неприемлемым. Этот

пример наглядно демонстрирует, что эвфемизация речи не всегда универсальна и может различаться между народами. Менталитет народа, формируясь под влиянием традиций, социально-экономических и политических факторов, а также взаимодействия с другими культурами, проявляется в его уникальном понимании мира и коммуникативном поведении. Это обусловлено тем, как люди воспринимают и интерпретируют окружающую действительность через призму своего национального мышления. Культурное общение, в свою очередь, является более широким понятием, чем этикет. Этикет представляет собой лишь один из аспектов культурного общения и подразумевает определенные формы поведения, укорененные в моральных нормах и ценностях. Таким образом, не всякое общение можно назвать этикетным, но этикет всегда реализуется в процессе общения [1, с. 17]. Существуют два подхода к исследованию этикета. Первый подход позволяет выявить этические, нравственные, религиозные, социальные основы этикета. Второй подход предусматривает сравнение материала различных народов, которые географически и исторически удалены друг от друга, где выявляется условность этикетных знаков. При обращении к коммуникативной эвфемизации мы сталкиваемся с процессом развития языковой культуры народа. А далее уже в типологическом плане определяем, насколько тесно связаны язык и культура национально-культурных особенностей

представителей разных национальных языков. Обратимся к теории Г.М.Алимжановой, где она разъясняет и дает обоснованные определения о том, что: «В основе сопоставительной лингвистики как самостоятельного научного направления лежит конкретная национально-культурная концепция эвфемизма, согласно которой взаимопроникновение языка и культуры представляется настолько тесным, что, по сути, количество языковых единиц, не содержащих в той или иной степени культурный компонент, является минимальным» [1, с. 28]. Очевидно, что данная точка зрения подтверждает то, что на протяжении исторического развития общества, люди во все времена придавали очень серьезное отношение к особенностям культурной речи. Например, для узбекской культуры при обращении к незнакомому лицу традиционно считается обращаться к наименованиям, обозначающим родство, таких как «ака», «akajon», «togʻa», «ammaki», «xola», «yanga», «kelnoi», «oqsokol», «toma», «buvı», «ора», «orajon», «aya», «ayajon», «ona», «jnajon», «uka», «ukajon», «singlim» и т.п. И это даже определяется местными диалектами Узбекистана. Есть ряд исследований, где подтверждается данный языковой процесс согласно этому вопросу, в научных трудах ученых Узбекистана, как Н.Исмагуллаев, А.Омонтурдиев, Ш. Гулямова [2, 3, 5] и др. Этот языковой процесс можно сравнить с культурными особенностями при обращении и при общении русского народа. Так, например, при встрече русскоязычные обычно задают вопросы «Как дела?», «Как жизнь?», «Ка успехи?», «Как здоровье?», узбеки же обязательно осведомятся «Uydagilar yaxshi-mi?», «Ishlaringiz yaxshimi?» и это говорит об особенностях различных менталитетов, и национально-культурных речевых традиций. Как видим, носители узбекской культуры более склонны к тактичному общению, нежели русский народ. При встрече узбекскому человеку свойственно прикладывать правую руку к левой груди, характерно и рукопожатие с похлопыванием по плечу собеседника, и все это считается вполне приемлемо. Носители же русской культуры более склонны к эксплицитному выражению своего



отношения и своей оценки происходящего. Следует отметить, что в дальнейшем, все полученные и накопленные знания нами о типологии эвфемизации двух языков будут систематизированы, и описаны в словаре эвфемизмов русского и узбекского языков. В данном словаре, мы в полной мере постараемся отобразить и обобщить данные разрабатываемых вопросов в области семантики, функционирования, лексико-грамматических принципов, а также национально-культурных возможностей эвфемизмов русского и узбекского языков. Методология исследования. При сопоставлении национально-культурных особенностей эвфемизмов необходимо выявить общность и различие во взаимодействии двух языковых культур – русской и узбекской. Таким образом, предметом сопоставительных национально-культурных особенностей эвфемизмов русского и узбекского языков в данной статье выступают в основном бытовые, социальные, этнические, гендерные языковые эвфемизмы, одновременно определяя фактор коммуникативной принадлежности к разным национальным культурам. В процессе анализа было выявлено, что для узбекской нации такие тематические группы, как: «сватовство», «семейные узы» включают большее количество эвфемизмов по сравнению с русским словарным фондом данных функционально-семантических групп. В то же время такого типа группы, как: «лень», «ложь», «злословие сплетника(цы)», «трусливость», «осведомитель (доносчик)» либо не зафиксированы в словарях, либо составляют малочисленную группу как в узбекском, так и в русском языках. Основным препятствием для адекватного сопоставления эвфемизмов является несогласованность понятийных систем разных языков. Именно поэтому при переводе большинства представленных лексем рекомендуется добавление более

или менее развернутых национально-культурных комментариев, разъясняющих денотативные и коннотативные семы, присущие лексеме в языке оригинала» [6, с. 79]. При сопоставительно-функциональной трактовке национально-культурных особенностей лексико-семантической группы эвфемизмов русского и узбекского языков, эвфемизмы подразделяются на два типа (для примера послужат эвфемизмы, связанные с семейными узами). 1. Лексические однословные эвфемизмы: 1) функционально-семантическая группа эвфемизмов, связанных со сватовством: рус. эвф. договориться – вместо сосватать, избранница – вместо будущая жена, новобрачные – вместо молодожены; узб. эвф. *aytilmoq* (суженный(ая)), *atalmoq* (назвать), *bag'ishlanmoq* (посвятить), *unashtirilmog* (быть помолвленными) – вместо *unashtirmog* (сосватать); 2) функционально-семантическая группа эвфемизмов, связанных семейными узами: рус. эвф. окольцевать, зарегистрироваться, расписаться – вместо пожениться; узб. эвф. *bo'lmoq* (стать женой), *olmoq* (в значении «взять, брать жену»), *qovushmoq* (досл. объединиться, в значении женитьбы) – вместо *turmush qurmoq* (пожениться); рус. эвф. супруг, супруга, половинка, благоверный, благоверная, таможня – вместо муж, жена; 3) функционально-семантическая группа эвфемизмов, связанных с названием процесса развода мужа и жены: рус. эвф. расстаться, разъехаться – вместо развестись; узб. эвф. *ayrilmog* (расставание, расстаться навсегда), *ajralmoq*, *ajrashmoq* (расторжение брака), *almashtirmog* (поменять), *hohlamaslik* (не желать), *qo'ymog* (отпустить, освободить) – вместо *ajrashmoq* (расторжение брака); 4) функционально-семантическая группа



эвфемизмов, имеющих отношение к обозначению разведенной и одинокой женщины: рус. эвф. свободная, вдова, одна – вместо одинокая женщина; узб. эвф. beva, tul (вдова), yesir (пленница), yolg'iz (одинокая), toq (одинокая), yakka, o'zi (одна, сама) – вместо ersiz (без мужа).

2. Эвфемистические сочетания разной степени спаянности компонентов, например:

1) функционально-семантическая группа эвфемизмов, связанных со сватовством: рус. эвф. прийти к согласию, подарить кольцо, сделать предложение – вместо сосватать; узб. эвф. boshini bog'lamoq (в значении «сосватать»), nasibasi-nasibasi-ga qo'shilmq (обручить), nishona bo'lmoq (сосватанная), non sindirmoq (досл. поломали лепёшку-хлеб, в значении «сосватали»), non ushatmoq, patir ushatmoq (раздавать сладости со сватовства), ro'xatdan o'tmoq (зарегистрироваться), taqdiri taqdiriga qo'shilmq (bog'lanmoq) (связать судьбы), fotiha bo'lmoq (получить благословение), fotiha ko'tarmoq (получить благословение), fotiha to'yi bo'lmoq (благословить на свадьбу), fotiha qilmoq (благословить), el ma'lumi qilmoq (объявить), etak yirtish qilinmoq (в значении «сосватать»), yulduzi yulduziga qo'shilmq (звезды сошлись) – вместо unashtirmoq (сосватать).

2) функционально-семантическая

группа эвфемизмов, связанных семейными узами: рус. эвф. связать себя семейными узами, вступить в брак, повести в ЗАГС, повести под венец, заключить брачный союз, создать семью, стать одной семьей, обзавестись семьей, привести в дом жену, повесить хомут на шею, начать совместную жизнь – вместо брать в жены, жениться; узб. эвф. bir yostiqa bosh qo'ymoq (в значении «жить и спать вместе»), bir juft bo'lib kelmoq (создать пару), boshiga ro'zg'or yumishi tushmoq (взять на свою голову домашние

заботы, в значении «жениться, выйти замуж»), boshini ikki qilmoq (в значении «женить»), yo'ldosh qilmoq (сделать спутницей), kelin qilmoq (сделать невесткой), kelin olmoq (взять невесту);

3) функционально-семантическая группа эвфемизмов, называющих процесс развода мужа и жены: рус. эвф. расторжение брака, не сошлись характерами – вместо развода мужа и жены; узб. эвф.: ayrilib ketmoq (расставание, расстаться навсегда), ajrashib ketmoq (расторжение брака), bir qozondan ovqatlanmaslik (перестать питаться с одного котла), boshqa-boshqa odam ekanlik (досл. разные люди, в значении «не сошлись характерами») – вместо ajrashmoq (расторжение брака).

4) функционально-семантическая группа эвфемизмов, имеющих отношение к обозначению разведенной и одинокой женщины: рус. эвф. свободная женщина, без мужа – вместо одинокая; узб. эвф. boshi ochiq (досл. голова открыта, в значении «свободная женщина»), ozod ayol (свободная женщина) – вместо ersiz (без мужа). Итак, благодаря примерам мы видим, что обеих языковых системах тематическая группа обозначения «семейные узы человека» включает различные способы образования эвфемизмов. При сопоставлении национально-культурных особенностей эвфемизмов необходимо выявить общность и различие во взаимодействии двух языковых культур – русской и узбекской. Придерживаясь позиции Л.П. Крысина, где он излагает верные суждения по данному вопросу: «Любые изменения в языке свидетельствуют, прежде всего, о том, что язык не является неподвижной системой, а, наоборот, представляет собой развивающееся, постоянно

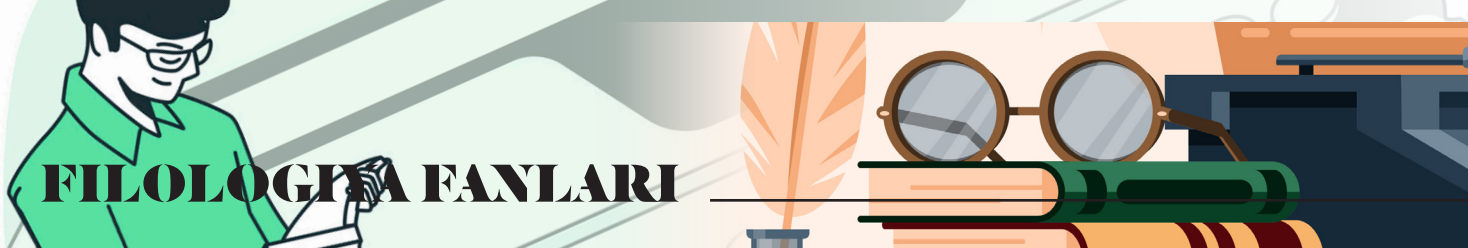


подвергающееся изменениям динамическое целое» [4, с.77], хочется отметить, что эвфемия, это процесс исторически развивающийся. Изучение эвфемизмов в различных языках позволяет внести вклад в изучение национального своеобразия языковой картины мира и речевого поведения носителей русского и узбекского языков. Проанализировав эвфемизмы русского и узбекского языков, мы видим, что для каждой из обозначенных сфер нашлось достаточное количество подтверждающих их эвфемизмов. Две разные культуры, русская и узбекская, схожи в речеповеденческом аспекте. Употребление эвфемизмов как проявление вежливого, внимательного поведения, намерение избежать конфликтных ситуаций, показать благоприятное расположение к человеку, заинтересованность в его состоянии, положении характерны для обеих рассматриваемых нами культур. Русская и узбекская культуры, очень отличны друг от друга своими менталитетами: по своим традициям, обычаям, укладу жизни, характерам и нравам людей, жизненным стереотипам и целям, но вежливое поведение, а именно использование смягченных, тактичных, нейтрально окрашенных эвфемизмов, как слов, так и выражений в определенных жизненных ситуациях совпадают [6]. Но следует отметить еще тот факт, что в процессе исторического развития эвфемизмы приобретают и утрачивают свою актуальность. Таким образом, такой речевой прием вежливости, как употребление эвфемизмов, играет большую роль в жизни русского и узбекского языков и культур, к которым они относятся. Они улучшают жизнь людей, положительно влияют на коммуникацию, позволяют избежать конфликтных ситуаций, демонстрируют воспитание, помогают расположить к себе, придают положительно окрашенную эмоциональную

характеристику словам в течение беседы. Без этого коммуникация невозможна, следовательно, и культура не может полноценно существовать и функционировать.

Список использованной литературы:

1. Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: сущность, принципы, единицы: автореф. дисс. ... к. филол. н. – Казахстан, 2010. – 27 с.
2. Гулямова Ш.К. Ўзбек тили эвфемизмларнинг гендер хусусиятлари: Фалсафа доктори (PhD) диссер... автореф. – Бухоро, 2020. – 58 б.
3. Исматуллаев Н. хозирги ўзбек тилида эвфемизмлар. – ТошДПИнинг “Илмий асарлар”и, 42-т., 1-китоб. – 1993. – 8,19-28, 3-59 б.
4. Крысин Л.П. Русское слово, своё и чужое: исследования по современному русскому языку и социолингвистике. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 888 с.
5. Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. – Тошкент: Халқ мероси, 2000. – 128 б.
6. Саттарова Е.А. Несовместимость эвфемизмов русского и узбекского языков как основное препятствие для лингвокультурологического сопоставления / Проблемы современной науки и образования. № 7 (152). – С. 67. – DOI: 10.24411/2304-2338-2020-10703 (a).



BREND NOMLARINING GAZETA VA JURNALLARDA IFODALANISHI BO‘YICHA ILMIY-NAZARIY TAHLILLAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada brend nominatsiyasi va ularning medialingvistikada ifodalanishi, ularning semantik ma’no jihatlarining xilma-xilligi va mustaqil nomlanuvchi tushunchalar va leksik-semantik xususiyatlarga ega bo‘lgan lingvistik birliklar haqida ilmiy-nazariy tahlillar keltirilgan.

Tayanch so‘zlar: Brend nominatsiyasi, medialingvistika, neyming, kommunikativ samaradorlik, mediamatn, lingvistik tasnif.

SCIENTIFIC-THEORETICAL ANALYSES OF BRAND NAME REPRESENTATION IN NEWSPAPERS AND MAGAZINES

Annotation: This article presents a scientific-theoretical analysis of brand nomination and its manifestations in media linguistics, exploring the diversity of their semantic aspects as well as autonomous nominative concepts and linguistic units possessing lexico-semantic properties. Keywords: Brand nomination, media linguistics, naming, communicative efficacy, media text, linguistic classification.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ БРЕНДОВ В ГАЗЕТАХ И ЖУРНАЛАХ

Аннотация. В данной статье представлен научно-теоретический анализ брендовой номинации и её репрезентации в медиалингвистике,

исследуется многоаспектность семантических значений, а также автономные номинативные концепты и лингвистические единицы, обладающие лексико-семантическими особенностями. Ключевые слова: брендовая номинация, медиалингвистика, нейминг, коммуникативная эффективность, медиатекст, лингвистическая классификация.

Kirish. Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar jamiyatimizda demokratik yangilanish jarayonlarini jadallashtirmoqda. Ushbu islohotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri iqtisodiyotni erkinlashtirishga qaratilgan keng qamrovli choralardir. Har qanday davlat iqtisodiyotida savdo-sotiq muhim o‘rin tutadi, chunki mahsulot nomi iste’molchilar bilan o‘zaro bog‘liklikni ta’minlash, kompaniyaning qadriyatlarini va o‘ziga xos jihatlarini ifodalashda dastlabki bosqich hisoblanadi. Brend nomi nafaqat iste’molchilarni jalb etish va ularni saqlab qolish, balki bozorda barqaror mavqe shakllantirishda ham muhim omil hisoblanadi.

Brend – bu iste’molchilarga bir kompaniyaning mahsulot yoki xizmatlarini boshqasidan ajratishga yordam beradigan belgi yoki so‘zlar birikmasidir. “Tovar belgisi – bu boshqa sotuvchilarning tovarlari



yoki xizmatlaridan farqli o'laroq, bitta sotuvchining mahsuloti yoki xizmatini aniqlaydigan ism, atama, dizayn, belgi yoki boshqa har qanday belgidir. Agar firmaning o'zi uchun ishlatilsa, savdo belgisi afzalroq atamadir" [1; P.4.] Brendning mohiyati uning asosiy o'ziga xosligi va o'z auditoriyasiga taqdim etadigan qadriyatlarda belgilanadi. Neyming bu butun brend imidjini shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladigan nom tanlashga qaratilgan tushuncha hisoblanadi. V.Y.Kojanova «brend nomini yaratish» faoliyati sifatida baho beradi va "neyming lug'at asosida shunchaki so'z tanlash emas (bu faoliyatning faqat bir bosqichi bo'lishi mumkin), balki til – kommunikatsiyaning o'ziga xos tizimini yaratish bo'lib, bunda bir nomdan iborat brend o'zaro muloqot va tildan foydalanuvchi bilan aloqa predmeti bo'la oladi", – deya ta'kidlaydi [2; C.13.]. "Muvaffaqiyatli yaratilgan neym, avvalo, o'z-o'zini baholovchi akt sifatida yuzaga chiqadi. Neym ishlab chiqarish obyekti yoki mahsulot, uning brendning nomi sifatida o'ziga o'zi baho berish vazifasini bajaradi" [3; B.12.]. E.Y.Novikova "brend-neyming lingvistik vositalar va nominativ strategiyalar to'plamini o'z ichiga olgan ko'p vektorli jarayoni" [4; C.13-27.] ekanligini ta'kidlaydi. Shu o'rinda brend va tovar o'rtasidagi farq haqida to'xtalamiz. Tovar belgisi – bu tovarlar va xizmatlarni shaxsiylashtirish vositasi, brend – mahsulotning nomi, ko'rinishi, obro'si va iste'molchining kutgan natijalari. Brendni ro'yxatga olish mumkin emas, lekin baholash mumkin" deya "Coca-Cola", "McDonalds", "Sony" kabi brend nomlarini misol

tariqasida keltiradi. "Coca-Cola", "McDonalds", "Sony" savdo belgilari butun dunyo bo'ylab yuz millionlab odamlarga ma'lum, ular marketing mutaxassislari tomonidan yuqori baholanadi. "McDonalds" tovar belgisi nomoddiy aktiv sifatida 19 milliard, "Coca-Cola" esa 44 milliard dollarni tashkil etadi deb yozadi [5; C.59-61.]. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shuni ta'kidlash joizki, brendlarning nomlanishi til qatlamida alohida o'rin egallaydi. Tilshunos olimlar

A.V.Asmus, A.A.Medvedeva, M.A.Dubinina, Y.S.Naydenov, U.A.Adamenko, S.A.Shusharin, L.P.Amiri, O.V.Anderson, Y.P.Garan, V.B.Yepur, Y.V.Lepach, A.B.Sharomov, D.E.Lutfullayeva, M.Saparniyazova va boshqalarning ilmiy izlanishlarida muhim ilmiy-nazariy qarashlar mavjud. Media tilining diskursiv tahlili va medialingvistikasohasida I.M. Shevelevskiy, T. Van Deyk, R. Fauler, N. Farklau, D. Mattenson, X.Xamilton, T.G. Dobrosklonskaya, D.M. Teshabayeva kabi olimlarning tadqiqotlari muhim manba sifatida qaraladi. Tahlil va natijalar. Yuqoridagi fikrga tayangan holda D.Lutfullayeva va M.Saparniyazovalar nomlarning kommunikativ vazifasi kommunikativ natijaviylik asosida belgilanishini ta'kidlab, nomning iste'molchiga muayyan axborotni yetkazishi va shu orqali u bilan munosabat o'rnatishi kommunikativ natijaviylik hisoblanishi deya ta'kidlaydilar. Ba'zi brendlarda "kommunikativ natijaviylik" kuzatilmassligini dalillaydilar va quyidagi misollarni keltiradilar: «DILIM-SHOD», «MOHI-A'LO», «INNATILLO OBOD» mas'uliyati cheklangan jamiyat nomlari iste'molchiga o'zi haqida axborot bera olmaydi. Bu holat ushbu nomlarning iste'molchi bilan muloqotga kirishuviga to'sqinlik qiladi. Ayrim nomlar tarkibida ishlab chiqarish, savdo obyekti yoki mahsulotga ishora qiluvchi muayyan bir so'zning qo'llanganligi

kuzatiladi. «DOCTOR FARIDA MEDICAL», «UMAROV BAXODIR FITO MED» mas’uliyati cheklangan jamiyatlari, «JO’RAXON MEBEL GROUP» korxonasi nomlarida korxonalar faoliyatiga ishora qiluvchi soʻz mavjud. Bu holat nom va isteʼmolchi oʻrtasida birlamchi kommunikativ aloqani hosil qilishga yordam bera oladi» [6; B.13.]. Taniqli jurnalist, filologiya fanlari doktori, professor X. Doʻstmuhammad axborotni falsafiy nuqtai nazardan tadqiq qilarkan, uni quyidagicha talqin etadi: «Dunyo axborot ichida yashaydi, dunyo axborot ummonida mavjud. Dunyo axborotdan tashqarida mavjud boʻlolmaydi, zero, axborotning borligi – dunyoning borligi, axborotning yoʻqligi – dunyoning ham, hayotning ham yoʻqligi demakdir» [7; B. 20.]. Brend nomlarining turlari va ularning lingvistik xususiyatlariga koʻra:

1. Milliy ramzlardan ilhomlangan nomlarga: “O‘zbekiston”, “Yoshlar”, “Mahalla” – milliy madaniyat va qadriyatlarga murojaat shaklida.
2. Xalqaro formatdagi nomlarga: “Sevimli TV”, “Zo‘r TV”- oddiy, esda qolarli va emotsional taʼsirga ega nomlar. “UzReport”, “Kun.uz”- inglizcha/o‘zbekcha qo‘shma format.
3. Qisqatma va akronimlar: “MTRK” (Ozbekiston Milliy

Teleradiokompaniyasi) Ta’kidlash lozimki, medialingvistikaning fan sifatida paydo boʻlishi tilshunoslar oldiga uning eng muhim shartlarini ishlab chiqishdek vazifani yuklaydi: – axborot kommunikatsiya texnologiyalarining shakllanishi, jumladan, global media tarmoqning jadal sur’atlarda oʻsib borishi; – matn bilan muloqotga kirishishning yangi virtual vositasi sifatida yagona mediamakonning vujudga kelishi va rivojlanishi;

– media tili kontsepsiyasini shakllantirish, ilmiy tushunish, uning funksional va uslubiy xususiyatlarini hamda ichki strukturasi aniqlash;

– boshqa gumanitar fanlarning integratsiyalashuvi asosida OAV tilini oʻrganishga kompleks yondashuvning zarurligini anglab yetish;

– mediamatnning yillar davomida rivojlanish bosqichlarini, uning hozirgi holati va barcha OAVlarning oʻziga xos xususiyatlarini har tomonlama tahlil qilishga ixtisoslashgan yangi medialogiya (media studies) fani doirasida tadqiq etish va h.k. [8; C.47.] S.I. Smetanina medialingvistikani olti asosiy boʻlimga ajratadi.

- 1) OAV tilining tildagi mavqei aniqlash va uni til nutq–matn–diskurs paradigmasi nuqtainazaridantavsiflash;
- 2) mediadiskursning funksional-uslubiy imkoniyatlari, matnlarni ularda til va tarqatish kanali (matbuot, radio, TV, internet) asosiy vazifalarining bajarilishi darajasiga qarab tasniflash imkoniyatlari;
- 3) medianutq tipologiyasi, ommaviy axborot matnlarining janrlarga koʻra tasnifi, matnlarning asosiy turlari (yangiliklar, axboriy analitika va sharh, publitsistika, reklama)ni farqlash;
- 4) mediamatn asosiy turlarining lingvostilistik xususiyatlari;
- 5) mediadiskursning ekstralingvistik tarkibi: mediamatnlarni yaratish, tarqatish va qabul qilish, ijtimoiy-madaniy va mafkuraviy kontekst, medianutqning talqiniy xususiyatlari, metaxabarning yetkazilish xususiyatlari, madaniy va oʻziga xos belgilar;
- 6) individual va ommaviy ongga lisoniy va mediaviy taʼsir oʻtkazish va h.k. [9;C.66.].



Xulosa. Brend nominatsiyasi nafaqat marketing, balki lingvistik, madaniy va kommunikativ jihatlarni o'zida mujassam etadi. Medialingvistika nuqtai nazaridan brend nomlari matn, diskurs va auditoriya talablariga mos ravishda shakllantirilishi kerak. Kelajakda brend nomlarining semiotikasi, kognitiv ta'siri va madaniy o'ziga xosliklari bo'yicha chuqurroq tadqiqotlar o'tkazish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Glossary of marketing definitions. Sponsored by IFLA Section on Management and Marketing Updated and Corrected Version January 2001 / Christine M. Koontz. – Chicago: NTC Publishing Group, 2001. – P. 4.
2. Кожанова В.Ю. Лингвистические основы наименований брендов (на примере английского и русского языков): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Кранснодар. 2007. – С.13.
3. Лутфуллаева Д.Э., Сапарниязова М. Нейминг: тилда ном яратиш технологияси. Scientific-methodological electronic journal “Foreign Languages in Uzbekistan”, 2020. – №6 (35). – Б.12.
4. Новикова Э. Ю. Бренд-нейминг в туристическом дискурсе: лингвопрагматика, стратегии перевода // HomoLoquens: Вопросы лингвистики и транслятологии: сб. ст. – 2017. – Вып. 10. – С. 13-27.
5. Исакова А.А. Особенности рекламного текста и прагматимы // Материалы международной научно-технической конференции “Современные информационные технологии в науке, производстве и образовании”. – Пенза: СИТ, 2004. – С. 59-61.
6. Лутфуллаева Д.Э., Сапарниязова М. Нейминг: тилда ном яратиш технологияси. Scientific-methodological electronic journal “Foreign Languages in Uzbekistan”, 2020. – №6 (35). – Б.13.
7. Дўстмухаммад Х. Ахборот – мўъжиза, жозиба, фалсафа. – Т.: Янги аср авлоди, 2013. – Б. 20.
8. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 263 с.
9. Сметанина С.И. Медиа текст в системе культуры (динамические процессы в языке и стиле журналистики конца XX века). – СПб., 2002. – 177 с.



THE ROLE OF AI IN MODIFYING ENGLISH ADVERTISING CONTENT FOR UZBEK AUDIENCES, TAKING INTO ACCOUNT CULTURAL SENSITIVITIES

Abstract. This paper examines the complex role of Artificial Intelligence (AI) in translating English advertisements for Uzbek audiences, emphasizing the dual challenge of maintaining stylistic integrity while respecting cultural norms. It finds that AI, especially Natural Language Processing (NLP) systems, can preserve the main message but struggle with subtle yet crucial elements like cultural undertones, idioms, tone, and humor, thereby limiting advertising effectiveness. The analysis considers the demands of cultural adaptation, notes English-Uzbek morphological disparities, and assesses the constraints of current AI in addressing the emotional appeal and cultural significance required for persuasion. The study concludes by highlighting future research avenues for AI, suggesting the incorporation of cultural data, improved contextual understanding, and hybrid human-AI approaches to achieve translations that are both stylistically accurate and culturally appropriate.

Keywords: Artificial Intelligence (AI), translation, advertising texts, English, Uzbek, cultural nuances, stylistic characteristics, Natural Language Processing (NLP), cultural adaptation, machine translation.

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В АДАПТАЦИИ АНГЛИЙСКОГО РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА ДЛЯ УЗБЕКСКОЙ АУДИТОРИИ С УЧЕТОМ КУЛЬТУРНОЙ СПЕЦИФИКИ

Аннотация. В данной статье исследуется сложная роль искусственного интеллекта (ИИ) в переводе с английской рекламы для узбекской аудитории, подчеркивая двойную задачу соблюдения культурных норм при сохранении стилистической целостности. Установлено, что ИИ, особенно системы обработки естественного языка (NLP), может сохранять основное сообщение, но испытывает трудности с передачей тонких, но важных элементов, таких как культурные оттенки, идиомы, тон и юмор, что ограничивает эффективность рекламы. В анализе рассматриваются требования культурной адаптации, отмечаются морфологические различия между английским и узбекским языками и оцениваются ограничения текущего ИИ в передаче эмоциональной привлекательности и культурного значения, необходимых для убеждения. Исследование завершается выделением будущих направлений исследований для ИИ, предлагая включить культурные данные, улучшить контекстуальное понимание и гибридные подходы «человек-ИИ» для достижения стилистически точных и культурно



релевантных переводов.
Ключевые слова: искусственный интеллект (ИИ), перевод, рекламные тексты, английский язык, узбекский язык, культурные нюансы, стилистические особенности, обработка естественного языка (NLP), культурная адаптация, машинный перевод.

MADANIY O‘ZIGA XOSLIKNI HISOBG A OLGAN HOLDA, INGLIZCHA REKLAMA MATNINI O‘ZBEK AUDITORIYASI UCHUN MOSLASHTIRISHDA SUN’IY INTELLEKTNING TUTGAN O‘RNI

Annotatsiya. Ushbu maqola sun'iy intellektning (AI) inglizcha reklamalarni o'zbek auditoriyasi uchun tarjima qilishdagi murakkab rolini o'rganadi, bunda stilistik yaxlitlikni saqlash bilan birga madaniy normalarga rioya qilishning ikki tomonlama qiyinchiligini ta'kidlaydi. Unda AI, ayniqsa, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) tizimlari asosiy xabarni saqlab qolishi mumkin, ammo madaniy ohanglar, iboralar, ohang va hazil kabi nozik, ammo muhim elementlarni yetkazishda qiynalishi, shu bilan reklama samaradorligini cheklashi aniqlangan. Tahlil madaniy moslashuv talablarini ko'rib chiqadi, ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi morfologik farqlarni qayd etadi va joriy AI'ning ishontirish uchun zarur bo'lgan emotsional joziba va madaniy ahamiyatni yetkazishdagi

cheklovlarini baholaydi. Tadqiqot AI uchun kelajakdagi tadqiqot yo'nalishlarini ta'kidlab, ham stilistik jihatdan aniq, ham madaniy jihatdan mos tarjimalarga erishish uchun madaniy ma'lumotlarni kiritishni, kontekstual tushunchani yaxshilashni va gibrid inson-AI yondashuvlarini taklif qilish bilan yakunlanadi.

Tayanch so'zlar: Sun'iy intellekt (SI), tarjima, reklama matnlari, ingliz tili, o'zbek tili, madaniy nuanslar, uslubiy xususiyatlar, Tabiiy Tilni Qayta Ishlash (NLP), madaniy moslashuv, mashina tarjimasi.

Introduction. The intersection of artificial intelligence (AI) and translation has opened new paths for the location of English advertising texts in Uzbek, but this process often presents challenges in the preservation of stylistic characteristics. In advertising, stylistic elements such as tone, style and cultural connotations are an integral part of the effective public commitment. AI systems, especially those driven by natural language processing (NLP) algorithms, are able to keep the central features

of the original message intact while adjusting the linguistic and stylistic features that connect with the cultural essence of the Uzbek population. This ability is important to overcome discrepancies in cultural differences that will influence the interpretation of advertising content. The challenge of translating advertising material when AI is involved, is upholding the stylistic characteristics associated with the language of origin, especially the translation of English advertising texts into Uzbek. Cultural nuances are critical determinants of advertising effectiveness. Consequently, language must be a result of the values, beliefs and aspirations of the intended public. Once

again, in terms of the translation of advertising texts from English into Uzbek, the deliberations of artificial intelligence (AI) will be particularly critical because it must mediate the combined messages

through the stylistic features of the source materials while ensuring that the meaning is culturally valid and influential.

Methods / Approaches Discussed. AI Systems Analysis (NLP, Neural Networks): We examined AI translation systems especially those using neural networks and linguistic algorithms (NLP). We analyzed their ability to reproduce grammatical structures and communicate core meaning versus subtleties. Cultural Adaptation Frameworks (1, pp. 223-225): We considered the aspect of meaning and difficulty of culturally adapting AI translations. We noted that AI translates surface meanings well, but often misses any cultural implications beneath the surface. Morphological Analysis (2, pp 126-134). Morphological analysis emphasized noun morphology differences between English and Uzbek; this analysis highlighted general stylistic pattern changes while flagging morphological differences as potential issues for AI. Analysis of AI Abilities & Limitations (3, pp 70-76). I articulated AI's advantages (it was fast) and disadvantages (it might lose the emotional/persuasive character; recognize cultural specific wordplay or humorous tone; or, recognize culturally important proverbs) in translations. We discussed the affective level variable and examined differences in cultural norms for advertising. Theoretical Translingual Practices (4, pp 392-403). We examined the significance of future translingual practices in advertising, with examples of how AI attempts

to linguistically delineate while culturally adapting meaning in order to bridge language. Communicative Discursive Models (5, pp 118-123): This model helps illustrate how systemic translation strategies are shaped by stylistic and communicative purposes, showing the challenges that AI faces when balancing style preservation and cultural dimension. Neural Machine Translation (NMT) Analysis (6, pp 360-371): NMT models have progressed in terms of linguistic diversity, especially related to advertising texts. Analysis on Turkic Language Translation Problems (7, arXiv:2411.05503): Highlighted are the notions of requiring research and co-operation to provide AI translation across Turkic languages (including Uzbek). Lexical Issue Analysis (8, <https://spast.org/techrep/article/view/4491>): Notions of lexical issues in translation are considered, noting that global issues require a clean agenda that ranges up the cultural and linguistic levels. Summary of Existing Automated Systems (e.g., Google Translate): It is noted that existing tools never extract the nuances typical of marketing discourse, hence provide very good grammatically-translated content that is culturally deaf. Results / Findings. Barriers to Stylistic Preservation: While AI has a strong potential for reproducing grammar and basic semantic content, the imperceptible distinctions of nuance, humor, or culturally-specific elements create formidable challenges, especially in advertising, where subtlety matters. Barriers to Cultural Adaptation: Typically, AI fails to communicate the deeper cultural implications that affect consumer understanding, even when referencing a target language at the surface level, and that target language optimally aligns with consumer sensibilities. I find that sometimes familiar phrases or idioms with no direct equivalent in Uzbek can lead AI to misconstrue meaning, create confusion for the



audience, or missed connection altogether. In accurately translating a source text, AI may inadvertently reflect a stylistic marker of no importance to the cultural connection.

Barriers to Morphological Differences: Morphological differences (e.g. Uzbek nouns vs. English nouns) can manifest in grammatical construction and can influence the very aesthetic qualities of center-translated texts, thereby producing translations that are semantically accurate but stylistically disconnected.

Sociolinguistic conventions can also adjust prominence and emotional salience of words.

Barriers to a Nuanced Understanding: Automated systems based on large datasets rarely possess a nuanced understanding of the cultural accounts behind advertising effectiveness. They also ignore the nuances of the words used in marketing discourse and lead to translations that are culturally deaf.

Loss of Emotional or Persuasive Essence: AI often cannot preserve the emotional, persuasive essence that makes advertising successful. AI is often not there to translate culturally-embedded humor or wordplay well and the effect it has culturally can be lost.

Inability to Capture Affective Dimension, & Recognize Local References: AI does not always recognize what is local or culturally significant (e.g., proverbs), to utilize something intrinsic to a local experience in providing emotions and resonating with the cultural experience, AI can produce disarticulated translations.

Literal Translations of Saying & Phrases: If a saying can be meaningfully translated (e.g. "Just Do It"), AI may produce a literal translation that is indistinguishable from the utterance in its motivational or aspirational form. This inferential inability can illustrate a level of incompetence in terms of the interaction between language and culture.

Risk of Homogenization: AI risk abstraction can lead to homogenized assemblages. A localized cultural expression can be abandoned

for a generic version; producing a formulaic piece of advertising that is disengaged from or not intended for the target demographic.

Loss of Connotative Meaning: There exists a risk of losing connotative meanings that may be bound to cultural reference (e.g., idiomatic expressions, culturally laden metaphorical expressions,) that AI does not always see the larger cultural implication with which it may be suggestive. The translations may feel like foreign language.

Inability to Translate Specific Stylistic Features: Stylistic features frequently found in English for Advertising (e.g., humor, irony, hyperbole,) will not always be translatable onto the Uzbek landscape, and AI may not comprehend the impetus behind the desired emotional/ psychological appeal.

Discussion / Conclusion. The translation of advertising texts in English to Uzbek via AI involves a multidirectional process for preserving stylistic features and cultural implications. The concepts coming out of contemporary work, point to current challenges and opportunities in the field. An AI transformer has a unique quality in its production potential through its iterative learning with user commentary and feedback, suggesting that more sophisticated algorithms have the potential to interpret and formulate textual products in advertising. The inclusion of ideas from cultural studies and advertising theory into the training datasets can also be beneficial to its communication strategies of advertising as a multilayered communication form. This multilayered approach can add to an exploration of how AI can follow and innovate upon established advertising stylistic principles while promoting more meaningful intercultural communication. It is important to have a discussion about the implications of AI use for culturally rich and stylistically nuanced materials, especially



regarding how we can work to assist AI's ability to identify and respond to stylistic and cultural constraints so that translations will follow suit and have the same convincing effect while preserving original rhetoric. The exploitation of these ways of communicating is critical for the development of AI translation technologies and for advancing transcultural communication. The context of AI, cultural shadings and the stylistic traits of advertising translation offer fertile ground for research. Translingual practices and translingual discursive models provide moments of equivalency to explore these types of challenges, and both can be compacted into more efficient, culturally sensitive and attuned AI applications. Future trajectories must concentrate on enhancing AI for better stylistic conservation without sacrificing communication effectiveness. Integrating deep learning and contextual understanding mechanisms should lead to greater sensitivity to stylistic features. The language of advertising creates unique challenges (figurative language, references, rhythm) and requires an emphasis on stylistic fidelity instead of semantic fidelity, especially for languages with more cultural nuance, like Uzbek. Research into this and collaboration across Turkic languages is warranted, as this is still work in progress. A broader global approach, not only considering the linguistic and cultural dimensions, but importantly the nuance of idioms, emotional impact, and cultural meaning, is necessary.

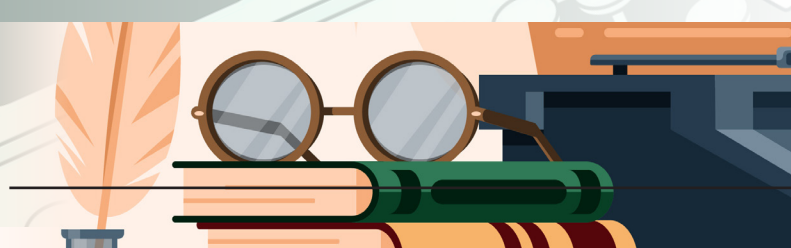
Future potential models must incorporate deeper contextualization algorithms and propose stronger understandings of cultural meanings and connotation, to take advantage of improvements in sentiment analysis, emotional understanding, and contextualization tools to improve accuracy and immediacy. There is room to explore hybrid models (rule-based + NMT) that could lower lexical issues and have an uptake on greater effective overall. In brief, we suggest a purposeful and methodical development trajectory focused on developing increasingly sophisticated technology with enhanced cultural sensitivity. The full potential of AI for transformation of intercultural advertising can be achieved if we continue to emphasize better conservation of stylistic features, and still allow for effective communication. Ongoing collaborative initiatives and aimed research and investigation under the framework of Turkic languages has critical importance in attempting to model the future world of AI-led translation technologies.

References:

1. Naeem, A., ur Rehman, A. S., & Rasheed, A. Evaluating Cultural Adaptation in AI Translations: A Framework and Implications for Literary Works. 2025. – pp. 223-225.
2. Khakimov, M. K., & Bekova, V. G. Morphological analysis of nouns in English to Uzbek machine translation. Проблемы вычислительной и прикладной математики. №4(58). 2024 – pp 126-134. URL: <https://journals.airi.uz/index.php/pvpm/article/view/37>
3. Aziza, S. Artificial Intelligence in Translation: Benefits and Drawbacks. International Journal of Scientific Trends, №3(11). 2024 – pp 70-76. URL: <https://scientifictrends.org/index.php/ijst/article/view/331>
4. Utegenova, A., Utegenova, K. T., Umarova, G. S., Utepova, N. D., Yergaliyeva,



- Z. K., Nurtazina, N. K., & Doskeyeva, M. Y. (2024). Translingual practices in the linguistic landscape in the western region of Kazakhstan. *Theory and Practice in Language Studies*, №14(2). 2024 – pp 392-403.
5. Ferangiz, T. (2024). Discursive-Communicative Model as a System of Determinants of Translation Strategy. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 37, 118-123.
6. Nurmaganbet, D., Tukeyev, U., Shormakova, A., & Zhumanov, Z. Comparative Analysis of Models for Neural Machine Speech-to-Text Translation for Turkic State Languages. In *Asian Conference on Intelligent Information and Database Systems*. Singapore: Springer Nature Singapore. 2024 – pp 360-371.
7. Alekseev, A., & Turatali, T. KyrgyzNLP: Challenges, Progress, and Future. arXiv preprint arXiv:2411.05503. 2024 URL: DOI:10.48550/arXiv.2411.05503
8. Rustamov, I.; Rahmonova, S.; Shadiyeva, S.; Abdurashidova, N.; Akhmedova, S. Lexical problems encountered in the translation of small stories: qualitative study approach. *SGS - Engineering & Sciences*. 2, 02 (Dec. 2023). URL: <https://spast.org/techrep/article/view/4491>



"TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasi"
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

Muhtorova Gavharbibi Nurali qizi, *Termez iqtisodiyot va servis universiteti*
"Fakultetlararo chet tili" kafedrası o'qituvchisi
E-mail: gavharbibimuhtorova@gmail.com
Ten.: +998886843505

TRANSLATING DYSTOPIA: LEXICAL CHALLENGES IN RAY BRADBURY'S FAHRENHEIT 451

Abstract. This study investigates the linguistic difficulties faced in the translation of Ray Bradbury's science fiction novel, *Fahrenheit 451*. It highlights the significance of translation in the promotion of literary works beyond linguistic and cultural frontiers, specifically in the science fiction genre. The study concentrates on three principal areas: the technical jargon employed by Bradbury, the cultural allusions incorporated within the narrative, and the stylistic devices of the author, such as metaphorical language and visual imagery. The difficulties include correctly conveying the double meanings of words such as "firefighter", transforming mid-20th-century American cultural allusions for multicultural audiences, and sustaining the poetic nature of Bradbury's prose. Successfully navigating these lexical complexities is imperative to preserving the integrity of Bradbury's exploration of censorship, conformity, and the social implications of technology, and thus protecting the novel's lasting relevance across cultures.

Keywords: Translation, lexical challenges, science fiction, Ray Bradbury, *Fahrenheit 451*, dystopia censorship, cultural references, stylistic nuances, terminology, metaphor, imagery.

ПЕРЕВОД АНТИУТОПИИ: ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В РОМАНЕ РЭЯ БРЭДБЕРИ «451 ГРАДУС ПО ФАРЕНГЕЙТУ»

Аннотация. Это исследование изучает лингвистические трудности, возникающие при переводе научно-фантастического романа Рэя Брэдбери «451 градус по Фаренгейту». Оно подчеркивает значимость перевода в продвижении литературных произведений за пределы языковых и культурных границ, особенно в жанре научной фантастики. Исследование концентрируется на трех основных областях: технический жаргон, используемый Брэдбери, культурные аллюзии, включенные в повествование, и стилистические приемы автора, такие

как метафорический язык и визуальные образы. Трудности включают правильную передачу двойных значений слов, таких как «пожарный» (firefighter), адаптацию американских культурных аллюзий середины XX века для мультикультурной аудитории и сохранение поэтичности прозы Брэдбери. Успешное преодоление этих лексических сложностей необходимо для сохранения целостности исследования Брэдбери тем цензуры, конформизма и социальных последствий технологий, и, таким образом, защиты непреходящей актуальности романа в разных культурах.

Ключевые слова и словосочетания: перевод, лексические проблемы, научная фантастика, Рэй Брэдбери, 451 градус по Фаренгейту, антиутопия, цензура, культурные отсылки, стилистические нюансы, терминология, метафора, образность.



DISTOPIYA TARJIMASI: REY BREDBERINING “FARENGEYT 451” ROMANIDAGI LEKSIK MUAMMOLAR

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot Rey Bredberining “Farengeyt bo'yicha 451 daraja” ilmiy-fantastik romanini tarjima qilishda duch kelinadigan lingvistik qiyinchiliklarni o'rganadi. U adabiy asarlarni til va madaniy chegaralardan tashqarida, ayniqsa ilmiy fantastika janrida targ'ib qilishda tarjimaning ahamiyatini ta'kidlaydi. Tadqiqot uchta asosiy yo'nalishga qaratilgan: Bredberi tomonidan qo'llanilgan texnik jargon, rivoyatga kiritilgan madaniy ishoralar (alluzyalar) va muallifning metaforik til hamda vizual obrazlar kabi uslubiy vositalari. Qiyinchiliklar “o't o'chiruvchi” (firefighter) kabi so'zlarning ikki ma'nosini to'g'ri yetkazish, XX asr o'rtalaridagi Amerika madaniy ishoralarini ko'p madaniyatli auditoriya uchun moslashtirish va Bredberi nasrining poetik tabiatini saqlab qolishni o'z ichiga oladi. Ushbu leksik murakkabliklarni muvaffaqiyatli yengib o'tish Bredberining senzura, konformizm va texnologiyaning ijtimoiy oqibatlarini tadqiq qilishining yaxlitligini saqlab qolish hamda shu bilan romanning madaniyatlararo doimiy dolzarbligini himoya qilish uchun zarurdir.

Tayanch so'zlar: Tarjima, leksik muammolar, ilmiy fantastika, Rey Bredberi, Farengeyt 451, distopiya, tsenzura, madaniy ma'lumotnomalar, stilistik nuanslar, terminologiya, metafora, obrazlilik.

Introduction. Translation plays a central role in the dissemination of literature through linguistic and cultural borders, in particular in the genre of science fiction, where the interaction of language, culture and technology is often woven in a finely woven narrative tissue. Fahrenheit 451 by Ray Bradbury is a remarkable touchstone in the canon of science fiction, characterized by his deep commitment to the themes of censorship, the nature of knowledge and the implications of technological advancement of human existence. Given the lexical landscape nuanced with the novel, he reflects that he presents unique challenges that require an acute awareness of

terminology, cultural references and stylistic nuances. An important lexical challenge stems from the precise terminology used by Bradbury to encapsulate complex ideas and visceral emotions. The choice of words by the author is meticulous and often imbued with connotations which extend beyond their immediate definitions. For example, the term “firefighter” in Bradbury’s work does not simply designate a profession; He carries a duality - representing both an agent responsible for the application of laws applying censorship and a metaphorical agent of destruction and transformation. Translators must attack the way of transmitting this duality without losing the emotional weight it carries in English, requiring choices that reflect the cultural context of the target language while remaining faithful to the intention of the original. In addition, the cultural references integrated into Fahrenheit 451 considerably complicate the translation process. Bradbury’s account is interspersed with allusions to American society, literature and the historical context of the middle of the 20th century. These references are not universally recognizable. Consequently, translators must navigate the fine line between loyalty to source equipment and accessibility of the translated text. For example, the mention of specific literary works or historical events earns additional diapers for an American audience, but these can be obscure or even out of words in other cultural contexts. The challenge of maintaining the meaning of these references while ensuring that they resonate

in a different cultural framework underlines the complexity of the translation of works impregnated with their particular socio-cultural environment (1, pp. 123-135). In addition to terminology and cultural references, the stylistic nuances of Bradbury's writing have another layer of complexity. The author uses a poetic style that is both lyrical and rhythmic, using the metaphor, comparison and live imaging to evoke the emotional responses of readers. This stylistic wealth is an integral part of the reading experience and the thematic depth of the novel. Translators must endeavor to preserve this stylistic quality, which often requires inventive linguistic solutions which may not have direct equivalents in the target language. The risk of homogenization or excessive simplification of the distinct voice of Bradbury is deep, threatening to dilute the thematic richness anchored in the story.

Research Methodology. The method of research employed in this paper can be termed a qualitative text-based study. The article examines the lexical issues in the translation of Ray Bradbury's Fahrenheit 451 through close reading and critical analysis of the source text. The explanation of the most significant methodological strategies is as follows:

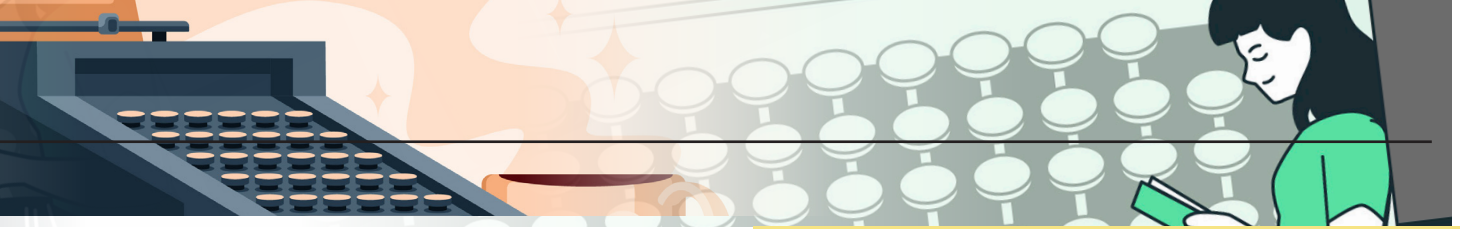
Textual Analysis: The primary methodology entails a general analysis of Fahrenheit 451, determining particular incidents in which lexical features, cultural references, and stylistic decisions present translational challenges. This study concentrates on the semantic, cultural, and stylistic dimensions of the text.

Descriptive Approach: The paper

outlines the features of the lexical challenges encountered in the process of translation. The paper provides examples from the novel to illustrate the problems involved in precisely expressing the intended meaning, cultural connotations, and stylistic differences.

Interpretive Approach: The paper explains the effects of these lexical difficulties on the translation of the novel's themes. It examines how the choices made in translation can impact the reader's interpretation and involvement with the text, specifically in terms of the social and cultural commentary conveyed in the novel.

Synthesis of Previous Research: The writer synthesizes pertinent scholarly research on the theory of translation, science fiction, and Bradbury's works to develop a broader analytical context. The synthesis serves the purpose of reinforcing arguments and interpretations expressed in the article. The importance of translation in the context of Fahrenheit 451 is underlined by the status of the novel as a fundamental work which continues to resonate with contemporary problems surrounding censorship and the role of technology in society. The effectiveness of any translation ultimately depends on the translator's ability to navigate in the lexical challenges presented by Bradbury's work. By meticulous attention to terminology, sensitivity to cultural connotations and an appreciation of stylistic nuances, translators have the power to maintain the integrity of Bradbury's vision, allowing it to transcend linguistic limits and to maintain its relevance through various audiences. "Fahrenheit 451" by Ray Bradbury is a touching criticism of dystopian society, drawing strongly with cultural references that reflect the socio-political climate of America of the mid-twentieth century. These references illuminate the themes of the novel of censorship, conformity and power of literature, all that require careful consideration in the translation. The challenge lies only in the direct transmission of the meaning, but also in the navigation of the cultural panorama from which these references come. As a work incorporated in its specific historical context, "Fahrenheit 451" requires translators to interpret and adapt references that may not resonate similarly in different linguistic and cultural environments.



One of the fundamental cultural references within the text of Bradbury is the pervasive influence of the mass media on the population, exemplified through the character of Mildred Montag, which is absorbed by its “walls of the living room”. These imaginary walls can be interpreted as a criticism of television and a precursor of contemporary concerns about the impact of technology on human interactions. In the translation, the term “walls of the living room” can lose its historical meaning. Therefore, translators must preserve the original terminology with explanatory notes or adapt it to a more culturally relevant equivalent, such as “large flat -screen televisions”. The latter, however, risks diluting the literary nuance of Bradbury’s criticism on the consumption of the media, illustrating the delicate balance between remaining faithful to the original text and guaranteeing comprehensibility for an audience that is not familiar with the cultural connotations of the American entertainment landscape of the 1950s (2, pp. 91-96). In addition, the references of the novel to classical literature, such as the works of Shakespeare or the Bible, are significant milestones that transport strata meanings within the narrative. In translating these references, the translator faces numerous challenges, mainly in the way these texts resonate through cultures. For example, Shakespeare’s inclusion is fundamental in the development of the theme of artistic censorship. A translation that cannot evoke the position of Shakespeare as a literary icon in the target culture can lose the intrinsic contrast of Bradbury between the spoken word

and the suppression of literature. On the contrary, some translators have been successful in adapting these references by providing culturally equivalent figures, such as local poets or authors who symbolize the same values of artistic freedom (3, pp. 29-30). Another critical cultural reference involves the concept of “firefighters”. In the context of “Fahrenheit 451”, the firefighters have the task of burning books to prevent dissent and preserve social conformity. This idea resounds strongly with wider themes of self-acting and the suppression of intellectual freedom. The translators of the novel must consider carefully how the establishment of the firefighters is represented in their respective cultures, in particular in the societies where firefighters could transport different connotations, such as those directly associated with the state. Historically rooted language can also move in the meaning if seen through a modern lens. It will require the intuition of the translator to encapsulate the foreseen criticism of Bradbury without misrepresented the institution by positioning it within a contemporary socio-political framework. Overall, lexical challenges are inherent in the translation of cultural references into “Fahrenheit 451” highlight the complexities of the balance of loyalty to the original text with adaptability to new contexts. Successful translations recognize the importance of cultural nuances also maintaining the thematic weight that these references bring to the material of origin. This attention to the cultural underground currents at stake not only enriches the translated work, but also allows a deeper commitment with the history of caution of Bradbury in several audiences., The “Fahrenheit 451” by Ray Bradbury is praised not only for his stimulating account but also for his distinctive stylistic nuances, such as metaphor and live imagery, which are used to deepen the emotional and intellectual impact of the text. Bradbury’s prose is characterized by surprisingly poetic quality which uses metaphorical language to build complex themes on censorship and human condition. For example, the metaphor of fire, which takes up throughout the novel, embodies both destruction and Renaissance. The challenge for

translators lies in the effective capture of the essence of such imaging without diluting its inherent meaning. As Daria (4, pp.58-63) noted, the translation of metaphorical language requires an acute awareness of cultural contexts anchored in the source text and an understanding of the way in which these metaphors can change meaning when transposed in a target language. In addition, the rich and lively imagery of Bradbury often depicts striking contrasts between the gloom of a dystopian society and the beauty of literature and free thought. Sentence such as “the fire was brilliant and cheerful” juxtaposes the destructive function of fire with a feeling of false comfort, forcing readers to think about the deeper philosophical questions about the relationship of humanity with knowledge and ignorance. This imaging can be particularly difficult for translators, who must seek a balance between fidelity to the original text and the need to produce translations that resonate with the target audience. Like the Martinkovič (5, pp.73-92) articular, translators must navigate the fine line between literal and liberal translations while ensuring that the emotional weight of Bradbury’s descriptions remains intact. In addition, the stylistic shades found in “Fahrenheit 451” often reflect specific cultural references which evoke a deep intellectual commitment. Translators face the dilemma to transmit not only the literal meaning of words, but also the capture of shared experiences and cultural meanings that underlie them. For example, references to historical events, social movements or literary works involve

readers at a deeper level and contribute to a collective understanding which may not be easily translated through cultural borders. This complexity amplifies the task of the translator, which must weigh the importance of maintaining cultural fidelity against the need to make the text accessible to a new audience. In the end, the richness of the stylistic choices of Bradbury generates a multilayer reading experience which is both emotionally resonant and intellectually stimulating. In the light of these challenges, the role of the translator becomes essential in the recreation of an experience which, although inevitably different, honors the intention and the impact of the original. By using adaptive strategies that consider both lexical accuracy and contextual resonance, translators can navigate in the complexities of translation “Fahrenheit 451” while retaining the basic stylistic criteria that define Bradbury’s voice. The exploitation of lexical challenges in the translation of Ray Bradbury’s “Fahrenheit 451” reveals significant implications on how the science fiction genre is perceived in various linguistic contexts. Translation is not just a matter of converting words from one language to another. It involves a complex interaction of cultural, contextual and stylistic considerations that shape the reader’s understanding of the text. As pointed out by Harstad (6, pp.48-56), the accuracy of translated terminology not only influences the meaning of individual passages, but also carries implications for the speculative themes tissue throughout the narrative. Results / Findings. A critical aspect of this translation process is the treatment of specific terminology for the science fiction genre. Bradbury employs a variety of neologisms and technical jargon incorporated into the early 1950s in America. For example, terms like “firefighter”, when translated literally, may lose their different implications, which encompass social criticism and the complex role of censorship. In some translations, the term can be rendered with a focus only on the literal aspect - someone fighting against fires - without properly transmitting the dystopian connotation associated with the role of the character in burning books. As a result, readers in a different linguistic environment may not completely understand the speculative nature of work, impacting their



involvement with their underlying themes of oppression and compliance. In addition, cultural references have a formidable lexical obstacle in translation. Bradbury's work is full of allusions to American philosophical culture, literature and discourse. Many of these references may not have direct equivalents in other languages, potentially leading to a loss of the original wealth of the text. McGiverson (7, pp.535-542) emphasizes that these cultural references are often essential components of the speculative structure in science fiction, providing contextual foundation that improves readers' understanding of social criticisms incorporated into the narrative. For example, the notion of a "dystopian society", as understood in the American context, can significantly differ from a translation where cultural paradigms differ. This variation can promote divergent interpretations of Bradbury's warning tale and promote a disconnection of the book's comprehensive discourse against the suppression of knowledge and individual thinking. Stylistic nuances also play a key role in the formation of the reader's involvement with speculative themes in "Fahrenheit 451". Bradbury's distinct prose, characterized by rich images and rhythmic language, creates an immersive experience that increases the emotional and thematic resonance of the novel. Translators face the frightening task of maintaining this stylistic integrity, ensuring that the translated text remains understandable and engaging. Different translation strategies can prioritize various aspects of the

original text - some may focus on literal fidelity, while others may seek stylistic elegance. Harstad (8, pp.89-96) notes that this decision making process can lead to markedly different interpretations of the text in the translation. For example, a translation that sacrifices the stylistic nuances of clarity can rule out the visceral connection that Bradbury's prose promotes, thus affecting readers' emotional responses to history and their speculative currents. By examining the interaction between gender conventions and translation strategies, it is clear that the choices made by translators carry deep implications for the way Fahrenheit 451 - and, by extension, the science fiction genre - is perceived. The fidelity of translations to Bradbury's intention and the cultural contexts of -alive languages can determine whether speculative themes resonate with readers or flattened, influencing their understanding not only of the text in question, but also the broader dialogue around censorship, individuality and social norms of scientific structure. As such, the lexical challenges inherent in the translation of this seminal work illuminate the vital role that language and culture play in the formation of the reception of speculative fiction in various contexts. By analyzing the lexical challenges inherent in the translation of "Fahrenheit 451" by Ray Bradbury, it becomes obvious that terminology, cultural references and stylistic shades are complex and essential complex to transmit the thematic richness of the text within the genre of science fiction. The novel, a deep exploration of censorship, individuality and interaction between technology and society, uses a lexicon which is not only specific to the narrative context but also deeply rooted in the cultural zeitgeist of America in the 1950s. Consequently, translators must navigate in these lexical challenges with particular attention to the dimensions of language and cultural adaptation. The terminology within "Fahrenheit 451" often reflects Bradbury's unique vision of a dystopian society in which books and, by extension, the ideas contained in them are systematically destroyed. For example, the term "firefighter" is reused of its conventional connotation to signify censorship

agents rather than public security, thus requiring a nuanced understanding of translators. In addition, the terms associated with technology and the media - such as “living room walls” and “shells” - represent a distinct mixture of futuristic and contemporary reality elements, presenting a challenge when considering linguistic variants in target languages. Translators are faced with the task of preserving the original terms, which may not be immediately recognizable or relating to a foreign audience, or to adapt these terms in a way that maintains their planned meaning and impact. Cultural references are another critical layer in the translation process. Bradbury’s work is imbued with allusions to American culture in the middle of the 20th century, which does not resonate or does not carry the same meaning in other cultural contexts. References to historical events, literary figures or societal standards require that translators have not only linguistic skills but also a cultural literacy which extends beyond the text itself. For example, the translation of a reference to a television program or a public figure of the period may require substitution by comparable allusions familiar to the target audience, thus preserving the social commentary integrated into the story. In addition, the stylistic shades of Bradbury’s prose - combined by poetic imaging, rhythmic cadence and imagination - have posed other lexical challenges. The lyrical quality of its writing often requires a level of creativity in the translation, because a simple direct translation

can lead to a loss of evocative power found in the original. Phrasing, metaphor and other stylistic devices contribute significantly to the atmosphere of the work. Thus, an effective translation requires a delicate balance of conservation of the author’s voice while making the text accessible to a new audience.

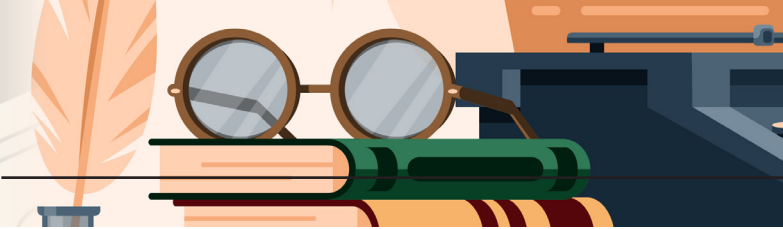
Discussion / Conclusion. In summary, the interdependence of terminology, cultural references and stylistic nuances in the translation of “Fahrenheit 451” underlines the need for translators to approach work with sensitivity and ingenuity. As the themes of Bradbury resonate universally - adding the problems of censorship, conformity and the value of knowledge - the challenge does not reside in a simple linguistic conversion but in the faithful transmission of meaning and emotion in different languages. Future research could benefit from the examination of various strategies used by translators to preserve the integrity of science fiction texts, in particular by approaching the lexical complexities which question the adaptability of the genre and the intercultural wealth (9,pp 591-602). The integration of a comparative analysis of various translations can shed light on the countless ways of which “Fahrenheit 451” continues to be reinterpreted for the global public, solidifying its status as a seminar in literary and translational studies.

References:

1. Bianchi, D. (2019). The Politics of Translating Science Fiction. An Analysis of Translated Anglo-American Science Fiction in Italy (1950s-1970s),pp.123-135 (Doctoral dissertation, UCL (University College London)). URL: <https://www.researchgate.net/publication/332697297>
2. Cherchata, L. M. (2015). Allusion as a text-making element in the novel Fahrenheit 451” by Ray Bradbury. Молодой ученый, (8 (2)), 91-96. URL:http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64
3. Mäki, F. (2019). A Discourse study of Fahrenheit 451: Hegemony, Otherness and Class struggle,pp 29-30. URL:<https://www.coursehero.com/file/172805176/FULLTEXT01pdf/>
4. Daria, S. (2020). EXAMPLES AND ANALYSIS OF



- METAPHORS IN RAY BRADBURY'S 'FAHRENHEIT 451'. European science review, (3-4), 58-63. URL:<https://doi.org/10.29013/ESR-20-3.4-58-63>
5. Martinkovič, M. (2022). Genre-Specific Irrealia in Translation: Can Irrealia Help Define Speculative Fiction Sub-Genres?. English Studies at NBU, 8(1), 73-92. URL: <https://doi.org/10.33919/esnbu.22.1.56>
6. Harstad, E. (2023). The survival of the eccentric in a hyperreal culture: Media consumption and the public sphere in George Orwell's 1984 and Ray Bradbury's Fahrenheit 451, pp 48-56. URL:<https://munin.uit.no/bitstream/handle/10037/30046/thesis.pdf?sequence=27>
7. McGiveron, R. O. (2023). Fahrenheit 451. In The Palgrave Encyclopedia of the Possible (pp. 535-542). Cham: Springer International Publishing. URL:<https://www.amazon.com/The-Palgrave-Encyclopedia-of-the-Possible/dp/3030909123>
8. Harstad, E. (2023). The survival of the eccentric in a hyperreal culture: Media consumption and the public sphere in George Orwell's 1984 and Ray Bradbury's Fahrenheit 451, pp. 89-96. URL:<https://munin.uit.no/bitstream/handle/10037/30046/thesis.pdf?sequence=29>
9. Phelps, C. (2023). Future Problem Solving. In The Palgrave Encyclopedia of the Possible (pp. 591-602). Cham: Springer International Publishing. URL:<https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/97>



“TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasi”
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

Buriyeva Mukhayyo Shavkatovna, Termez university of economics and service,
teacher +998884500888 muhayyonurik@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0007-5030-8176>

CODE-SWITCHING FROM A GRAMMATICAL STANDPOINT: INVESTIGATING SYNTACTIC, MORPHOLOGICAL, AND PRAGMATIC ELEMENTS

Abstract. This article offers a bilingual code-switching through a grammar-based approach, as well an examination of past work related to grammar, syntax, morphology, and pragmatics. The past work is evaluated first to be able to illustrate how bilinguals operate between languages without detriment to grammaticality or warranted code-switching, as a purposeful communicative decision. In the first grammaticized way of thinking, the syntactic orientation privileged structural similarities across languages as well as lexical implications of syntactic constraints and syntactic triggers that facilitate language switch or alternation. In the second grammaticized way of thinking, the morphemic orientation argued that bilinguals take terms from either language and use morphemes of both languages in a hybridized form, again demonstrating a different type of creativity and processing based on cognitive principles. Using multiple grammaticalized perspectives, this article values code-switching as a situated social practice and action taken in context to communicate identity, engender relationships, and to assure that what is communicated is providing the fulfillment of purpose. Consolidating these grammar-based perspectives made us aware of multiple layers of what must be understood as code-switching, as there is a great deal occurring within/with a single instance of code-switching and, as a result, the confusion complicates what is rational about the choices we make regarding our language.

Keywords: code-switching, bilingualism, sociolinguistics, syntax, morphology, pragmatics, linguistic variation, language contact, grammatical analysis, bilingual speech.

ГРАММАТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ФЕНОМЕНУ «CODE SWITCHING»: ИЗУЧЕНИЕ СИНТАКСИЧЕСКИХ, МОРФОЛОГИЧЕСКИХ И ПРАГМАТИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ

Аннотация. В данной статье исследуется феномен «code switching» (переключение кода) билингвами (двухязычными людьми), то есть процесс перехода с одного языка на другой в процессе устной речи, с использованием грамматического подхода. Рассматривается, как предыдущие исследования в области грамматики, синтаксиса, морфологии и прагматики освещают этот сложный лингвистический феномен. В статье изучаются два основных подхода к феномену «code switching». Первый – синтаксический подход, который подчеркивает структурное сходство между языками, а также синтаксические правила и лексические влияния триггеров, которые могут облегчить переключение с одного языка на другой. Второй грамматический подход, с морфемной точки зрения, подчеркивает использование билингвами терминов из обоих языков, с гибридным использованием морфем обоих языков. Это, в свою очередь, демонстрирует



иной вид творчества, основанный на когнитивных принципах. Ключевые слова: феномен «code switching», билингвизм, социолингвистика, синтаксис, морфология, прагматика, лингвистическая вариативность, языковые контакты, грамматический анализ, двуязычная речь.

Introduction. The phenomenon of code-switching between bilingual interlocutors has been the focus of interest for linguistic research, which has investigated different grammatical angles that describe its features. The syntactical component of code-switching is very important, and helps to explain how bilingual speakers are able to switch between languages in prescribed semantics without sacrificing grammatical fidelity. MacSwan discusses the implications of bilingual grammar with regard to code-switching, when he states that it is easier for bilingual speakers to transition between languages if the languages have similar structural properties (1, pp.83-125). He proposes what he terms morphosyntactic convergence. By which he means, bilingual speakers typically access overlapping syntactic properties of two languages, allowing for the code-switch during the state of the pragmatic communication without sacrificing grammaticality. This suggestion is in line with the minimalist program that suggests that universal grammar drives both languages, after which reducing the cognitive effort associated with the switching is possible. Schmidt has also spoken about syntax (in combination with processing other context cues) are indications of when a bilingual engages in linguistic alternation, and that in circumstances for code-switching, the syntax can either add a level of constraint or facilitate a bridge from one code to another (2, <https://m.anchor-publishing.com/document/312712>). Schmidt argues that grammatical structures may be driven by which languages are involved, who the social participants are, what is perceived as the intent of the speaker, and the linguistic competence of whom they have spoken will contribute to forming expectations, prior to switching codes. Schmidt's

treatise confirmed that there are a number of syntactic constraints that inform code-switching, which implies that some linguistic situations allow for switching better than others. This process aligns with the idea of a “trigger”, where bilinguals are prompted to switch, began with specific linguistic elements or expressions of meaning while using the first language; in-transit to the other language becoming concurrent or next. By following this code-switch model, the pattern

of the linguistic switch across the linguistic structures may be supported or held back by the syntactical nature of both spoken codes. Literature Review. The article you submitted is written as a review and synthesis of the literature on the structural aspects of code-switching. The sections covering the syntactic, morphological and pragmatic elements and the authors and scholars mentioned in those sections (MacSwan J., Schmidt A., Sankoff D., Poplack S., Gumperz J.J., Vihman V.A., Cacoullos R.T., Travis C.E., Auer P., Myers-Scotton C., Panhwar F., Buriro G.A., Valdés Kroff J.R., Wasserscheidt P.) function as the literature review. Collectively, the sections present and discuss key studies and theoretical perspectives pertinent to the layered dimensions of codeswitching analysis. Methods of Research. Given the text's content, this paper appears to be a theoretical, or review paper that analyzes and synthesizes results and findings from previous studies in linguistics. It is not reporting original empirical research with a systematic description of the method(s) of data collection or analysis. As a result, a standard “Methods” section describing methodological processes, participants, data sources, and/or analysis procedures is not possible or warranted. Therefore, for this paper the “method” is that of synthesizing and integrating existing



theory and findings from the fields of sociolinguistics and linguistics with regard to code-switching. Analysis/Findings (Syntactic, Morphological, and Pragmatic Dimensions). Syntactic Dimension. Schmidt argues that a grammatical construction can be influenced by the languages involved, the social context, the speaker's intentions, and the competence of the interlocutor. Schmidt's analysis suggests that syntactic restrictions have the potential of restricting code-switching, showing that certain linguistic contexts are more permissive of code-switching than others. Schmidt's analysis lends credence to the "triggers" that must exist for certain linguistic forms or expressions to elicit a code-switch from the bilingual speakers, revealing the significance of the syntax factor in enabling or inhibiting the passage of codes. Panhwar and Buriro concluded their summary of structures emphasizing the interrelationship of the different linguistic dimensions with the observation that a single linguistic approach would not be enough to locate code-switching in its totality (3, pp.265-281). Syntactic structures investigate the structural dimensions related to code-switching and uses external structures of blended languages, with a focus on how bilingual speakers develop hybrid structures of language at the sentence construction level. Poplack's work on juxtaposition and insertion points demonstrates how bilingual speakers switch languages while still negotiating both syntactic guidelines, constructing hybrid code-switching structures that are reflective of the speaker's linguistic competence (4, pp.581-618).

Morphological dimension. When considering the morphological dimension, the understanding of how code-switching works deepens even further because now bilingual speakers are manipulating both morphemes from both languages, thus demonstrating their linguistic flexibility. Sankoff and Poplack provide evidence, irrespective of the original lack of attention to morphemes, that bilingual speakers will employ mixed morphemes, while conforming to the morphological rules of their dominant language (5, pp.3-45). This alludes to a level of processing where the bilingual speakers draw on morphological knowledge in deciding to switch codes. In these sentences, the concept of "intra-sentential code-switching" illustrates visible morphemic action where the bilingual speaker used morphemes of both language, and while appearing to have been providing morphological patterns are fused within these morphemes. These morphological interactions should lead the observer/researcher into understand the cognitive processes that go on while the bilingual speaker is doing linguistic production as well as the challenges to achieve linguistic coherence with co-mingled languages. The morphological dimension provides a perspective in examining the intermingled interactions that occur with a bilingual speaker as they pivot through their linguistic systems, beyond syntactic alignments, to the underlying processes of morphology that may account for how speakers create and implement hybrid terms. Vihman advances that in considering bilingual children's developing waves or grammars are particular mixtures of morphological characteristics from both languages (6, p-40). This is pronounced where linguistic systems overlap for children allowing them to use inherent morphological resources that are not easily recognizable in monolingual interaction. Cacoullos and Travis show that bilingual speakers make use of the morphological base of both languages to create novel forms. Their research further demonstrated that code switching allows speakers to engage in a nuanced manner with the morphological rules and conventions of each language (7, <https://doi.org/10.1017/9781108235259>). Consequently, bilingual speakers would attach morphological affixes from one code, while using



the base or root of another code, for hybrid constructions that represent both languages. This finding points to the notion that morphological compatibility is essential in achieving successful code-switching. Further complexities arise when word creation involved the mixing together of both inflectional and derivational morphemes from one language, with root words from another language. A case in point of this paradigm is when a Spanish speaker uses the English verb “to run” but prefixes Spanish morphological suffixes (running or directed). Cases like these illustrate how intricate the relationship is between bilinguals’ understanding of both languages’ morphological structure and cognitive processing while they are engaged in language production. Emergent new forms are not just a departure from conventional forms, nor newly emerging areas of creativity and morphological innovation in bilingual communities. Morphological analyses are champions of other levels of inquiry that allow the analyst to consider how bilinguals are negotiating their linguistic resources and linguistic creativity in managing competing discourse languages through code-switching. This negotiation typically takes place within morphological constraints and contours dictated by the relevant languages being negotiated. Their significance and interaction patterns can inform us about the cognitive processing mechanisms operating behind new bi/multilingualism and flexibility and creativity of language use. More exacting analysis of morphological features in code-

switching can also offer information on the types of morphological mixing and the types of linguistic rules each derives from. Valdés Kroff also showed us that the morphological competence in both languages is needed in the prediction of code-switching behavior (8, pp.163-198). In particular, they demonstrated that bilinguals with identical levels of proficiency in their set of languages showed more ambivalent patterns of code-switching behaviour than bilinguals with dominance in one of their languages. A morphological approach gives the bilingual/managing code-switcher a strategic based behaviour designed to structural morphological properties/indexes available to the speaker. Pragmatic Dimension. The pragmatic dimension is essential to fully understand code-switching dynamics among bilingual speakers. Code-switching often functions as a pragmatic strategy speakers use to navigate social and contextual nuances. Gumperz’s work emphasizes that code-switching is not just a linguistic phenomenon but a social practice where language shifts transmit various social meanings like identity, solidarity, or group belonging. This pragmatic perspective highlights bilingual speakers’ skill in using code-switching to convey their linguistic versatility and social affiliations, reinforcing context’s importance in code-switching behavior. The pragmatic dimension involves understanding the social and contextual factors that inform bilingual speakers’ linguistic choices. Auer proposes a sequential approach to code-switching, stating that conversational context significantly influences language selection and thus the pragmatic implications of code-switching (9, pp.123-138). This highlights that code-switching is deeply embedded in the communicative context, with speakers’ choices reflecting immediate conversational needs and broader socio-cultural dynamics. Myers-Scotton provides insight into sociolinguistic motivations, positing that social identity and group affiliation are fundamental in determining when individuals switch languages (10, pp.217-237). Bilingual speakers might choose one language over another to signal group belonging, enhance solidarity, or navigate power relationships. This underscores the importance of understanding social hierarchies and affiliations shaping communication

patterns among bilinguals. The Myers-Scotton “Markedness Model” clarifies this, suggesting code-switching is a strategic choice to align speech with interlocutor expectations and sociolinguistic context. MacSwan elaborates on the cognitive processes underlying pragmatic decisions in code-switching, indicating bilinguals actively draw on their socio-cultural backgrounds to navigate linguistic interactions (11, pp.88-109). This perspective suggests bilinguals use their linguistic repertoires to meet sociolinguistic needs, articulate social identities, reflect cultural nuances, and manage interpersonal relationships. The interaction between cognitive processes and pragmatic decisions shows code-switching is multifaceted, with linguistic choices shaped by cognitive access and social meaning. Empirical studies of Gumperz and Poplack confirm these theories, showing context factors like interlocutor familiarity, topic, and setting significantly influence code-switching behavior. In informal settings, bilinguals may code-switch more to evoke solidarity or humor. Conversely, in formal contexts, speakers might choose one language for professionalism and to avoid misunderstandings. These results offer nuance on the pragmatic bases of code-switching, suggesting speakers strategically navigate linguistic choices to negotiate social and relational dynamics. Further exploration reveals distinct pragmatic functions like emphasis, clarification, and discourse management, clarifying bilingual interaction complexity. Bilingual speakers use code-switching as a

linguistic expression tool and a mechanism to negotiate meaning in different social contexts. These insights illuminate how the pragmatic dimension provides a lens to analyze the complex relationship between language, identity, and social context. Pragmatic dimensions offer further information about the motivations behind code-switching. Bilingual speakers often switch languages for pragmatic reasons, such as language adequacy in specific social contexts or the intention to convey identity. Social context, including interlocutor characteristics or situational demands, influences the frequency and type of code-switching. The Myers-Scotton’s “Markedness Model” suggests code-switching can signal a change in social identity or affiliation. Pragmatic analyses show how bilingual speakers use code-switching to negotiate social relationships and achieve communication goals.

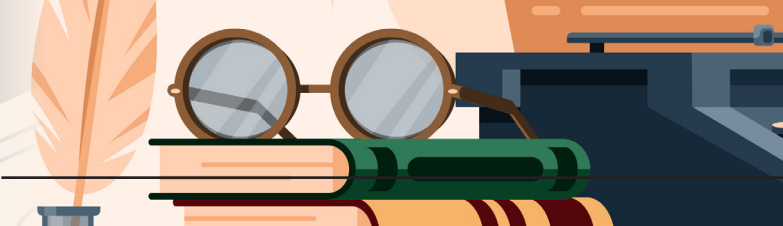
Conclusion. In summary, analyzing code-switching through syntactic, morphological, and pragmatic lenses provides a multifaceted understanding of this complex bilingual phenomenon. Each dimension contributes essential insights into the mechanisms and motivations behind code-switching, illuminating the intricate interplay between linguistic structure and social context that characterizes bilingual communication. Together, they paint a complete picture of how various grammatical perspectives clarify the practices of bilingual speakers engaged in code-switching. The integration of these dimensions emphasizes the complexity inherent in bilingual communication. Wasserscheidt supports this by applying construction grammatical principles to code-switching, positing that bilinguals construct language patterns informed by their dual linguistic systems (12, pp.65-91). This perspective stresses that instead of treating languages in isolation, they should be seen as coexisting systems interacting dynamically within the bilingual mind. The construction grammar approach elucidates the cognitive processes underlying code-switching, aligning with cognitive linguistics findings that thought styles and social interaction are fundamental to language use. By synthesizing these perspectives, we see that the interaction between syntax, morphology, and pragmatics provides a rich framework for understanding the multifaceted nature



of code-switching. Considering the contributions of Panhwar F. and Buriro G.A., Valdés Kroff J.R., and Wasserscheidt P., code-switching cannot be attributed solely to structural or personal factors; it emerges from a complex set of relationships between linguistic structures and speakers' contexts. This integrated approach not only clarifies the nature of language mixture among bilingual individuals but also opens avenues for future research to illuminate how bilingualism manifests in communication.

References:

1. MacSwan J. Codeswitching, translanguaging and bilingual grammar. *Multilingual perspectives on translanguaging*, (2022). pp.83-125.
2. Schmidt A. Between the languages: Code-switching in bilingual communication diplom, 2014. <https://m.anchor-publishing.com/document/312712>
3. Panhwar F., Buriro G.A. An overview of theories and approaches to code-switching. *International Research Journal of Arts and Humanities*, 48(48), 2020. pp.265-281.
4. Poplack S. Sometimes I'll Start a Sentence in Spanish Y Termino en español: Toward a Typology of Code-Switching. *Linguistics*, 18, 1980. pp.581-618. <http://dx.doi.org/10.1515/ling.1980.18.7-8.581>
5. Sankoff D., Poplack S. A formal grammar for code-switching. *Paper in Linguistics*, 14(1), 1981. pp.3-45. <https://doi.org/10.1080/08351818109370523>
6. Vihman V.A. (2018). Language interaction in emergent grammars: Morphology and word order in bilingual children's code-switching. *Languages*, 3(4), 2018. P-40.
7. Cacoullos R.T., Travis C.E. *Bilingualism in the community: Code-switching and grammars in contact*. Cambridge University Press, 2018. <https://doi.org/10.1017/9781108235259>
8. Valdés Kroff J.R., Dussias P.E., Gerfen C., Perrotti L., Bajo M.T. Experience with code-switching modulates the use of grammatical gender during sentence processing. *Linguistic Approaches to Bilingualism*, 7(2), 2017. pp.163-198.
9. Auer P. The pragmatics of code-switching: A sequential approach. In *The bilingualism reader*. Routledge, 2020. pp.123-138
10. Myers-Scotton C. Code-switching. *The handbook of sociolinguistics*, 2017. pp.217-237.
11. MacSwan J. Theoretical approaches to the grammar of code-switching 1. In *The Routledge handbook of language contact*. Routledge, 2020. pp.88-109.
12. Wasserscheidt P. *Construction grammar and code-mixing. Cognitive Perspectives on Bilingualism*. Boston/Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2016. pp.65-91.



“TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasi”
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

Khursandova Zarnigor Bakhromjon kizi, 2nd course Master's student at
Termez University of Economics and Service Phone: +998 90-378-65-91
Scientific advisor: *Madieva Madina Yusupovna* Doctor of philosophy in philological
sciences, PhD Termez university of economics and service, +998937945000

BRAND LOGOS: NOMINATIVE AND CULTURAL PERSPECTIVES

Abstract. In this article, the importance of the linguistic and cultural research of the nomination of brands, their different semantic aspects, and the fact that the meaning-content-characteristic features of independently named concepts are in many cases made up of language units with national-cultural content. Of course, national-mental phenomena play an important role in naming brands. It is understood that it is possible to get information about Uzbek national culture, values, especially national traditions through Uzbek national brands.

Key words: Nomination, brand logos, linguistic and cultural aspect, national and cultural feature, concept, lexical unit, positive meaning, national identity, traditions.

ЛОГОТИПЫ БРЕНДОВ: НОМИНАТИВНАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация. В данной статье подчеркивается важность лингвокультурологического исследования номинации брендов, их различных семантических аспектов, а также содержания смысла, особенности характеристики самостоятельно названных концептов. Культурный концепт во многих случаях складывается из языковых единиц с национальным характером. Конечно, важную роль в именовании брендов играют национально-ментальные явления. Понятно, что через узбекские национальные бренды можно получить информацию об узбекской национальной культуре, ценностях, особенно национальных традициях.

Ключевые слова: номинация, логотипы брендов, лингвокультурный аспект, национально-культурная особенность, концепт, лексическая единица, положительный смысл, национальная идентичность, традиции.

Introduction. The language of business is not a set of words, but a clear and well-thought-out structure that includes brand names, complex ideas and popular stories with deep meaning. Almost all of these elements, with a few exceptions, are figures of speech that affect the behavior of customers, employees, and most importantly, make a profit. The behavior of market participants is largely determined by the language of business. Fundamental changes in the field of science in our country determined a number of priority tasks of linguistics, that is, in solving problems such as “maintaining the purity of the state language, enriching it, increasing its position and prestige at the international level, developing foreign cooperation relations” [1: B.01]. Systematic approach to the study of linguistic and cultural units, in particular, brands and their naming, put on the agenda the issues of creating their scientific theoretical basis at the level of world standards. In modern society, the brand and its linguistic semantics act as one of the mental units of the language picture of the world, accumulating various associative images, concepts, representations, attitudes, evaluations, which are realized in English and other languages [2; P.151]. The study of the linguistic-cultural aspect of brand nominations is of



great importance because brand logos often constitute linguistic constructs that reflect the uniqueness of national culture. When giving logos to brands, national-mental phenomena certainly play a significant role. Moreover, through Uzbek national brand logos, it is possible to gain information about Uzbek culture, values, especially national traditions and customs. Precisely through these aspects, national-cultural characteristics become apparent in brand nominations. As emphasized above, the nomination is a process and result of naming concepts, where language elements interact with the object [3; C.230.]. Literature analysis: When discussing the national-cultural characteristics of brand nominations in this article, we primarily consider naming through words and word combinations. V.Y.Chunakova, A.A.Medvedeva, M.A.Dubinina, Yu. S. N a y d e n o v, U. A. A d a m e n k o, S.A.Shusharin, Dj.K.Verkmán, N.N.Morozova, V.Y.Kojanova, O.V.Gluxova, and X.D. Paluanova highlights the method of delivering information expressed in language as being crucial to accurate naming [4: Б. 17.]. Certainly, this is a fundamental concept related to nomination. Research methodology. In any brand nomination, naming through lexical units or word combinations (lexical nomination) is referred to as appealing directly to a ready-made concept. This, in turn, is regarded as a binary nomination outcome. It's known that brand names formed through the semantic method from lexemes in the general language also fall under this second (binary) nomination process. Apart from Uzbek words and idioms, the inclusion of Arabic words with unclear meanings in brand logos was also observed: "Anzor" restaurant. The first criterion in naming brands is the selection of lexical units that are familiar to the public and have a positive meaning, and this unit should correspond to both the brand product and its symbol. Analysis and results. In English, during the process of brand nominations, acquiring

semantic meanings, from a linguistic-cultural perspective, they are transformed into nationally meaningful units. Especially when present in one language but lacking a counterpart in another, national-cultural uniqueness becomes distinctly evident. Additionally, brands that have entered the international arena by not resorting to counterparts in other languages also possess national-cultural markers. This situation is observed in Uzbek, English, and Russian languages. For example, the naming of brands using Uzbek national linguistic units, their formation in a national cultural style, the formation of national semantic associative units, and their special production by language speakers demonstrate their national-cultural orientation. Such names provide the opportunity to identify certain semantic functions alongside their relationships. Similarly, in the participation of lexemes, using the word "Xon" as an example in brand naming is possible, for example: "KHAN CHAPAN", "XON", Kafe "Xon", "Xon" (To'yxonasi), "Xonpalace Hotel", "Khan Orda Hotel", "Temurkhan Hotel", "ABBOS KHAN house" etc. The national brand "KHAN CHAPAN" operates a restaurant. This word combination is introduced as a reality, where "KHAN" and "CHAPAN" are formed based on the English language as a reality in English. We refer to the Uzbek language explanatory dictionary. There, the word "xon" is explained as follows: "Xon - 1. Title of rulers among Turkic and Mongolian peoples. Qo'qon Khan. Khan's palace. 2. Added to the name of a person who has ruled as a Khan, indicating the title. Bahodir Khan - in Khiva, Khudoyor Khan - who ruled in Qo'qon" [5:Б.410.]. "CHAPAN" - a long national garment worn over clothes, stuffed with cotton inside; robe. "Beggar's robe. Cotton robe. Winter

robe. To wear a robe” [6: B. 506.]. By using these two lexemes, a national identity is given to the brand name. Indeed, “Chopon” is considered an important attribute in Uzbek national customs and traditions. It has maintained its significance within the range of Uzbek national clothing. Among Uzbek brands, the “Mursak” brand, which produces women’s clothing, holds a special place [6: B. 646.]. The word used to denote the new style of traditional Uzbek outerwear worn by women is a word that has gained popularity today and is somewhat limited in use. The selection of this lexeme as a brand name not only prevents the disappearance of a less used word but also contributes to the entry of a word expressing national uniqueness into the global market, along with its service to expressing national identity. In the analysis of brand names, it was found that many brands are named with ancient titles. The inclusion of the lexeme “BEK” into this series is possible. It is known that among Turkic peoples, the lexeme “Bek” was used as a title or name. Historically, the term “Bek” conveyed the meaning of “prince” or “nobleman”. Among Turkic-speaking peoples, “Bek” was a title given to officials serving as governors or rulers. In Central Asian Khanates, beks were high-ranking officials or rulers, appointed as governors of specific regions. “Bek” was not only a title but also a symbol of respect and a prestigious address. Later, it began to be used as a personal name as well. In the modern world, the lexeme “Bek” is used as a brand name for cafes, restaurants, hotels, companies, etc. The number of brands incorporating the

term “Bek” in their titles is increasing in Uzbekistan. For example: “BEK BREND”, “Bek brend korxonasi”, “FAYZ-BEK”, “Bekshok brend ooo”, “Ibrohim Bek”, “Restoran Bek”, “Bistro-Bek”, “Semya restoranov BEK”, “Bek restoran”, “Bek kafe” etc. The extensive use of such lexemes is also observed in English brand names. For example, the English word “King” derives from the Anglo-Saxon word “cyning” and in various contexts and historical sources, it denotes the title given to a male monarch. In contrast, the equivalent term used for females is “Queen”, which is bestowed upon the consort of a king. Brands derived from such titles include: “King”, “Princes”, “Lady”, “Mr.”, “Aristocrat” etc. The term “Malika” can also be an example for this type of Uzbek brand names. Malika (Arabic) – 1. Queen. 2. A woman belonging to the royal family [7: B.533.]. In the past, girls were given the name “Malika” with the hope that they would become as dignified and influential as queens. This name is still used in this sense. The following Uzbek national brands are identified with this term: The “Malika” restaurant chain has been established in Tashkent, Samarkand, Khiva, Jizzakh, and Termez, and boasts a positive reputation. Additionally, brands such as “Cafe MALIKA”, “Malika Prime Hotel”, “GOSTINISA MALIKA BUKHARA”, “Hotel Malika Bukhara”, “Malika Hotel Tashkent”, “Malika Hotel Khiva”, “Gostinitsa Malika Khayvak”, “Malika Classic Hotel”, and others exist. It is important to note that while these brand names may contain Uzbek words, their structure does not conform to Uzbek language norms; rather, foreign elements within the names have displaced Uzbek words in their composition. We do not endorse such naming practices. The linguistic characteristics of brand nominations are particularly evident, especially in hotel names. In Uzbek, hotel names fulfill the function of a national-cultural component as part of national brands. It is known that in Uzbekistan, the tourism market is dominated by hotels associated with various national cultural or historical names. Today, many hotels are offering their services to both domestic and foreign tourists. Among them, national hotel brands hold their place. For example, “NUR MEHMONXONA”, “GRAND Nur”, “USMON NUR TEKSTIL”, “TOSH NUR TEKSTIL”, “NUR-AZIZ VA AL-AZIZ”, “NUR HOTEL”, “Hostel Nur” etc. The word “Nur” in the explanatory dictionary is defined as a source



of light derived from a source of light and is imagined in a radiant, shining form in a metaphorical sense [8: Б.66.]. Indeed, the term “nur” in Uzbek is closely associated with the meanings of radiance, light, and beauty. It’s often not attributed to mundane objects. Additionally, among Uzbek national brands, not only hotels but also restaurants and specialized clinics have been named using the term “Nur”. The meaning of the word “Nur” is well known in Islam, and its popularity has allowed it to be used in various national brand names. For example, in sectors such as restaurants, clinics, clothing lines, and traditional crafts: “Shifo NUR”, “Yangi Nur Afsonasi”, “Nur soʻzana”, “NUR Restoran”, “Nur kafe”, “Nur hayot cosmetics”, “Nur Restaurant”, “Nur choyxona”, “AN NUR restaurant”, “Bek-Nur restoran”, “Uchtepa Nur Tekstil”, “Nurhayot tekstil” etc. In Uzbek national brand names, many words that serve as prominent national components have been observed. For example, the word “Anor”. It’s known that “anor” has been a symbol of abundance and fertility among Turkic peoples since ancient times. In the explanatory dictionary of the Uzbek language, the word “anor” is defined as follows: “1. A subtropical plant belonging to the genus Anordoshlar, smaller in size, with a bush or shrub-like shape. 2. The ripe, juicy fruit of this plant with red or yellow skins” [8;Б.87.]. Islamic patterns resembling a pomegranate are also present and widely used in embroidery, painting, and woodcarving. In Uzbek, the positive connotations of abundance and fertility associated with the pomegranate have led to the creation of various brands with the word “Anor” at their core, implying richness and abundance. Brands such as “ANOR”, “ART ANOR HOSTEL”,

“ANOR” kafesi, “Anor Atelier”, “Supermarket Anor”, “Anorbank”, “ANOR MEBEL”, “Art Anor”, “Anor” and so on, have been identified. It is possible to observe the pomegranate motif being used as a brand logo even today.



Conclusion. As we can see, linguistic and cultural specificity can be observed in brand names in different languages. National brands also have such designations that acquire a national-cultural meaning based on derivational properties and nominative functions. Brand names not only focus on the perception of the world through them, but also encourage the public to imagine the national character of the product or service type and act accordingly. Because under each brand logo lies the national outlook of a certain nation. This means understanding the world of the people who speak that language, understanding the worldview of the people who created the language. In this way, linguistic units that provide interaction between language and society, in particular, linguistic and cultural research of brands, meaningfully complement the research in this field in Uzbek linguistics.

References:

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-6084-сонли Фармони. Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. –Тошкент, 2020 йил 20 октябрь.
2. Madiyeva M. “Some translation conventions English language brands in Uzbek” *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*. ISSN: 2249-7137 Vol.12, Issue 07, July 2022. – P. 151-156.
3. <https://www.xabar.uz/tahlil/ozbekiston-milliy-brendi-ja>
4. Гак В. К типологии лингвистической номинации // Языковая номинация (Общие вопросы). – М.,1977. – С. 230.
5. Палуанова Х. Инглиз, ўзбек, рус ва қорақалпоқ тилларида экологик терминларнинг деривацион-семантик принциплари



SHUKUR XOLMIRZAYEV HIKOYALARIDA OBRAZ YARATISH MAHORATI

Annotatsiya. Insoniyot ongli tafakkurga ega bo'lgan davrdan boshlab, hayotga, voqelikka, olamga ijodiy yondoshish an'anasini yuzaga chiqardi. Bu ijodiy yondoshuvog'zaki adabiyotdagi turfa xil obrazlar olamini shakllantirdi. Yozma badiiy adabiyotning taraqqiyoti esa ijodkorning individual uslubi asosida mukammal obrazlarning shakllanishiga imkon berdi. Shu jihatdan, iste'dodli adib Shukur Xolmirzayevning obraz yaratish mahoratiga nazar solindi va tahliliy yondashildi.

Tayanch so'zlar: obrazlilik, obraz, yaraish, jamlash, talqin ijodkorlik, mahorat.

МАСТЕРСТВО СОЗДАНИЯ ОБРАЗА В РАССКАЗАХ ШУКУРА ХОЛМИРЗАЕВА

Аннотация. С периода обретения человечеством сознательного мышления возникла традиция творческого подхода к жизни, реальности, миру. Этот творческий подход сформировал разнообразный мир образов в устной литературе. Развитие письменной художественной литературы, в свою очередь, позволило сформировать совершенные образы на основе индивидуального стилизатора. В связи с этим, в статье рассматривается и анализируется мастерство создания образов талантливым писателем Шукуром Холмирзаевым.

Ключевые слова: образность, образ, создание, обобщение, интерпретация, творчество, мастерство.

IMAGE CREATION SKILL IN SHUKUR KHOLMIRZAYEV'S STORIES

Abstract. Since the time when humanity had conscious thinking, it has developed a tradition of creative approach to life, reality, and the world. This creative approach has formed a world of diverse images

in oral literature. The development of written fiction has allowed for the formation of perfect images based on the individual style of the creator. In this regard, the image creation skill of the talented writer Shukur Kholmirezayev was examined and analyzed.

Key words: imagery, image, harmony, synthesis, interpretation, creativity, skill.

Kirish. Dunyo adabiyotshunosligida yozma adabiyot bilan xalq og'zaki ijodining o'zaro munosabati, ularning bir-biriga ijodiy ta'siri masalasi, muayyan ijodkorlarning xalq og'zaki ijodidan foydalanish mahorati, folklorizmlar muammosini aniqlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, yozma adabiyotda muayyan ijodkorlarning folklorizm hosil qilishi, folklorizmlarning turlari hamda ularning badiiy asar strukturasi va matnida tutgan ahamiyati, shuningdek, yozuvchi shaxsining folklorizm hosil qilish tajribasi muhim masalalardan hisoblanadi. Badiiy obrazlarning xalq og'zaki ijodida maydonga kelishi inson tafakkurining ilk mahsuli sifatida shakllandi.

Adabiyotshunos T. Boboyev qayd qilganidek, "Badiiy obraz – obrazlilik tushunchasining o'zagi. Obrazlilik – adabiy ijodning mohiyatini, umumiy xususiyatlarini: adabiy qahramon, badiiy til, tabiat, buyumlar, jismlar, narsalar, hayvonot dunyosi tasviri va hokozolarni o'z ichiga oladi. Obraz san'at asaridagi inson tasviri. Demak, obrazlilik – keng



ma'noda, badiiy obraz – tor ma'noda qo'llanilar ekan" [1; 41-b.]. Obrazlilik barcha san'at asarlariga xos xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirsa, badiiy obraz ijodkor tomonidan voqelikni talqin etishdagi, turfa xil xususiyatlarini talqin etuvchi inson siyosiga uzviy bog'lanadi. Chunki obraz yaratish ijodkordan katta ijodiy tajribani va mahoratni talab etadi. Bu esa, ijodkorning hayot voqeligini anglash, uni o'z olamida sintizlanishi natijasida maydonga keladi. Obraz yaratishda har bir ijodkorning individual uslubi, hayot va olamni obrazli tasvirlashadi badiiy mahoratini namoyon etadi. O'zbek adabiyotining taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan adiblardan biri Shukur Xolmirzayevdir. Adibning nasriy asarlar adabiyotimiz taraqqiyotiga ulkan hissa bo'lib qo'shilgan, ammo hikoyachilik janridagi asarlarining o'ziga xosliklari shundan iboratki, uning har bir hikoyasi inson va tabiat, inson va jamiyat, inson o'rtasidagi dialektik mushtaraklining hosilasi sifatida maydonga kelgan. Adibning ilk hikoya janridagi asarlaridan tortib, eng so'nggi hikoyasigacha insonning turfa xil xarakterini shakllantirishga, uning ruhiy-ma'naviy olamini mahorat bilan talqin etishga qaratilganligi bilan ham, alohida ajralib turadi. Adib badiiy obraz yaratar ekan, inson va muhit tushunchalarini hayot voqealigidan kelib chiqib talqin etadi. Adabiyotshunos H. Karimov qayd etganidek: "Aslida, jamiyat, davlat, oila, umumiyatiga qaratilgan, ularning siyosiy, ma'naviy, ma'rifiy, axloqiy, falsafiy qarashlariga xizmat qiladigan, ularning shu ehtiyojlarini qondiradigan asarlar zaminida ijtimoiy masalalar yotgan asarlardir. Bundan ko'rinadiki, ijtimoiy masalalar zaminida ko'p masala o'z mujassamini topadi" [2; 143-b.]. Ijodkor fantaziyasining mahsuli bo'lgan badiiy obraz ham, olam va hayotni anglash natijasida maydonga keladi. Darhaqiqat, talqin zamiridagi turfa xil ifodalar insonni o'zligini anglashga, ularning ruhiy-ma'naviy olamidagi ziddiyatlarni talqini bilan birlikda namoyon bo'ladi. Shukur Xolmirzayevning har bir hikoyasi betakror

talqinlarni, qahramonning o'ziga xos xarakter qirralarini talqini bilan ajralib turadi. Badiiylik qonuniyatiga ko'ra adabiyot xarakterlar yaratish san'atidir. Xarakter esa, badiiy obrazning mukammal turi hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Adabiyotshunosligida "badiiy xarakter" masalasi haqidagi qarashlar uzoq yillik tarixga ega. Agar mazkur terminning adabiyotshunoslik sohasida qo'llanishiga va bu hodisaning yozma adabiyotga

ta'sirining o'ziga xosligini, badiiy adabiyotga ta'siri masalalarida fikr yuritsak, juda uzoq tarixiy genezis ko'zga tashlanadi. Adabiyot paydo bo'libdiki, uning asosida xarakter yaratish san'ati birlamchilik ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Tahlil va natijalar. Adabiyot bizga turmushni o'rganadigan qurol bo'lib xizmat qiladi. Unda insonning yashash tarzi, o'ziga xos fazilatlar, psixologiyasi, orzu-umidlari obrazli tasvirlanadi. "Yozuvchi turmushni fakt va hodisalarni o'rganadi, ulardan zarur xulosalar chiqaradi. Ana shu xulosalarni jonli obrazlar vositasida ifodalaydi. Demak, badiiy adabiyot dunyoni badiiy o'zlashtirishdan iboratdir" [3; 7-b.]. Ana shu hayot voqealarini mohirona obrazli qilib gavdalantirgan yozuvchilardan biri, o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi Shukur Xolmirzayevdir.

"Shukur Xolmirzayev o'zbek hikoyachilik san'atining ustoz Abdulla Qahhordan keyin yangi, yuqori bosqichga ko'targan yozuvchilardan biridir. Uning hikoya, qissa va romanlari tesha tegmagan voqealarga bag'ishlanganligi, xarakterlarga boyligi bilan ajralib turadi" [4; 174-b.]. Uning hikoyalari bir qarashda oddiydek, lekin ularni o'qib tahlil qilinsa, unda o'zbek xalqining xarakteri, qiyofasi, hayot tarzi, orzulari va ulkan dardlari mohirona tasvirlangan. Yozuvchining "O'zbek xarakteri" deb nomlangan hikoyasida yuqorida

keltirilgan fikrlar isbotini ko'ramiz. Ushbu hikoyada Shukur Xolmirzayev ta'бири bilan aytganda oddiy-jaydari, sodda o'zbekning kengligi, to'poriligi tasvirlangan. Asardagi Botir cho'pon, ayoli, o'g'li Abduqodir o'zbekona xarakterga ega bo'lgan oqko'ngil, garchi yashash sharoiti to'kislikda bo'lmasa-da, mehmondost, bag'ri keng insonlar. O'rmonjon, Azimjon, Mirzag'olib (laqabi Rais), Ergashlar esa asar voqealarini tadrijiy rivojlantirib boruvchi personajlar ekanligini anglay boshlaymiz. Iste'dodli adib Shukur Xolmirzayev haqida bir qator adabiyotshunoslar so'z yuritgan, ammo Nazar Eshonqul adib ijodiga xos xislatlarni, uning xarakter xususiyati bilan bilan uzviy bog'liqda talqin etadi. Ijodkor yozadi: "Shukur aka o'zining kasalliklaridan ham ko'ra adabiyotdagi kasalliklar haqida ko'proq qayg'urgani va tashvishga tushgani haqida o'yladim. Adabiyot go'yo o'zining tanishiday edi; unga otilgan har bir tosh Shukur akaga tegardi. Undagi har bir og'riq Shukur akani qaqshatib yuborardi... Uning oddiy chaylada yashashga urinishi, oddiy tabiat qo'yniga qochib kelishi – hammasi odamlardan bezgani uchunmas, balki o'zining adabiy-estetik qarashlari kabi oddiylikdan buyuklik izlashini anglatadi" [5; 317-318-b.]. Asosli ta'kidlanganidek, adib o'z asarlarining qahramonlari kabi oddiy inson sifatidagi fazilatlarini bilan ajralib turadi. Uning hikoyalalarida ham oddiylikda hayot kechirgan badiiy qahramonlar etakchilik qilishi bejiz emas. Adibning "Arpali qishlog'ida" hikoyasi ham yuqorida qayd qilingan tushunchalarimizni asoslaydi. Go'zal tabiat, shovqinsiz qishloq, oddiy

odamlar, ammo insoniyligi, odamiyligi, qarashlari yuksak bo'lgan shaxslar obrazi talqin qilingan: "Qishloqda xonadonlar ko'p emas, besh-oltita. Hammasining ham sohibi podachilar, cho'ponlar, yilqichilar. Shuning uchun bu qishloqni "podachi qishloq" deb ham yuritishadi. Shu sababli qishloq uylarida ham, tor ko'chalari, bog'-chorbog'ida ham, hatto odamlarning kiyinishiyu turish-turmishida ham ularning kasb-korlari muhri bosilgan. Soyning o'rtasida ikki tegirmon suv oqib yotadi, yozning jazirama kunlarida u qurib ham qoladi" [6; 239-240-b.]. Bu talqinlardagi pezaj tasviri qishloq odamlarining hayoti, ularning faoliyati, hattoki ruhiyatiga mos holatlarni o'zida mujassamlashtirgan. Asardagi bu talqinlarni birinchidan pezaj, ikkinchidan vaqt tasviri bilan uzviy birlikda kuzatish mumkin: "Har qanday badiiy asarda zamon va makon o'ziga xos, betakror o'ringa ega. Chunki bu kategoriyalarsiz asarning syujeti, kompozitsiyasini tasavvur qilish qiyin. Axir har qanday badiiy obraz ma'lum bir zamon va makonda harakat qiladi. Zamon va makon san'atga taalluqli ekanligini birinchi bo'lib G.E.Lessing, keyinroq G.V.Gegel ta'kidlagan bo'lsa, u XIX asr oxiri, ayniqsa XX asr san'atning barcha turlarini, shu jumladan, badiiy adabiyot, adabiyotshunoslikning diqqat markaziga tortilayotgan mavzulardan biriga aylandi" [7; 41-b.]. Ta'kidlangan nazariy fikrlarga e'tibor qaratar ekanmiz, zamon va makonning o'zigagina xos xususiyatlar, badiiylik mezonlarida namoyon bo'lishi bilan bir qatorda qahramonlar harakat etadigan makonni, zamonni ham o'z tarkibiga oladi. Bu tushunchalar bizning qarashlarimizni asoslaydi, chunki voqelik ham, ma'lum bir zamonda, makonda yuz beradi va qahramonlarning ma'naviy qiyofasini, ruhiy kechinmalarini ochib beradi. Yozuvchi Shukur Xolmirzayev ijodida ham ana shu badiiylik mezonlari juda mukammal talqin etilganligi bilan kitobxon qalbini larzaga soladi. Abray podachining o'g'li Abdurasul Toshkentdan o'qishdan yiqilib kelishi, qishloqni, o'zi katta bo'lgan soylarni sog'inganini, uning qalbida esa, muhabbat hissini yuzaga chiqishini kuzatish mumkin. O'sh soylarning, uning atroflarining badiiy talqinini o'ziyoq o'quvchini sergaklantiradi. Har bir epizodik talqinning zamirida metaforik ma'no mujassamlashganligini ham qayd qilish mumkin.



“Arpali qishlog‘ining davomi soy chiqib kelayotgan daradan ichkariga ham o‘tadi, dara yuz qadamlar cho‘zilib sohillari yoyilib ketadi, soy esa olisdagi archali tog‘ etagigacha boradi. Soy bo‘yida bir-ikkita yalanglik bor, shunda ham besh-to‘rt oila turadi. Biri – Bodomgullar xonadoni” [6; 242-b.]. Badiiy adabiyotda vaqtni aks ettirishning turli shakllari mavjud. M. Baxtin xronotopni romanlarda berilishini yo‘l, uchrashuv, qal‘a, mehmonxonalar bilan bog‘liq deb hisoblasa, N. Gey esa soat, daryo, soya va asarning kompozitsion qurulishini asardagi vaqtning tasviri bilan chambarchas aloqadorligini ta‘kidlaydi. Bu fikrlarni inkor qilmagan holda, biz vaqtning yuqoridagi majoziy belgilaridan tashqari san‘atkorlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri vaqni ko‘rsatib o‘tishlarini, yil fasllari tasvirini, oqarsuv va badiiy obrazlarning kelajak haqidagi orzu-umidlari, bizga ba‘zan lirik chekinishga o‘xshab ko‘rinadigan, aslida esa qahramonning hozirgi vaqtdan tarixga, aniqroq qilib aytganda esa, o‘z o‘tmishiga sayohati bilan bog‘liq va boshqa epizodlarni, jumladan inson hayoti haqida so‘z yuritganda vaqt unga hamma vaqt hamrohligini ham e‘tiborga olish lozim deb hisoblaymiz.

Xulosa. Asardagi voqealar tasvirida makon ifodasini kuzatamiz, bu orqali, Bodomgullarning hovlisiga e‘tibor qaratilishi ham bejiz emas. Abdurasulning qalbiga bir oz bo‘lsa-da, nur taratgan sinfdosh qizi Bodomgullarning hovlisiga urg‘u beriladi. Bodomgulning onasi vafot etgan, otasi Sheraliboy dala qarovuli, Abray cho‘ponning qadirdon do‘sti. Hikoyadagi voqealar silsilasida makon

ifodasi asosida inson xarakteridagi o‘zgarishlarni, uning qalb kechinmalarini yoritishga intiladi. Adib talqinidagi obrazlar galeriyasi insonni anglashga ularning ruhiy kechinmalarini talqin etishga asos bo‘lgan. Har bir voqelik zamirida inson xarakterining o‘ziga xos tamoyillarini badiiy kashf etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. Darslik. – Toshkent, “O‘zbekiston” nashriyoti, 2002. – 560 b.
2. Karimov H. Istiqloq davri adabiyoti. Darslik. – Toshkent, “Yangi nashr” nashriyoti, 2010. – 364 b.
3. Sharafiddinov O. Adabiyot – hayot darsligi. – Toshkent, 1981. – 188 b.
4. Mirvaliyev S., Shokirova R. O‘zbek adiblari. – Toshkent, “Fan”, 2007. – 284 b.
5. Eshonqul Nazar. Kitob bandasi. Maqolalar, esselar. – Toshkent, “Akademnashr”, 2022. – 416 b.
6. Xolmirzayev Sh. Saylanma. III jildlik. I jild. Hikoyalar. – Toshkent, “Sharq”, 2003. – 448 b.
7. Nasirov A. Badiiylik va hayot haqiqati. Monografiya. – Turkiya, Istanbul, KESIT, 2019. – 140 b.

PEDAGOGIKA

FANLARI





МОТИВАЦИЯ СТУДЕНТОВ К ЗАНЯТИЯМ О СПОРТЕ: ФАКТОРЫ УСПЕХА И СТРАТЕГИИ ПОВЫШЕНИЯ ВОВЛЕЧЕННОСТИ

Аннотация. Данная статья посвящена актуальной проблеме мотивации студентов к занятиям физической культурой и спортом. В статье проведен анализ научной литературы, посвященной изучению факторов, влияющих на мотивацию студентов к спортивной деятельности. Выделены ключевые направления исследований, касающиеся психологических, социальных и индивидуальных аспектов мотивации. Рассмотрены существующие стратегии повышения вовлеченности студентов в спортивную деятельность, такие как создание привлекательных условий для занятий спортом, мотивация студентов к достижениям и информирование о пользе спорта. На основе анализа литературы авторами делается вывод о необходимости комплексного подхода к решению проблемы мотивации студентов к занятиям спортом, учитывающего разнообразие факторов, влияющих на их вовлеченность.

Ключевые слова: мотивация, студенты, спорт, физическая культура, вовлеченность, психологические факторы, социальные факторы, индивидуальные факторы, стратегии повышения вовлеченности.

TALABALARNING SPORT BILAN SHUG'ULLANISHGA MOTIVATSIYASI: MUVAFFAQIYAT OMILLARI VA JALB QILISHNI OSHIRISH STRATEGIYALARI

Аннотация. Ushbu maqola talabalarning jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishga bo'lgan motivatsiyasining dolzarb muammosiga bag'ishlangan. Ishda talabalarning sport faoliyatiga bo'lgan motivatsiyasiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganishga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar tahlili o'tkazilgan. Motivatsiyaning psixologik, ijtimoiy va individual jihatlari o'ld asosiy tadqiqot yo'nalishlari ajratib ko'rsatilgan. Talabalarning sport faoliyatiga jalb qilinishini oshirishning mavjud strategiyalari, masalan, sport bilan shug'ullanish uchun jozibali sharoitlar yaratish, talabalarni yutuqlarga motivatsiyalash va sportning foydasi haqida ma'lumot berish kabilar ko'rib chiqilgan. Adabiyotlar tahlili asosida mualliflar talabalarning sport bilan shug'ullanishga bo'lgan motivatsiyasi muammosini hal qilishga kompleks yondashish zarurligi, ularning jalb qilinishiga ta'sir etuvchi omillarning xilma-xilligini hisobga olish kerakligi haqida xulosaga keladilar.

Tayanch so'zlar. motivatsiya, talabalar, sport, jismoniy tarbiya, jalb qilinish, psixologik omillar, ijtimoiy omillar, individual omillar, jalb qilinishni oshirish strategiyalari.

STUDENT MOTIVATION TO ENGAGE IN SPORTS: SUCCESS FACTORS AND STRATEGIES FOR INCREASING INVOLVEMENT

Abstract. This article is dedicated to the current problem of student motivation to engage in physical culture and sports. The paper analyzes the scientific literature devoted to the study of factors influencing student motivation for sports activities. The key research areas related to the psychological, social, and individual aspects of motivation are highlighted. Existing strategies for increasing student involvement in sports activities, such as creating attractive conditions for sports, motivating students to achieve results, and informing them about the benefits of sports, are considered. Based on the literature analysis, the authors conclude that a comprehensive approach to solving the problem of student motivation to engage in sports is necessary, taking into account the variety of factors influencing their involvement.

Keywords. motivation, students, sport, physical culture, involvement, psychological factors, social factors, individual factors, strategies for increasing involvement.

Введение. В современном обществе наблюдается устойчивая тенденция к осознанию важности здорового образа жизни, неотъемлемой частью которого является регулярная физическая активность. Особую актуальность данный вопрос приобретает в студенческой среде, где физическое и психологическое здоровье играет

ключевую роль в успешной адаптации к учебному процессу, формировании личности и подготовке к будущей профессиональной деятельности. Несмотря на общепризнанное положительное влияние спорта на здоровье и развитие студентов, проблема недостаточной вовлеченности данной категории населения в спортивную деятельность остается весьма острой. Результаты многочисленных исследований свидетельствуют о том, что значительная часть студентов, осознавая пользу занятий спортом, не демонстрирует достаточной мотивации и активности в этой сфере. В связи с этим возникает необходимость глубокого и всестороннего изучения факторов, определяющих мотивацию студентов к занятиям спортом, а также разработки эффективных стратегий, направленных на повышение их

вовлеченности в спортивную деятельность. В области психологии спорта существует множество теорий, объясняющих мотивацию человека к занятиям физической активностью. Одной из наиболее влиятельных является теория самодетерминации, которая утверждает, что мотивация бывает разной по своей природе – от внешней (обусловленной внешними факторами, такими как награды или поощрения) до внутренней (связанной с удовлетворением собственных потребностей и интересов). Внутренняя мотивация считается наиболее устойчивой и эффективной, поскольку человек занимается спортом, потому что ему это действительно нравится и приносит удовольствие [2]. Теория достижений фокусируется на стремлении человека к успеху и избеганию неудач в спортивной деятельности. Согласно этой теории, мотивация зависит от того, как человек оценивает свои способности, насколько важным для него является достижение

результата, и как он воспринимает вероятность успеха [1]. Теория социального научения подчеркивает роль социального окружения в формировании мотивации. Наблюдение за другими людьми, особенно за авторитетными фигурами (тренеры, спортсмены, друзья), может служить источником мотивации и вдохновения для занятий спортом [3]. На мотивацию студентов к занятиям спортом влияет целый комплекс факторов, среди которых можно выделить:

- индивидуальные особенности: пол, возраст, физическая подготовленность, опыт занятий спортом, личностные качества (целеустремленность, настойчивость, самооценка);
- социальное окружение: поддержка семьи, друзей, одноклассников, отношение к спорту в обществе;
- условия обучения: доступность спортивной инфраструктуры, разнообразие видов спорта, квалификация преподавателей и тренеров, организация спортивных мероприятий.

Важным понятием в контексте данной статьи является «вовлеченность в спорт», которая характеризуется не только регулярностью и интенсивностью занятий, но и эмоциональным отношением к спортивной деятельности, интересом к ней, удовлетворением от процесса и результатов. Критерии оценки вовлеченности в спорт могут включать:

- частота и продолжительность тренировок;

- участие в спортивных соревнованиях и мероприятиях;

- активность в спортивных клубах и секциях;
- эмоциональное отношение к спорту (интерес, удовольствие, удовлетворение);
- мотивация к достижению спортивных целей;
- уровень физической подготовленности и спортивных результатов.

Комплексный анализ теоретических подходов к мотивации в спорте, факторов,

влияющих на мотивацию студентов, и критериев оценки вовлеченности в спорт, позволит получить более глубокое понимание данной проблемы и разработать эффективные стратегии повышения мотивации студентов к занятиям физической культурой и спортом. Представленные источники освещают проблему мотивации студентов к занятиям физической культурой и спортом с разных сторон, выделяя ключевые факторы и направления исследований. Факторы, влияющие на мотивацию:

- психологические факторы: Комаровская и Коринфельд (2011) исследуют связь между преодолевающим поведением и вовлеченностью в спорт, подчеркивая, что спорт способствует развитию психологической устойчивости [4]. Морозова и Загрядская (2014) рассматривают гендерный аспект мотивации, выявляя различия в мотивационных факторах у студентов разного пола [6];
- социальные факторы: Минуллина (2023) обращает внимание на актуальные проблемы физической культуры и спорта в студенческой среде, подчеркивая важность благоприятных социальных условий [5]. Печерский, Яни и Славинский (2020) предлагают стратегии управления мотивацией, такие как создание системы поощрений и организация спортивных мероприятий [7];
- индивидуальные факторы: Сизова и Семиглазова (2015) акцентируют внимание на формировании мотивации, предлагая методы повышения осознанности пользы спорта и развития интереса к конкретным видам [8].

Челнокова, Агаев и Тюмасева (2018) также исследуют формирование мотивации, подчеркивая важность учета индивидуальных особенностей студентов [9]. Эти авторы предлагают различные стратегии повышения вовлеченности студентов в спортивную деятельность, включая создание привлекательных условий для занятий спортом, мотивацию студентов к достижениям и информирование о пользе спорта и возможностях для самореализации. Проблема мотивации студентов к занятиям спортом требует комплексного подхода, учитывающего психологические, социальные и индивидуальные факторы. Успешные стратегии должны создавать привлекательные условия, мотивировать студентов и информировать их о пользе спорта. Анализ демографических данных показал, что среди респондентов преобладают студенты в возрасте от 18 до 22 лет, что соответствует типичному возрасту обучающихся в вузах. Распределение по полу оказалось относительно равномерным, с небольшим преобладанием девушек. Большинство участников исследования являются студентами 1-3 курсов, что может быть связано с более высокой учебной нагрузкой на старших курсах и, как следствие, меньшим количеством свободного времени. Что касается мотивов занятий спортом, то наиболее распространенными среди студентов оказались укрепление здоровья, получение удовольствия и

социальное взаимодействие. Многие респонденты отмечали, что спорт помогает им поддерживать хорошую физическую форму, снимать стресс и усталость, а также получать положительные эмоции от общения с друзьями и единомышленниками. Важным мотивом для некоторых студентов является также достижение спортивных результатов и стремление к самосовершенствованию. Среди барьеров, препятствующих занятиям спортом, наиболее часто упоминались недостаток времени, финансовые трудности и отсутствие интереса к конкретным видам спорта. Некоторые студенты также отмечали страх неудачи, низкую самооценку и отсутствие поддержки со стороны окружающих. Предпочтения студентов в выборе видов спорта и форм физической активности оказались достаточно разнообразными. Наибольшей популярностью

пользуются такие виды спорта, как футбол, баскетбол, волейбол, плавание и фитнес. Многие студенты также предпочитают индивидуальные виды физической активности, такие как бег, йога и танцы. Полученные результаты позволяют сделать вывод о том, что мотивация студентов к занятиям спортом является сложным и многогранным явлением, на которое влияет целый ряд факторов, включая демографические характеристики, индивидуальные мотивы, социальное окружение и доступность спортивной инфраструктуры. Понимание этих факторов является важным шагом на пути к разработке эффективных стратегий, направленных на повышение вовлеченности студентов в спортивную деятельность и формирование у них устойчивой мотивации к здоровому образу жизни. В современных университетах создаются различные программы и инициативы, направленные на популяризацию спорта и физической культуры среди студентов. Важным элементом инфраструктуры, способствующим

привлечению студентов к занятиям спортом, является наличие современных и доступных спортивных сооружений. Многие университеты располагают развитой спортивной инфраструктурой, включающей стадионы, спортивные залы для различных видов спорта (баскетбол, волейбол, мини-футбол и др.), плавательные бассейны, фитнес-центры, теннисные корты и другие объекты. Наличие такого разнообразия спортивных сооружений позволяет студентам выбирать наиболее интересные для них виды физической активности. Важную роль в организации спортивной жизни студентов играют спортивные клубы и секции, действующие при университетах. В них студенты могут заниматься различными видами спорта под руководством квалифицированных тренеров, участвовать в соревнованиях различного уровня, от внутривузовских до всероссийских и международных. В университетах регулярно проводятся спортивные мероприятия и соревнования, направленные на популяризацию спорта и привлечение к нему студентов. Это могут быть как традиционные мероприятия, такие как дни здоровья, спортивные фестивали и универсиады, так и новые форматы, такие как киберспортивные турниры, соревнования по экстремальным видам спорта и т.д. Оценка эффективности существующих программ и инициатив по популяризации спорта в студенческой среде является важным направлением исследований. Для этого используются различные методы, такие как опросы студентов, анализ статистических данных о количестве, занимающихся спортом, оценка результатов студентов на соревнованиях. Результаты исследований показывают, что наиболее эффективными являются программы, которые учитывают интересы и потребности студентов,

предлагают разнообразные виды физической активности, обеспечивают доступность спортивной инфраструктуры и создают условия для социального взаимодействия и общения. Важно отметить, что работа по популяризации спорта в студенческой среде должна носить комплексный и системный характер, включать в себя не только создание условий для занятий спортом, но и информационно-просветительскую работу, направленную на формирование у студентов мотивации к здоровому образу жизни и регулярным физическим упражнениям. Повышение вовлеченности студентов в спортивную деятельность является важной задачей, стоящей перед современными университетами. Для ее решения необходимо разработать и реализовать комплексную стратегию, включающую в себя различные направления деятельности. Одним из ключевых факторов, влияющих на мотивацию студентов к занятиям спортом, является наличие привлекательных и доступных условий. Важно обеспечить разнообразие видов спорта, чтобы каждый студент мог выбрать для себя наиболее интересное направление. Гибкий график занятий позволит студентам, имеющим разную учебную нагрузку, находить время для физической активности. Доступные цены на посещение спортивных секций и клубов сделают спорт доступным для всех категорий студентов.

Для мотивации студентов к занятиям спортом необходимо использовать индивидуальный подход, учитывать интересы и потребности каждого студента. Поощрение достижений, как крупных, так и небольших, будет стимулировать студентов к дальнейшим занятиям. Создание атмосферы поддержки и соревновательности в спортивных коллективах будет способствовать формированию у студентов чувства принадлежности и командного духа. Важным направлением работы по повышению вовлеченности студентов в спортивную деятельность является информирование о пользе спорта для здоровья и возможностях для занятий. Необходимо проводить лекции, семинары, мастер-классы, на которых студенты могли бы получить информацию о различных видах спорта, правилах здорового образа жизни и методах тренировок. Студенческое самоуправление играет важную роль в популяризации спорта в университетах. Студенческие советы и спортивные клубы могут организовывать спортивные мероприятия, соревнования, фестивали, привлекать к участию в них студентов, транслировать информацию о спортивных событиях в социальных сетях и других информационных каналах. Взаимодействие с внешними спортивными организациями, такими как спортивные школы, федерации по видам спорта, фитнес-центры, позволит студентам получить доступ к более широкому спектру спортивных

услуг, участвовать в соревнованиях более высокого уровня, получить консультации квалифицированных специалистов. Реализация комплексной стратегии, включающей в себя все вышеуказанные направления деятельности, позволит повысить вовлеченность студентов в спортивную деятельность, сформировать у них устойчивую мотивацию к здоровому образу жизни и регулярным физическим упражнениям.

Заключение. Проведенное исследование мотивации студентов к занятиям спортом позволило выявить ряд важных факторов, влияющих на их вовлеченность в спортивную деятельность. Результаты исследования подтвердили, что мотивация студентов является сложным и многогранным явлением,

обусловленным как индивидуальными особенностями, так и социальными и организационными факторами. Основными выводами исследования являются следующие:

- мотивация студентов к занятиям спортом обусловлена разнообразными мотивами, среди которых наиболее значимыми являются укрепление здоровья, получение удовольствия, социальное взаимодействие и достижение результатов;
- существуют различные барьеры, препятствующие занятиям спортом, такие как недостаток времени, финансовые трудности, отсутствие интереса и страх неудачи;
- предпочтения студентов в выборе видов спорта и форм физической активности разнообразны и зависят от индивидуальных интересов и возможностей;
- эффективность программ и инициатив по популяризации спорта в студенческой среде зависит от учета интересов и потребностей студентов, доступности спортивной инфраструктуры и создания условий для социального взаимодействия.

Полученные результаты могут быть использованы для разработки и реализации эффективных стратегий, направленных на повышение вовлеченности студентов в спортивную деятельность. Перспективы дальнейших исследований в данном направлении связаны с более глубоким изучением мотивационных механизмов, разработкой и апробацией инновационных программ по популяризации спорта, а также оценкой эффективности различных форм организации спортивной деятельности в студенческой среде. Важным направлением исследований является также изучение влияния социокультурных факторов на мотивацию студентов к занятиям спортом. Полученные результаты могут стать основой для разработки рекомендаций по совершенствованию системы физического воспитания в вузах, направленных на формирование у студентов устойчивой мотивации к здоровому образу жизни и регулярным занятиям спортом.

Список использованной литературы

1. Гордеева Т. О. Мотивация достижения: теории, исследования, проблемы // Современная психология мотивации/под ред. Д.А. Леонтьева. – М.: Смысл. – 2002. – Т. 321.
2. Гордеева Т. Теория самодетерминации: настоящее и будущее. Часть 2: Вопросы практического применения теории // Психологические исследования. – 2010. – Т. 3. – №. 13.
3. Ильюшкин В. В. Взаимосвязь стереотипов социального научения, менталитета и социального представления // European research. – 2015. – №. 3 (4). – С. 93-94.
4. Комаровская Е. Л., Коринфельд М. А. Особенности преодолевающего поведения студентов в связи с фактором их вовлеченности в занятия спортом // XXVI Мерлинские чтения: Психологические инновации в образовании. – 2011. – С. 60-61.
5. Минуллина Е. Р. Актуальные проблемы

физической культуры и спорта в студенческой молодежной среде // Состав редакционной коллегии и организационного комитета: Аймурзина БТ, доктор экономических наук Андрианова ЛП, доктор технических наук Ахмедова НР, доктор искусствоведения Базарбаева СМ, доктор технических наук. – 2023.

6. Морозова Л. В., Загрядская О. В. Проблема мотивации студентов к занятиям физической культурой и спортом: гендерный подход // Управленческое консультирование. – 2014. – №. 8 (68). – С. 155-162.
7. Печерский С. А., Яни А. В., Славинский Н. В. Управление мотивацией студенческой молодежи, вовлеченной в физкультурно-спортивную деятельность // Физическая культура и спорт в высших учебных заведениях: актуальные вопросы теории и практики. – 2020. – С. 131-138.
8. Сизова Н. В., Семиглазова Е. П. Формирование мотивации студентов к занятиям физической культурой и спортом // Перспективы развития науки в области педагогики и психологии/ Сборник научных. – 2015. – №. 6. – С. 35.
9. Челнокова Е. А., Агаев Н. Ф. О., Тюмасева З. И. Формирование мотивации студентов к занятиям физической культурой и спортом в высшей школе // Вестник Мининского университета. – 2018. – Т. 6. – №. 1 (22). – С. 6.



ESTETIK MADANIYATNI YUKSALTIRISH OMILLARI VA ISTIQBOLLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada yoshlarni estetik madaniyatini yuksaltirishda jamiyatning bugungi ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda oilada estetik madaniyatni milliy ruhda tarbiyalash, ularda estetik his-tuyg'ularni shakllantirish va nafis tuyg'ularni kamol toptirish, tevarak-atrof (qo'ni-qo'shni, mahalla, bog'cha, maktab va hokazolar)ga bo'lgan zavqiy munosabat, voqelikni go'zalligini kuzatish, idrok etish va estetik his, did, idealni tarbiyalash, ommoviy axborot vositalaridagi taqdim etiladigan ko'rsatuvlarning ta'sirchanligini oshirish, tadbirlar, uchrashuvlar, kechalarni tashkillashtirish kabi ma'lumotlar yoritilgan.

Tayanch so'zlar: madaniyat, san'at, nafosat, did, his-tuyg'u, go'zallik, idrok, fahm-farosat, globallashuv, qadriyatlar.


ФАКТОРЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы повышения эстетической культуры молодежи, исходя из современных потребностей общества. Особое внимание уделено воспитанию эстетической культуры в семье в национальном духе, формированию у молодежи эстетических чувств и развитию тонченных переживаний, воспитанию восхищения окружающим миром (соседями, махаллей, детским садом, школой и т.д.), умению наблюдать и воспринимать красоту действительности, а также формированию эстетического чувства, вкуса и идеала. Освещаются вопросы повышения выразительности передач в средствах массовой информации, организации мероприятий, встреч, вечеров.

Ключевые слова: культура, искусство, изящество, вкус, чувство, красота, восприятие, понимание, глобализация, ценности.

FACTORS AND PROSPECTS FOR THE ENHANCEMENT OF AESTHETIC CULTURE

Annotation. This article highlights the importance of fostering aesthetic culture among youth in accordance with the current needs



of society. It explores the role of the family in nurturing aesthetic culture with a national spirit, shaping aesthetic feelings, and cultivating refined emotions. The article also discusses developing a sense of appreciation toward the surrounding environment (neighbors, community, kindergartens, schools, etc.), observing and perceiving the beauty of reality, and fostering aesthetic feelings, taste, and ideals. Additionally, it addresses increasing the impact of media programs, and organizing events, meetings, and cultural evenings. Keywords: culture, art, elegance, taste, emotion, beauty, perception, insight, globalization, values.


Kirish. XXI asr insoniyat uchun yangi tarixiy davrni boshlab berish bilan birgalikda keng qamrovli globallashuv va integratsiyalashuv jarayonini ham vujudga keltirdi. Jamiyatning har bir jabhasida o'zining serqirra ko'rinishini shakllantirgan bu holatlar zamonaviy qadriyatlarning sayqallashuvi va sinergitik yondashuvlarni rivojlanishiga olib keldi. Bu oqibatida estetik madaniyat sohasida ham inson ongi va qalbini egallashga bo'lgan intilishlar, tasavvurlar, estetik ideallar, axloqiy normalar ijtimoiy hayotga o'z ta'sirini o'tkaza boshladi. Har bir shaxsda zamonaviylikni o'zida aks ettirishi, unda milliy-badiiy qadriyatlarni o'zlashtirishga bo'lgan zavqiy munosabatlar yangicha dunyoqarash va ma'naviy olam baxsh etadi. Zamonaviy estetik madaniyat "dunyo bo'yicha globallashuv jarayoni ketayotgan, ayni chog'da insonlar ongi va qalbi uchun g'oyaviy kurash eng yuqori cho'qqilarga ko'tarilib

borayotgan hozirgi xalqaro sharoitda milliy qadriyatlarni anglagan, uni himoya qila oladigan shaxslarga ijtimoiy ehtiyoj tobora ortib boryapti. Mutaqillik sharoiti va globallashuv natijasida har bir shaxsning erkin kamol topishi, barchaning jamiyatda zavqiy munosabatlar bilan yashashiga kerakli imkoniyatlarni yaratib berish muhim ahamiyatga ega bo'lgan estetik madaniyatni qaror toptirmoqda. Globallashuv jarayonida "dunyo bugun O'zbekistonni milliy-madaniy merosi, boy tarixi, tili, madaniyati, urf-odat va an'alarining umuminsoniy g'oyalar bilan mujassamligi, san'at va arxitektura, fan va madaniyat sohasida erishayotgan yutuqlari orqali kashfetmoqda. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ma'naviy-ma'rifiy islohotlar negizida jamiyatda estetik madaniyatining shakllanishi va rivojlanishiga siyosiy, ijtimoiy, falsafiy, axloqiy, estetik islohotlar qatori ma'naviy hayotga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Shaxsni har tomonlama shakllangan komil inson qilib tarbiyalash, milliy g'oyani yuksak his-tuyg'ular negizida chuqur idrok etib, mustaqillikni mustahkamlash ishiga jalb etish masalasi kun tartibiga qo'yildi. Aniqrog'i yurtboshimiz ta'kidlaganidek: "Ayni vaqtda, madaniyat sohasida jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish, yoshlarimizni haqiqiy san'atni anglashga o'rgatish, ularning estetik olamini sog'lom asosda shakllantirish bo'yicha oldimizda juda muhim vazifalar turibdi"[1;196]. Ijtimoiy-ma'naviy sohalardagi islohotlardan ko'zlangan asosiy maqsad xalqimizning ma'naviy yuksalishiga sharoit yaratish, xususan, har bir shaxsni insonparvar, vatanparvar, axloqiy-estetik jihatdan komil insonlar bo'lib yetishishlarining ilmiy asoslangan tarbiyaviy tizimini ishlab chiqishdan iborat bo'ldi. Shaxsni bilimli, mas'uliyatli, siyosiy jihatdan idrokli, axloqan pok va ma'naviy barkamol bo'lib o'sishlarida estetik tafakkur va estetik madaniyat ravnaqining ahamiyati katta. Ayniqsa konstitutsiyamizning "Oila, bolalar va yoshlar bobi 78-moddasining 4-bandida Davlat va jamiyat bolalarda hamda yoshlarda milliy va umuminsoniy

qadriyatlarga sodiqlikni, mamlakatidan hamda xalqning boy madaniy merosidan faxrlanishni, vatanparvarlik va Vatanga bo'lgan mehr-muhabbat tuyg'ularini shakllantirish to'g'risida g'amxo'rlik qiladi"[2,45] deb ta'kidlanadi. Jamiyatda estetik madaniyatimizni ko'zlangan maqsadlarga qaratilgan puxta reja va dasturlar asosida olib borishimiz ma'naviyatimizning ko'lami jihatidan kengroq, amaliy jihatdan muhimroq ekanligini ko'rsatib turibdi. Shu bois har birimiz estetik didli va yuksak ma'naviyatli kelajak avlodni o'tmish merosimiz asosida tarbiyalashimizni zamonamiz talab etmoqda. Tahlil va natijalar. Globallashuv jarayonida ham o'zbek xalqida boshqa xalqlarga ham xos go'zallik haqidagi umumbashariy tushunchadan tashqari, faqat shu xalqgagina xos bo'lgan estetik madaniyat mavjud. Bu o'ziga xoslik borasida jahonning ko'plab mamlakatlarida xilma-xil fikrlar mavjud. Bundan ko'rinib turibdiki, o'zbek oilasi o'zining o'tmishiga asoslanib, o'zining kelajagini yaratishga intilmoqda. Ayniqsa, katta yoshdagi oila a'zolarini estetik madaniyati yuksakligi, badiiy adabiyot va san'atga qiziqishlari kuchliligi, ularga estetik zavq olishlari bevosita global jarayonlarda yosh bolalarga kuchli ta'sir etib, ijtimoiy hayot bilan taqqoslash kuchayib bormoqda. Bolaning yoshligidanoq estetik madaniyati mukammal bo'lsa yaxshi va yomon, go'zal va xunuk tushunchalar farqini chuqurroq anglab yetadi. Mana shunday tushunchalarni yosh bolaning ongiga singdirishda, avvalo, ularning qiziqishlarini hisobga olish lozim. Agar bolada biror narsaga, sportga yoki san'atning ma'lum bir

sohasiga qiziqish borligini ota-ona sezsalor, ularni shu qiziqishlariga jalb etishi foydalidir. Ayrim hollarda ota-onalar bolalarining qiziqishlarini hisobga olmasdan, o'zlarini ko'ngillariga yoqqan uyinlarga jalb etishadi. Shuningdek, ba'zi ota-onalar o'z ishlari bilan band bo'lib bola tarbiyasiga, uning xulq-atvori va estetik madaniyatiga yaxshi e'tibor berishmaydi. Bunday holatda tarbiyalangan bola jamiyatda o'zining o'rnini topishi qiyin kechadi. Shu sababdan har bir ota-ona o'z bolasining tarbiyasi va estetik dunyosi uchun

jamiyat oldida javob berishi kerak. Ijtimoiy hayotimizga "ommaviy tarzda xorij filmlari va nashrlarining ko'chib kelishi, audio va video kassetalarning keng tarqalishi, hali iymon e'tiqodi, milliy o'zligi to'la shakllanib ulgurmagan yoxud saviyasi og'ir, mentaliteti sust odamlarga o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Kiyinish va muomala odobi, milliy axloqiy mezonlar, musiqa madaniyatida milliylikni xira tortishi, mumtoz musiqa va adabiyotdan, bobolar o'giti va ibratlaridan, kitob mutolaa qilishdan cheklanish, albatta milliy qadriyatlar qimmatiga salbiy ta'sir ko'rsatmasligi mumkin emas"[3143-144]. Shunday ekan, har birimiz estetik madaniyatni faqat xursandchilik va aysh-ishrat, maishatbozlik bilan o'lchanadigan Ovrupo hayoti bilan bog'lamasdan, oiladagi milliy-badiiy qadriyatlarimiz asosida kamol toptirib borishimiz maqsadga muvofiqdir. Bunday holatlar oddiygina o'zbek oilasida ota-onaning muomala madaniyati bilan bog'liq mehr-muhabbati, shirin so'zlari, yoqtirgan narsasini e'zozlashga, bajarayotgan ishiga ishtiyoqmand bo'lishiga chorlash bilan xarakterlanadi. Bunday estetik madaniyat asosida suhbatlashish, erkin muloqotda bo'lishi estetik his-tuyg'ular va o'tkir didlilikni shakllantiradi. Zamonaviy milliy-badiiy qadriyatlarimizni shakllantirishda estetik madaniyat har bir shaxsda hayotga nisbatan zavq-shavq bilan munosabat bildirishdan boshlanib, estetik ruhda voqelikni go'zalligini mushohoda etishga, tevarak-atrof chiroyini his etishga, tabiatga nisbatan yuksak hissiyotni o'stirishga qaratiladi. Zamonaviy milliylikni yosh avlodga singdirishda sharoit muhim omil sifatida katta ahamiyat kasb etadi. Agar farzand yashayotgan uy saramjom-sarishta va ozoda bo'lsa, bu uyda tartib bo'ladi. Bola yashayotgan uyda doimo



tartib, saramjomlik, ozadalik mavjud bo'lsa, bola yoshligidan boshlab o'zida yaxshi odatlar, ko'nikmalarni shakllantiradi. O'zini ozoda tutishga, did bilan kiyinishga, yotoq joyi va o'quv qurollarini ozoda, saranjon-sarishtali qilishga odatlanadi. Demak, milliy-badiiy qadriyatlarimiz oila bag'ridan boshlab o'zini estetik madaniyat bilan bog'lab boradi. O'zbek oilasida har bir bola nozik didli bo'lish, voqelik go'zalligini qadrlay olish, badiiy madaniyatni tushunish tarzida tarbiyalanadi. Bola tarbiyasida uning aqlzakovati, estetik hissiyoti, badiiy adabiyot va san'atga munosabati, xohish-istaklari muhim ahamiyatga ega. Shu boisdan, ota-onalar o'z farzandlarini turmushdagi go'zallik va xunuklikni tushunish, his etish, kishilar ma'naviy fazilatlarini o'zlashtirishga intilishgan. O'z bolalari qalbida mehnatsevarlik, shirin so'zlik, quvonch, iliqlik, tabassum kabi kayfiyatlarni rivojlantirishgan va har qanday zamonaviylikda ajdodlarimizning milliy-badiiy qadriyatlariga sodiq qolishni o'rgatishgan. Bunday madaniyat orqali ota-onalar farzandlariga qalb go'zalligi, shaxs ma'naviy kamolotini tushuntirishgan. Hattoki, o'tmish ma'naviyatimizni ular ongida namoyon etgan. Shu boisdan, har qanday globallashuv va zamonaviylikda ham donishmand xalqimiz "Chiroy husnu jamolda emas, fazlu kamolda" deb bekorga aytmagan! O'zbekistonning mustaqillikka erishishi, globallashuvning kuchayishi tufayli milliy-badiiy qadriyatlarimiz va an'alarimizga bo'lgan e'tibor kuchaydi. Milliy qadriyatlarimizda jahonning boshqa xalqlariga o'xshamaydigan go'zal urf-odatlar,

rasm-rusumlar, marosimlar va an'analardagi o'ziga xoslik mavjud. Ma'lumki, qadriyatlar muayyan sharoitlarda shakllanadi. Shu sababli ular mahalliy, mintaqaviy, milliy mazmunda va umuminsoniy ko'rinishda namoyon bo'ladi. Mahalliy qadriyatlarning estetik va axloqiy jihatdan eng yetuklari va umummilliy manfaatlarga moslari asta-sekin saralanib, umummilliy darajaga ko'tariladi. Milliy muhitda esa estetik madaniyat an'analari asosida qaror topadi. Estetik madaniyat orqali an'analarni tushunish va ularga munosabat, o'z millatiga, eliga, yurtiga va boshqa xalqlarning estetik madaniyatiga bo'lgan hurmat e'tiborini ko'chaytiradi. Demak, xalqning estetik madaniyatini oshirish, avvalo, an'alarimizga bo'lgan qiziqishni, shuningdek jamiyatdagi estetik tarbiyaning rolini oshirishda katta xizmat qiladi. Xalqimiz estetik madaniyatida insoniy va estetik his-tuyg'ularini tarbiyalash, insonlarga mehr-muhabbatli bo'lish, did bilan kiyinish, doimo shirin so'zlash, kamtarin va sofdil bo'lish kabi xislatlarni kamol toptira boradi. Shuningdek, yurtimizning latofat va nazokatga boy "tuy marosimlari - beshik tuyi, sunnat tuyi, nikoh tuyi, sayillar-dala sayli, gul sayli, qovun sayli, yig'in-tomosha, tug'ilgan kunni nishonlash, yigit bazmi, qiz majlisi, istirohat bog'larida bo'lish, ommaviy yig'in hamda tomoshalarga qatnashish"[4, 354] kabi ko'plab estetik madaniyatga oid milliy an'analari donishmand ota-bobolarimizning bizga qoldirgan merosidir. Ulardan istiqbolda oqilona foydalanish hamda turmushimizni kundan-kunga go'zal qilib borish yosh avlod oldidagi asosiy vazifadir. Shunday ekan, har bir kishi o'z xalqi va butun jahon an'alariga hurmat bilan qarash farovon va go'zal hayot kechirish, serqirra va chiroyli dunyo qarashga ega bo'lish, doimo xushmanzara tabiat quchog'ida yayrab xushchaqchaq kayfiyat hamrohi bo'lishga intilish lozim. Insonlarning olamni bilishi va uni estetik idrok eta boshlashi milliy-badiiy qadriyatlarning shakllanishiga olib keladi. Bu qadriyatlar inson ma'naviy olamini boyishi, tashqi dunyo go'zalligini his qilishi, ko'z ilg'amas ruhiy jarayonlarni anglab yetishda muhim omildir. Jamiyatda milliy-badiiy qadriyatlarning ko'payib borishi bilan insonlarning bilimlari va nafosat dunyosiga bo'lgan zavqiy munosabatlari o'zgarib,

zamonaviylashuv asosida xilma-xil tasavvurlar, tushunchalar, g'oyalar murakkablasha boradi. Yangi yuzaga keladigan milliy-badiiy qadriyat eski qadriyatlar bilan bevosita bog'lanib, voqelikdagi ma'naviyat olamini ijtimoiy va madaniy ideallar rivojiga ta'sirini namoyon etadi. Insonlarning olamni bilishi va uni estetik idrok eta boshlashi milliy-badiiy qadriyatlarning shakllanishiga olib keladi. Bu qadriyatlar inson ma'naviy olamini boyishi, tashqi dunyo go'zalligini his qilishi, ko'z ilg'amas ruhiy jarayonlarni anglab yetishda muhim omildir. Jamiyatda milliy-badiiy qadriyatlarning ko'payib borishi bilan insonlarning bilimlari va nafasat dunyosiga bo'lgan zavqiy munosabatlari o'zgarib, zamonaviylashuv asosida xilma-xil tasavvurlar, tushunchalar, g'oyalar murakkablasha boradi. Yangi yuzaga keladigan milliy-badiiy qadriyat eski qadriyatlar bilan bevosita bog'lanib, voqelikdagi ma'naviyat olamini ijtimoiy va madaniy ideallar rivojiga ta'sirini namoyon etadi. Zamonaviy milliy-badiiy qadriyatlarning mohiyatini bilish, ularga e'tiqod qilish, ular asosida estetik kechinmalarni kamol toptirish, milliy g'urur va tuyg'uni har xil tasavvur bilan yosh avlodni ongiga singdirish katta ahamiyatga egadir [5-294]. Qadriyatlarning estetik ahamiyati o'tmishdagi mardlik va qahramonlik kabi tuyg'ulariga ham borib taqaladi. Yoshlarni vatanparvar, burchga sodiq, yuksak madaniyat, adabiyot va san'at asosida tarbiyalash kelajagi buyuk davlatning bosh maqsadidir. Qolaversa, yoshlarni estetik tarbiyasini oshirishda milliy-badiiy qadriyatlarni o'rne beqiyos kattadir. Bugungi

kunning har bir kishisi o'z estetik qadriyatlarini bilishi "Insoniyatni e'zozlashi, uning qadr-qimmatini joyiga qo'yish - bu milliy qadriyatlarimizni tiklash, xalqimizni qadimiy va boy tarixiga, uning an'analari va urf-odatlariga hurmat bilan qarash demakdir. O'z o'tmish merosini chuqur bilgan shaxsgina milliy-badiiy qadriyatlarini ham yaxshi bilishi mumkinligi ko'plab allomalar tomonidan ta'kidlab o'tilgan. Butun jahon ilm-fanini yuqori cho'qqilaridagi gullarini tera bilgan buyuk allomalar Al-Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabilar bir qancha tillarda ijod etgan bo'lsalarda, o'zbek xalqining an'anasini o'z asarlarida dunyoga ko'z-ko'z etganligini bugungi globallashuv jarayonida ham ko'rishimiz mumkin. Ular nafaqat o'z xalqi urf-odatlarini, rasm-rusumlarini, qolaversa boshqa xalqlar an'anasini ham mukammal bilishgan. Xususan, Abu Rayhon Beruniy "Hindiston" nomli asarini yozishi uchun Hindistonga borib yashadi va u yerda hind tili, urf-odatlarini, marosimlari, an'analari, madaniyati, go'zal tabiati, xushmanzara tog'larini mukammal o'rgandi. Shu asosda "Hindiston"ni yaratdi. Xulosa. Umuman olganda, globallashuv jarayonida milliy-badiiy qadriyatlar kishi hayotining bezagi, uning naqshi, ma'naviyatining gulto'ji hisoblanadi. Istiqbolda shu qadriyatlarni e'zozlash, ularni yosh avlodga estetik jihatdan mukammal va jozibador qilib yetkazib berishda biz kattalar hamisha o'z hushyorligimizni yo'qotmasligimiz darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. -T.: O'zbekiston, 2-jild, 2018. 196-b.
2. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston"-2023
3. Gulmetov E. Globallashuv jarayoni va ma'naviy qadriyatlar // Milliy g'oya va ma'naviy qadriyatlar: nazariya, metodologiya, amaliyot. -T.: 2004. 143-144-b.
4. Mavlonova R., To'rayeva O., Holiqberdiyev K. Pedagogika. -T.: O'qituvchi, 2001. 354-b.
5. Gaybullayev O. Estetik madaniyat. Monografiya. -T.: "Navro'z" 2020. 294-b.



BOSHLANG'ICH SINFDADA “TABIIY FANLAR” DARSLARIDA “4K” MODEL ASOSIDA TASHKIL ETISH SHAKLI, METOD VA VOSITALARI

Annotatsiya. Ushbu maqola boshlang'ich sinflarda “Tabiiy fanlar” darslarida “4K” (tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, hamkorlik, muloqot) ko'nikmalari rivojlantirishi nuqtai nazaridan qaratilgan bo'lib tashkilotchilik shakli, metodi va vositalarini o'rganadi. Loyihada “Noananaviy ta'lim”, STEM yondashuvi va interaktiv o'quv qo'llanmalari kabi zamonaviy metodlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda XXI asr ko'nikmalari guruh bo'lib ishlash, tajribalar o'tkazish hamda raqamli vositalar (masalan, e-modul, Canva, CamScanner) tashkilotchilik shakllari, turlari, vositalar sifatida ko'rib chiqiladi. Xalqaro adabiyotlar tahlillaridan ushbu yondashuvlar boshlang'ich sinf o'quvchilarini “4K” ko'nikmalarini rivojlantirishda yuqori samaradorligini tasdiqlaydi. Natijalarda esa ushbu metodlar o'quvchilar faolligini oshiradi hamda ta'lim natijalariga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Maqola o'qituvchi uchun amaliy tavsiyalar bera oladi va bu yondashuvlardan kelib chiqqan holda keng ko'lamdagi imkoniyatlarni ham muhokama qiladi.

Tayanch so'zlar: Boshlang'ich sinf, tabiiy fanlar, “4K” ko'nikmalari, tashkilotchilik shakli, pedagogik metod, o'quv qo'llanma, loyiha asosidagi ta'lim.

ФОРМЫ, МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ОРГАНИЗАЦИИ УРОКОВ «ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ» В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ «4К»

Аннотация. Данная статья посвящена рассмотрению форм, методов и средств организации уроков «Естествознания» в начальных классах с

точки зрения развития навыков «4К» (критическое мышление, креативность, коллаборация, коммуникация). В проекте анализируются современные методы, такие как «Нестандартное обучение», «STEM-подход» и интерактивные учебные пособия. В исследовании рассматриваются организация работы в группах, проведение экспериментов, а также цифровые инструменты (например, e-module, Canva, CamScanner) в качестве форм, видов и средств организации обучения, соответствующих навыкам XXI века. Анализ международной литературы подтверждает высокую эффективность данных подходов в развитии навыков «4К» у учащихся начальных классов. Результаты показывают, что эти методы повышают активность учащихся и положительно влияют на результаты обучения. Статья содержит практические рекомендации для учителей и обсуждает широкий спектр возможностей, вытекающих из этих подходов. Ключевые слова: начальный класс, естествознание, навыки «4К», форма организации, педагогический метод, учебное пособие, проектное обучение.

FORMS OF ORGANIZATION, METHODS, AND TOOLS BASED ON THE “4K” MODEL IN “NATURAL SCIENCES” LESSONS IN PRIMARY SCHOOL

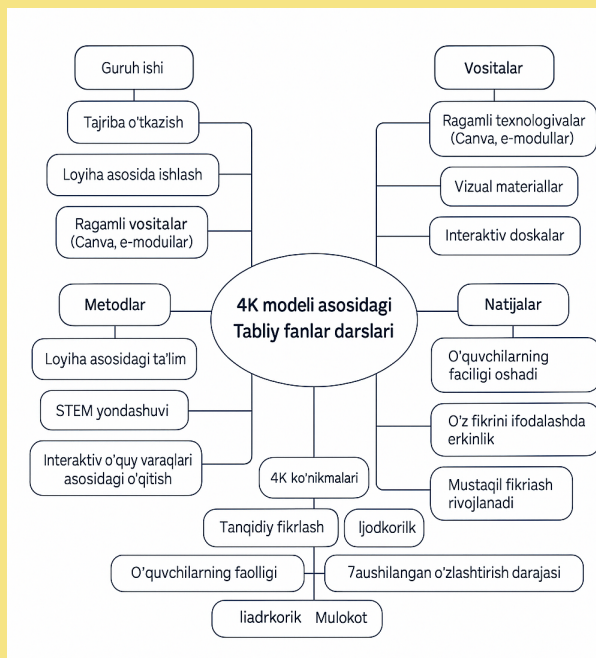
Abstract. This article focuses on the development of 4K skills (critical thinking, creativity, collaboration, communication) in Taboo Science classes in primary grades and explores the forms, methods and means of organization. The project analyzes modern methods, such as Non-traditional Education™, the STEM approach and interactive teaching aids. The study considers the skills of group work, conducting 21st century experiments and digital tools (e.g. electronic module, Canva, CamScanner) as organizational forms, types and tools. Based on the analysis

of foreign literature, the high efficiency of these approaches in developing 4K skills in primary school students is confirmed. As a result, these methods increase student activity and have a positive effect on learning outcomes. The article can provide practical recommendations for teachers and discuss a wide range of possibilities based on these approaches.

Keywords: Start of classes, taboo topics, 4K skills, organizational form, pedagogical method, methodological guidance, project-based learning.

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarning XXI asr talablariga tayyorlashda 4“K” ko‘nikmalari – (Kritik) tanqidiy fikrlash, (Kreativ) ijodkorlik, (Kollorabasiya) hamkorlik va (Kommunikativ) muloqot muhim ahamiyatga ega. Tabiiy fanlar darslari ushbu ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun qulay muhit bo‘lib, guruh ishi, loyihalar kabi tashkilotchilik shakllari, loyiha asosidagi ta’lim (PBL), STEM kabi metodlari hamda o‘quv qo‘llanmalari, raqamli texnologiyalar

kabi vositalar orqali yuqori darajadagi samarali natijalarga erishish mumkin. Adabiyotlar tahliliga nazar solsak, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ushbu yondashuvlar o‘quvchilarning faolligi, tashkilotchilik qobiliyatlarini va ilmiy qiziqishlarini oshiradi. Masalan, Maulana va boshqalar (2024) o‘quv varaqlari tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda muhim ekanligini ta’kidlab, “tuzilgan topshiriqlar o‘quvchilarga muammolarni mustaqil tahlil qilish imkonini beradi” deb yozadilar (Maulana et al., 2024, p. 7). Xuddi shunday, Novianti va boshqalar (2023) STEM loyihalarining 4“K” ko‘nikmalariga ta’sirini qayd etib, “guruh ishi orqali STEM o‘quvchilarning hamkorlik va muloqot ko‘nikmalarini oshiradi” deb ta’kidlaydilar (Novianti et al., 2023, p. 10). Ushbu tadqiqotlarning barchasi ham boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida 4“K” ko‘nikmalarini rivojlantirishda tashkilotchilik qobiliyati shakllarini va metodlarining ahamiyatini tasdiqlaydi. Maqola ushbu yondashuvlarning sinf (xona) sharoitidan kelib chiqib, o‘quvchilarning darsdan o‘zlashtirish samaradorligini tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu bobda boshlang‘ich sinflarda tabiiy fanlar darslarini tashkil etishda qo‘llanilayotgan shakl, metod va vositalar tizimli tarzda ko‘rib chiqildi. Quyidagi klaster 4“K” modeli asosida dars jarayonining elementlarini o‘zaro bog‘liq holda yoritadi (1-rasmga qarang).



1-rasm. 4“K” modeli asosidagi tabiiy fanlar darslarini tashkil etishning tizimli klasteri.

Yuqoridagi klaster “Tabiiy fanlar” darslarini 4“K” (Tanqidiy fikrlash, Ijodkorlik, Hamkorlik, Muloqot) modeli asosida tashkil etishning asosiy komponentlarini ilmiy-tizimli tarzda yoritadi. Bu diagrammada:

- Tashkilotchilik shakllari orqali o‘quvchilarning amaliy faolligi, ijtimoiy hamkorligi ta‘minlanadi.
- Metodlar zamonaviy ta‘lim yondashuvlari (loyiha asosidagi ta‘lim, STEM) asosida shakllanadi.
- Vositalar esa raqamli texnologiyalarni o‘z ichiga olib, ta‘lim jarayonini interaktiv qiladi.
- 4“K” ko‘nikmalari o‘quvchilarning XXI asr kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijalar orqali metod va shakllarning samaradorligi amalda aks etadi. Tadqiqot boshlang‘ich sinflarda tabiiy fanlar darslarida 4“K” ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun tashkilotchilik shakllari, metodlari va vositalarini o‘rganishga qaratiladi. Sifatli va

samarali yondashuvga asoslangan ushbu tadqiqot xalqaro ilmiy adabiyotlarning tizimli tahlillarini o‘z ichiga oladi. Adabiyotlar tanlashda boshlang‘ich sinf kontekstlariga mos, empirik dalillarga asoslangan holda 4“K” ko‘nikmalariga yo‘naltirilgan manbalarni afzal ko‘rdi. Tahlil jarayonida guruh ishi, loyihalar, tajriba o‘tkazish shakllari, PBL, STEM, didaktik o‘yinlar kabi metodlar hamd o‘quv varaqlari, raqamli e-modullar, Canva kabi vositalar ko‘rib chiqildi. Adabiyotlar ushbu yondashuvlarni samaradorligini tasdiqlaydi. Masalan, Triwoelandari va boshqalar (2023) e-modullarning guruh ishida muhimligini ta‘kidlab, “raqamli vositalar o‘quvchilarning hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishda faol ishtirokni ta‘minlaydi” deb yozadilar (Triwoelandari et al., 2023, p. 15). Haryani va boshqalar (2024) interaktiv darslarning ahamiyatini qayd etib, “pedagogik strategiyalar tanqidiy fikrlash va muloqotni oshirishda samarali” deb ta‘kidlaydilar (Haryani et al., 2024, p. 12). Tadqiqotlarda adabiyotlardan olingan dalillar sinf (xona) sharoitlariga moslashtirildi va boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning yosh xususiyatlari hisobga olindi. Natijalar o‘qituvchilar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi. Natija. Adabiyotlar tahlili boshlang‘ich sinflarda tabiiy fanlar darslarida 4“K” ko‘nikmalarini rivojlantirishda tashkilotchilik shakllari, metodlar va vositalarning yuqori samaradorligini ko‘rsatdi. Guruh ishi, hamkorlik, muloqotni, loyihalar esa ijodkorlikni, tajriba o‘tkazish, tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. Kim va boshqalar (2023) STEAM loyihalarining

ijodkorlikka ta'sirini ta'kidlab, "fanlararo loyihalar o'quvchilarga muammolarni ijodiy yechish imkonini beradi" deb yozadilar (Kim et al., 2023, p. 11). Jurgaitienė va Kazakevičienė (2014) didaktik o'yinlarning ahamiyatini qayd etib, "o'yinlar tushunchalarni soddalashtirib, muloqot va hamkorlikni oshiradi" deb ta'kidlaydilar (Jurgaitienė & Kazakevičienė, 2014, p. 9). O'quv varaqlari va raqamli vositalar o'quv jarayonini qo'llab-quvvatlaydi. Listia va boshqalar (2025) STEAM darsliklarining 4"K" ko'nikmalariga ta'sirini tasdiqlab, "tuzilgan materiallar o'quvchilarning ijodiy faoliyatini rag'batlantiradi" deb yozadilar (Listia et al., 2025, p. 10). Gyulsina va Ganisher (2023) sinfdan tashqari STEM faoliyatlarining samaradorligini qayd etib, "loyihalar orqali 4"K" ko'nikmalari integratsiyalashadi" deb ta'kidlaydilar (Gyulsina & Ganisher, 2023, p. 6). Ushbu yondashuvlar boshlang'ich o'quvchilarning faolligi va ta'lim natijalarini yaxshilaydi, ammo sinf (xona) sharoitlariga moslashtirish talab qilinadi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot boshlang'ich sinflarda tabiiy fanlar darslarida 4"K" ko'nikmalarini (tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, hamkorlik, muloqot) rivojlantirishda tashkilotchilik shakllari, metodlari hamda vositalari muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Guruh ishi, loyihalar, tajriba o'tkazish kabi shakllar, loyiha asosidagi ta'lim (PBL),

STEM, didaktik o'yinlar kabi metodlar, o'quv varaqlari va raqamli e-modullar kabi vositalar o'quvchilarning faolligi ta'lim natijalarini yaxshilaydi. Adabiyotlar tahlili esa ushbu yondashuvlarning samaradorligini tasdiqladi. Maulana va boshqalar (2024) o'quv varaqlari tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda samarali ekanligini ta'kidlab, "topshiriqlar muammolarni mustaqil tahlil qilish qobiliyatini oshiradi" deb yozadilar (Maulana et al., 2024, p. 8). Triwoelandari va boshqalar (2023) e-modullarning hamkorlikdagi rolini qayd etib, "raqamli vositalar guruh ishini samarali qiladi" deb ta'kidlaydilar (Triwoelandari et al., 2023, p. 17). Listia va boshqalar (2025) STEAM darsliklarining ijodkorlikka ta'sirini tasdiqlab, "tuzilgan materiallar ijodiy faoliyatni rag'batlantiradi" deb yozadilar (Listia et al., 2025, p. 9). Novianti va boshqalar (2023)

STEM loyihalarining ahamiyatini ta'kidlab, "guruh ishi hamkorlik va muloqotni oshiradi" deb yozadilar (Novianti et al., 2023, p. 11). Haryani va boshqalar (2024) interaktiv darslarning rolini qayd etib, "pedagogik strategiyalar tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi" deb ta'kidlaydilar (Haryani et al., 2024, p. 13). Kim va boshqalar (2023) STEAM loyihalarining ijodkorlikka ta'sirini tasdiqlab, "fanlararo loyihalar muammolarni ijodiy yechish imkonini beradi" deb yozadilar (Kim et al., 2023, p. 12). Jurgaitienė va Kazakevičienė (2014) didaktik o'yinlarning muhimligini ta'kidlab, "o'yinlar muloqot va hamkorlikni soddalashtiradi" deb yozadilar (Jurgaitienė & Kazakevičienė, 2014, p. 10). Gyulsina va Ganisher (2023) sinfdan tashqari faoliyatlarining ahamiyatini qayd etib, "STEM loyihalari 4"K" ko'nikmalarini integratsiyalashadi" deb ta'kidlaydilar (Gyulsina & Ganisher, 2023, p. 7). Bu yondashuvlar o'qituvchilar uchun amaliy ahamiyatga ega PBL, STEM hamda raqamli vositalardan foydalanishni tavsiya qiladi. Muvaffaqiyat o'qituvchi malakasiga va sinf

sharoitlariga moslashtirishga bog'liq. Kelajakda ushbu metodlarning har xil muhitlarda sinovdan o'tkazilishi va uzoq muddatli ta'sirini o'rganish kerak. 4"K" modeli asosida darslarni tashkil qilish, ko'nikmalarini rivojlantirish, ta'lim sifatini oshirish va o'quvchilarni zamonaviy talablarga tayyorlash demaktir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Gyulsina, B., & Ganisher, E. (2023). STEM beyond the classroom: Extracurricular activities to cultivate 21st century skills and global citizenship. *Teaching Foreign Languages in the Context of Sustainable Development*, 1(1), 45–56.
2. Haryani, E., Cobern, W. W., Pleasants, B., & Fetters, M. (2024). Exploring pedagogical strategies: Integrating 21st-century skills in science classrooms. *Journal of Education in Science Environment and Health*, 10(2), 123–135.
3. Jurgaitienė, G., & Kazakevičienė, S. (2014). Natural science education dissemination of good practice in primary classrooms: From theory to practice. *Gamtamokslinis Ugdymas Bendrojo Lavavimo Mokykloje*, 15(1), 78–89.
4. Kim, E. S., Chu, H.-E., & Song, J. (2023). Development and impact of an intercultural STEAM program on science classroom creativity. *Asia-Pacific Science Education*, 9(1), 34–47.
5. Listia, W. N., Hidayati, I., Zahra, P. A., Marbun, S., & Sari, W. W. (2025). Development of early childhood education textbooks based on the STEAM learning model. *Proceedings of the 6th International Conference on Innovation in Education, Science, and Culture*, 12–20.

6. Maulana, Y., Sopandi, W., Kadarohman, A., & Fiteriani, I. (2024). Student worksheets as a tool for developing 4C skills: Implications for sustainable science education. *IOP Conference Series: Earth and Environment*, 456, 1–10.
7. Novianti, B., Nitiasih, P., & Riastini, P. (2023). Study of STEM-based learning against 4C skills in science. *Jurnal Ilmiah Profesi Pendidikan*, 8(3), 89–102.
8. Triwoelandari, R., Handayani, E. M. T., & Arif, S. (2023). Development of



“TISU ilmiy tadqiqotlari xabarnomasi” ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

Usmonov Mansur Qurbonmuratovich, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti “Jismoniy madaniyat” kafedrasini mudiri, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent E-mail: usmanov.mansur1978@gmail.com

JISMONIY TARBIYA KAFEDRALARIDA O'QUV JARAYONINI BOSHQARISHNING ZAMONAVIY MODELLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada jismoniy madaniyat kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishning zamonaviy modellari tahlil qilinadi. Hozirgi kunda ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar va raqamli texnologiyalarning joriy etilishi o'quv jarayoni samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada jismoniy tarbiya kafedralarida ta'lim sifati va samaradorligini oshirish maqsadida zamonaviy menejment usullari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, modulli o'qitish tizimi hamda interaktiv metodlardan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, pedagogik faoliyatni samarali tashkil etish uchun avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlaridan foydalanish, o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi hamkorlikni takomillashtirish masalalari yoritilgan. Tadqiqot natijalari jismoniy tarbiya kafedralari uchun o'quv jarayonini takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Tayanch so'zlar: jismoniy tarbiya, boshqaruv modellari, innovatsion texnologiyalar, modulli o'qitish, raqamli ta'lim, interaktiv metodlar.

СОВРЕМЕННЫЕ МОДЕЛИ УПРАВЛЕНИЯ УЧЕБНЫМ ПРОЦЕССОМ НА КАФЕДРАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В данной статье анализируются современные модели управления учебным процессом на кафедрах физической культуры. В настоящее время внедрение инновационных подходов и цифровых технологий в систему образования играет важную роль в повышении эффективности учебного процесса. В статье рассматриваются возможности использования современных методов менеджмента, информационно-коммуникационных технологий, модульной системы обучения и интерактивных методов с целью повышения качества и эффективности образования на кафедрах физической культуры. Также освещены вопросы использования автоматизированных систем управления для эффективной организации педагогической деятельности и совершенствования сотрудничества между преподавателями и студентами.

Результаты исследования служат разработке рекомендаций, направленных на совершенствование учебного процесса для кафедр физической культуры. Ключевые слова: физическая культура, модели управления, инновационные технологии, модульное обучение, цифровое образование, интерактивные методы.

MODERN MODELS OF MANAGEMENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN PHYSICAL EDUCATION DEPARTMENTS

Abstract. This article analyzes modern models of educational process management in physical culture departments. Nowadays, the introduction of innovative approaches and digital technologies in the educational system is of great importance in increasing the effectiveness of the educational process. In order to increase the quality and efficiency of education in physical education departments, the article considers the possibilities of using modern management methods, information and communication technologies, modular teaching system and interactive methods. Also, the use of automated management systems for effective organization of pedagogical activities, improvement of cooperation between teachers and students

are highlighted. The research results serve to develop recommendations aimed at improving the educational process for physical education departments.

Key words: physical education, management models, innovative technologies, modular teaching, digital education, interactive methods.

Kirish. Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport sohasida ta'lim jarayonini samarali boshqarish masalasi dolzarb hisoblanadi. Jismoniy tarbiya kafedralari ta'lim muassasalarida muhim o'rin tutib, talabalarining jismoniy rivojlanishi, sog'lom turmush tarziga bo'lgan qarashlarini shakllantirish va sportga bo'lgan qiziqishini oshirishda katta ahamiyatga ega. Zamonaviy pedagogik va boshqaruv texnologiyalarining joriy etilishi o'quv jarayonining sifatini oshirish, talabalarining bilim va ko'nikmalarini yaxshilash hamda samaradorlikni ta'minlashga imkon yaratadi. Shu bois, jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishda innovatsion yondashuvlar, raqamli texnologiyalar va interaktiv metodlardan foydalanishga alohida e'tibor qaratish talab etiladi. Jamiyatning jadal rivojlanishi va axborot texnologiyalarining keng tarqalishi natijasida ta'lim tizimidagi an'anaviy yondashuvlar zamonaviy talablarga javob berishi uchun yangilanishi zarur. Jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishning samarali modellarini ishlab chiqish nafaqat talabalarining jismoniy tayyorgarligini oshirish, balki ularning intellektual va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shuningdek, raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish, modulli o'qitish tizimi, avtomatlashtirilgan boshqaruv usullari va innovatsion pedagogik metodlarni qo'llash jismoniy tarbiyani o'qitish samaradorligini yuksaltirishda muhim o'rin tutadi. Mazkur maqolada jismoniy tarbiya kafedralari uchun zamonaviy boshqaruv modellarini takomillashtirish va ularni amaliyotga tatbiq etish yo'nalishlari o'rganiladi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishning zamonaviy modellarini tahlil qilish va samaradorlikni oshirishga qaratilgan innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish. Shuningdek, pedagogik faoliyatda raqamli texnologiyalar, interaktiv metodlar va modulli o'qitish tizimidan foydalanish imkoniyatlarini o'rganish orqali jismoniy tarbiya ta'lim sifatini yuksaltirishga qaratilgan taklif va tavsiyalarni ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari:
-jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishda qo'llanilayotgan an'anaviy va zamonaviy modellarni tahlil qilish, ularning

afzalliklari va kamchiliklarini aniqlash.
-jismoniy tarbiya ta'lim jarayonini takomillashtirish uchun innovatsion pedagogik texnologiyalar, raqamli resurslar va modulli o'qitish usullarini joriy etish imkoniyatlarini o'rganish.
-jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini samarali boshqarishni ta'minlaydigan taklif va tavsiyalarni ishlab chiqish, ularni amaliyotga tatbiq etish bo'yicha metodik ko'rsatmalar tayyorlash. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishning zamonaviy modellarini tadqiq etishda bir qator xalqaro va mahalliy tadqiqotlar, shuningdek, davlat qarorlari va metodologikasoslar muhim ahamiyat kasbetadi. Ushbu sharhda ta'lim tizimida jismoniy tarbiyani tashkil etish va boshqarishga oid ilmiy manbalar tahlil qilinadi. Birinchi navbatda, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yilda qabul qilingan "Davlat ta'lim muassasalari hamda nodavlat ta'lim tashkilotlarini attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyadan o'tkazish tartibini takomillashtirish to'g'risida"gi 470-son qarori jismoniy tarbiya kafedralarida ta'lim sifatini baholash va uni rivojlantirishga oid aniq mezonlarni belgilaydi. Ushbu qaror asosida jismoniy tarbiya kafedralari uchun menejment tizimini takomillashtirish yo'nalishlarini ishlab chiqish imkoni tug'iladi [1]. Jahon tajribasi asosida olib borilgan tadqiqotlardan biri X.Rejapovning (2017) tadqiqoti bo'lib, unda xalqaro amaliyotda qo'llanilayotgan o'quv jarayonini boshqarish modellari tahlil qilingan. Muallif xorijiy ta'lim tizimidagi interaktiv va raqamli texnologiyalarning jismoniy tarbiya jarayonidagi o'rni va ularning mahalliy shart-sharoitlarda qo'llanish imkoniyatlarini o'rganagan [2].

N.T. Kanagatov va L.A. Sirokalarining (2014) tadqiqotida jismoniy tarbiyani rivojlantirishda mavjud muammolar va ularning yechimlari ko'rib chiqilgan. Mualliflar talabalarning jismoniy faolligiga ta'sir etuvchi omillar va uni oshirishga qaratilgan metodologik yondashuvlarni tavsiya etadi [3]. Jismoniy tarbiya kafedralarida boshqaruv modellarini shakllantirishda ijtimoiy omillarning ahamiyatini S.I. Kramskoy, I.A. Amelchenko va G.V. Musikovlarning (2012) tadqiqotida tahlil qilingan. Unda jismoniy madaniyatning ijtimoiy boshqaruv mexanizmi va uning ta'lim jarayoniga ta'siri o'rganilgan [4]. Texnologik rivojlanish natijasida jismoniy tarbiyani tashkil etishda kompyuter va raqamli texnologiyalardan foydalanish keng tarqalmoqda. V.A. Kashuba va boshqalar (2007) tadqiqotida jismoniy tarbiyani tashkil etishda elektron ta'lim platformalari, simulyatsiya dasturlari va internet resurslarining roli yoritilgan [5]. Shu kabi yondashuv V.D. Shulgina va boshqalarning (2022) tadqiqotida ham aks etgan bo'lib, unda elektron resurslarning talabalarni jismoniy tarbiyaga jalb qilishdagi samaradorligi muhokama qilingan [6]. Jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarish modellarini takomillashtirish borasida V.I. Noviskaya (2017) tadqiqotida sifatni boshqarish usullari va ularning samaradorligi tahlil qilingan. Muallif ta'lim jarayonida o'qituvchilar va talabalar faoliyatini monitoring qilishning muhimligiga e'tibor qaratgan [7]. Jismoniy tarbiyada monitoring modellaridan foydalanishni E.M. Popov va N.S. Berezin (2013) asarida mutaxassislar talabalarning jismoniy holatini baholash va boshqarishda innovatsion yechimlarni taklif qilganlar [8]. Pedagogik va sog'liqni saqlash texnologiyalarining jismoniy tarbiya jarayoniga ta'siri V.N. Solovev (2008) tadqiqotida yoritilgan. Unda

jismoniy mashg'ulotlarning talabalarning umumiy salomatligiga ta'siri va sog'lom turmush tarzini shakllantirishdagi o'rni muhokama qilingan [9]. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jismoniy tarbiyaga ta'siri O.M. Olxoviy, V.A. Temchenko va Yu.M. Petrenko (2015) tadqiqotida o'rganilgan. Mualliflar talabalarning jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga qiziqishini oshirish uchun raqamli platformalar va virtual treninglardan foydalanish imkoniyatlarini tahlil qilganlar [10]. Yuqoridagi adabiyotlarning tahlilidan ma'lum bo'lishicha, jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishning zamonaviy modellari turli xil innovatsion yondashuvlar, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy-menejment usullari asosida rivojlanmoqda. Davlat miqyosida qabul qilingan me'yoriy hujjatlar ta'lim sifatini baholash va rivojlantirishga xizmat qilsa, xalqaro tajribalar esa yangi usullarni joriy etishga asos bo'la oladi.

Nazariy metodlar

- adabiyotlar tahlili – jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishning ilmiy va amaliy asoslarini o'rganish, xorijiy va mahalliy tadqiqotlar bilan taqqoslash.
- me'yoriy-huquqiy hujjatlar tahlili – O'zbekiston Respublikasining ta'limga oid qonunlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va xalqaro standartlar asosida jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini tashkil etish va boshqarishning huquqiy asoslarini o'rganish.
- kuzatish usuli – jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini tashkil etish va o'tkazish jarayonini kuzatib, zamonaviy modellarning amaliyotdagi tatbiqini baholash.
- intervyu va fokus-grupp tadqiqotlari – jismoniy tarbiya kafedrasida mutaxassislari, metodistlar va boshqaruv xodimlari bilan suhbatlar orqali o'quv jarayonini takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlash.

Tajribaviy metodlar:

- pedagogik eksperiment – jismoniy tarbiya kafedrasida yangi boshqaruv modellarini sinovdan o'tkazish, ularning samaradorligini tahlil qilish va natijalarini baholash.
- statistik tahlil – olingan natijalarni tahlil qilish va hisob-kitoblar orqali o'quv jarayonini samarali boshqarishga oid xulosalar chiqarish.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari metodlari:

- raqamli platformalar tahlili – jismoniy tarbiya ta'limida qo'llanilayotgan raqamli o'quv resurslari, onlayn platformalar va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining afzalliklarini o'rganish.
- vizual tahlil va video-tahlil – jismoniy mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish uchun video kuzatuvlar va raqamli diagnostika usullaridan foydalanish.

Tadqiqotda ilmiy-tadqiqot metodlarining kompleks yondashuvi qo'llanilib, nazariy va amaliy tahlillar olib

borildi. Jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarish modellarini takomillashtirish uchun me'yoriy hujjatlar tahlili, empirik kuzatuvlar, pedagogik eksperimentlar va axborot texnologiyalaridan foydalanish muhim hisoblanadi. Olingan natijalar asosida jismoniy tarbiya kafedralari uchun zamonaviy va samarali boshqaruv modellarini tavsiya etish mumkin. Tahlil va natijalar. Jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishning zamonaviy modellarini tahlil qilish natijalari, o'qitish jarayonida innovasion yondashuvlarni joriy etishning samaradorligini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot natijalari asosida jismoniy tarbiya kafedralari uchun boshqaruv modellarini takomillashtirish va ta'lim sifatini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

1. Jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishning mavjud holati. Tadqiqot doirasida respublika va xalqaro tajribalar tahlil qilinib, jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishda quyidagi asosiy muammolar aniqlandi: An'anaviy usullarning hukmronligi – ko'pgina kafedralarda o'quv jarayonida an'anaviy pedagogik yondashuvlar ustuvor bo'lib, interaktiv va raqamli texnologiyalardan foydalanish etarli darajada rivojlanmagan. Talabalarning jismoniy faolligi pastligi – jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga talabalarni jalb qilishda motivatsiya pastligi kuzatildi. Raqamli texnologiyalardan samarali foydalanmaslik – jismoniy tarbiya kafedralarida avtomatlashtirilgan tahlil va monitoring tizimlarining kamligi ta'lim jarayoni samaradorligiga salbiy ta'sir qilmoqda. Individual yondashuv etishmovchiligi – talabalarning jismoniy holatini baholash va ularga moslashtirilgan mashg'ulotlar tizimi hali to'liq shakllantirilmagan.

2. Zamonaviy boshqaruv modellarini joriy etish natijalari. Tadqiqot jarayonida jismoniy tarbiya

kafedralarida quyidagi zamonaviy modellar joriy etildi va ularning samaradorligi baholandi:

- Interaktiv ta'lim modellari - an'anaviy o'qitish usullari bilan bir qatorda, interaktiv metodlar (simulyatsiya, geymifikatsiya, jamoaviy mashg'ulotlar) joriy etildi. Natijalardan kelib chiqib, interaktiv modellar talabalarning mashg'ulotlarga qiziqishini 35-40% oshirgani kuzatildi.
- raqamli ta'lim platformalaridan foydalanish
- jismoniy mashg'ulotlar uchun mobil ilovalar va onlayn platformalar joriy etildi (masalan, MyFitnessPal, Strava).
- video-tahlil va tahliliy dasturlar (Dartfish,

Kinovea) orqali talabalarning jismoniy harakatlarini tahlil qilish amaliyoti kengaytirildi.

- elektron jurnal va virtual kurslar orqali o'quv jarayoni avtomatlashtirildi.
- natijada, talabalarning individual yutuqlarini kuzatish va baholash samaradorligi 50% ga oshgani qayd etildi. Integratsiyalashgan monitoring va baholash tizimi

-tadqiqot davomida jismoniy holatni baholash uchun monitoring tizimi ishlab chiqildi. Unda talabalarning:

- yurak-qon tomir tizimi ko'rsatkichlari
- jismoniy yuklamaga moslashuv darajasi
- qomat va harakat muvozanati tahlil qilindi.

3. Tadqiqot natijalarini muhokama qilish

- tadqiqot natijalari jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarish modellarini takomillashtirish bo'yicha quyidagi asosiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

- ta'lim jarayonida innovasion texnologiyalardan samarali foydalanish – jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida raqamli texnologiyalarni joriy etish talabalarning faolligini oshirishga yordam beradi.
- individual yondashuv va personallashtirilgan mashg'ulotlar – talabalarning jismoniy holatiga qarab ular uchun moslashtirilgan mashg'ulotlar tizimini shakllantirish, jismoniy tarbiyaga qiziqishni oshiradi.
- ta'lim jarayonini avtomatlashtirish va monitoring qilish – onlayn platformalar va raqamli tahlil vositalaridan foydalanish orqali jismoniy tayyorgarlik darajasini real vaqt rejimida kuzatish imkoniyati yaratilgan.
- gibrid modellar samaradorligi – onlayn va an'anaviy mashg'ulotlarni uyg'unlashtirish talabalarning jismoniy faolligi va mashg'ulotlarda ishtirok etish darajasini oshiradi. Tadqiqot natijalari shundan dalolat beradiki, jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishda innovasion modellardan samarali foydalanish

ta'lim sifatini sezilarli darajada oshiradi. Interaktiv usullar, raqamli texnologiyalar va gibridd o'qitish modellarini joriy etish talabalarni jismoniy mashg'ulotlarga faol jalb qilish va ularning jismoniy tayyorgarligini yaxshilash imkonini yaratadi. Shu bois, jismoniy tarbiya kafedralari uchun yangi boshqaruv modellarini amaliyotga keng tatbiq etish va metodologik qo'llanmalarni ishlab chiqish zaruriyati mavjud.

Xulosa. Jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishning zamonaviy modellarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, ta'lim jarayonini takomillashtirishda innovasion yondashuvlar, raqamli texnologiyalar va gibridd o'qitish modellaridan samarali foydalanish muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot davomida joriy etilgan yangi metodlar talabalarning jismoniy faolligini oshirish, mashg'ulotlarga qiziqishini kuchaytirish va ta'lim sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bugungi kunda jismoniy tarbiya kafedralarida an'anaviy o'qitish usullaridan tashqari interaktiv metodlar, raqamli platformalar va avtomatlashtirilgan monitoring vositalarini joriy etish muhimdir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, jismoniy mashg'ulotlarda individual yondashuvni qo'llash, talabalarning jismoniy holatini doimiy ravishda baholab borish va o'quv jarayonini avtomatlashtirish samaradorlikni 20-40% ga oshirish imkonini beradi. Shuningdek, gibridd o'qitish modellari – onlayn va an'anaviy mashg'ulotlarni uyg'unlashtirish orqali talabalarni mashg'ulotlarga jalb etishning samarali usuli sifatida o'zini oqladi. Jismoniy tarbiya kafedralarida foydalanish uchun yangicha boshqaruv modellarini joriy etish, zamonaviy axborot texnologiyalari bilan bog'liq yangi o'quv metodlarini ishlab chiqish va ularni ta'lim jarayoniga integrasiya qilish maqsadga muvofiqdir. Tadqiqot natijalariga asoslanib, jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishni yanada takomillashtirish

uchun quyidagi takliflar ishlab chiqildi: Raqamli texnologiyalarni keng joriy etish – jismoniy mashg'ulotlar uchun onlayn platformalar, mobil ilovalar va interaktiv o'quv materiallarini ishlab chiqish. Individual yondashuvni kuchaytirish – talabalarning jismoniy holati va imkoniyatlaridan kelib chiqib, shaxsiylashtirilgan mashg'ulot tizimini shakllantirish. Ta'lim jarayonini avtomatlashtirish – raqamli baholash va monitoring tizimlarini joriy etish orqali talabalarning natijalarini tezkor tahlil qilish. Interaktiv va innovasion usullardan foydalanish – geymifikasiya, simulyasiya va jamoaviy o'qitish usullarini keng qo'llash. Gibridd o'qitish modellarini takomillashtirish – onlayn va an'anaviy mashg'ulotlarni uyg'unlashtirish orqali talabalarning mashg'ulotlarda ishtirokini oshirish. Xulosa qilib aytganda, jismoniy tarbiya kafedralarida o'quv jarayonini boshqarishning zamonaviy modellarini amaliyotga tatbiq etish, ta'lim sifati va talabalarning jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Bu modellar nafaqat ta'lim jarayonini modernizasiya qilish, balki talabalarni sog'lom turmush tarziga jalb qilishda ham katta samara beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Davlat ta'lim muassasalari hamda nodavlat ta'lim tashkilotlarini attestasiyadan va davlat akkreditatsiyadan o'tkazish tartibini takomillashtirish to'g'risida" gi 470-son qarori. – 2019.
2. Режапов Х. Зарубежный опыт и возможности его использования в системе высшего образования // Экономика и инновационные технологии. – 2017. – №. 2. – С. 11-21.
3. Канагатов Н. Т., Сирока Л. А. Актуальные проблемы развития физического воспитания студентов // Образование: традиции и инновации. – 2014. – С. 60-63.
4. Крамской С. И., Амелченко И. А., Мусиков Г. В. Некоторые аспекты социального управления процессом формирования физической культуры студентов // Социально-гуманитарные знания. – 2012. – №. 8. – С. 79-84.
5. Кашуба В. А. и др. Использование компьютерных технологий в процессе физического воспитания студенческой молодежи. – 2007.
6. Шулгина В. Д., Макаренко О. Э., Макаренко Э. Э. Организация межвузовской электронной библиотеки спортивной информации (mebsi) при кафедре физического воспитания и спорта пгаса с возможностью обмена в среде интернет // The 9 th International scientific and practical conference "Modern research in world science" (November 28-30, 2022) SPC "Sci-conf. com. ua", Lviv, Ukraine. 2022. 1977 p. – 2022. – S. 1022.



"TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasi"
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

Ismoilov Bobur Toxirovich, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
"Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim" kafedrasini mudiri, pedagogika fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: 19boburtoxirovich93@gmail.com Tel: 91-905-66-00

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING KREATIV QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinflarda tarbiya fanining o'qitilish jarayoni, xususan, "Men yashaydigan O'zbekiston", "Men kimman", "Maktabga sayohat", "Maktabim – ikkinchi uyim", "Uydan maktabgacha yo'l", "Vaziyatni o'rganing", "Men va do'stlarim", "Olamni mahliyo aylagan diyor", "Imkoniyatlar va ehtiyojlar" hamda "Men qanday inson bo'lishim kerak" singari mavzularni tahlil qilish orqali, o'quvchilarning kreativ qobiliyatini shakllantirish muammosi tatqiq etilgan bo'lib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ qobiliyatini shakllantirishga to'siq bo'luvchi omillar (boshlang'ich sinf o'qituvchisining barcha o'quvchilarga bir xil da'vior qaratmasligi; ota-ona ↔ o'quvchi ↔ o'qituvchi halqasining nizom talablariga javob bermasligi; boshlang'ich sinf o'quvchisida kommunikativ kompetensiyaning shakllanmaganligi; intellektning rivojlanishidagi ziddiyatlar; boshlang'ich sinf o'quvchisining kreativlikni talab darajasida his etolmasligi) aniqlashtirildi. Tayanch so'zlar: Kreativlik, kreativ yondashuv, kreativ qobiliyat, tanqidiy tahlil, boshlang'ich sinf o'quvchisi, Yangi O'zbekiston, Uchinchi Renessans.

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ КРЕАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. В данной статье исследован процесс преподавания предмета «Воспитание» в начальных классах, в частности, проблема формирования креативных способностей учащихся посредством анализа таких тем, как «Узбекистан, в котором я живу», «Кто я?», «Путешествие в школу», «Моя школа – второй дом», «Дорога от дома до школы», «Изучите ситуацию», «Я и мои друзья», «Край, очаровавший мир», «Возможности и потребности» и «Каким человеком я должен быть». Выявлены факторы, препятствующие формированию креативных способностей учащихся начальных классов (неравномерное внимание учителя ко всем учащимся; несоответствие звена «родитель

↔ ученик ↔ учитель» требованиям регламента; несформированность коммуникативной компетенции у учащегося начальных классов; противоречия в развитии интеллекта; неспособность учащегося начальных классов ощутить креативность на должном уровне).

Ключевые слова:

креативность, креативный подход, креативные способности, критический анализ, учащийся начальных классов, Новый Узбекистан, Третий Ренессанс.


METHODOLOGY FOR DEVELOPING CREATIVE ABILITIES IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation. This article examines the problem of developing students' creative abilities by analyzing the teaching process of education in primary grades, in particular, topics such as "Uzbekistan, where I live", "Who am I", "Journey to school", "My school is my second home", "The road from home to school", "Explore the situation", "Me and my friends", "The land that enchanted the world", "Opportunities and needs", and "What kind of person should I

be?". Factors that hinder the formation of creative abilities of primary school students (primary school teacher's lack of equal attention to all students; failure to meet the requirements of the parent ↔ student ↔ teacher circle; lack of formation of communicative competence in primary school students; conflicts in the development of intelligence; inability of primary school students to experience creativity at the required level) were identified.. Key words: Creativity, creative approach, creative ability, critical analysis, primary school student, New Uzbekistan, Third Renaissance. Kirish. Mamlakatimiz ta'lim tizimining har bir bo'g'inida Yangi O'zbekiston atmosferasiga munosib hissa qo'sha oladigan teran fikrli, sog'lom g'oyalari, ma'naviy yetuk hamda tengdoshlariga bilim olishda namuna bo'la oluvchi yoshlarning ko'payishi davlatimiz ravnaqining muhim asosi hisoblanadi. Barchamizga sir emaski oila quvonchi, mahalla ko'rki, jamiyat taraqqiyotining moderatori va o'z xalqining suyanchig'i sifatida qaraluvchi o'gil-qizlar Uchinchi Renessans poydevoring mustahkam barbo etilishida foydali komponentlar sifatida o'rin oladi. Biz o'z tadqiqot ishimizda davlatimiz ravnaqining muhim asosi hisoblangan, Uchinchi Renessans poydevoring quruvchilari hisoblangan yoshlar sonini ko'paytirish maqsadida boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativlik qobiliyatini shakllantirish masalasini tatqiq etdik. Shu bois ham mazkur tadqiqot ishida o'rganilgan muammolar dolzarb hisoblanadi. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek tilining izohli lug'atida kreativlik tushunchasiga quyidagicha sifat berilgan: "Kreativlik (lot. creation

– yaratuvchanlik, ijodkorlik) – qandaydir yangi, betakror narsa yarata olish layoqati, badiiy shakl yaratish, fikrlash g'oya va yechimga olib keluvchi aqliy jarayon; shaxsning yangi g'oyalarini yaratish va qabul qilishga tayyorligini tavsiflovchi ijodiy qobiliyati" [5]. Kreativ (lot. creation – bunyodga keltirish, yaratish), "odatdan tashqari g'oyalarni keltirib chiqarish, tafakkurning an'anaviy sxemalaridan chetga chiqish, muammoli vaziyatlarni tez hal qilish qobiliyati" [10]. M.A. Tilakovaning takidlashicha, "kreativlik shaxsning rivojlanishi, uning har tomonlama takomillashishi va mahsuldor-foydali ijtimoiy shakllanishning mustahkam kafolati va ishonchli omilidir. Kreativ, intellektual-ijodiy rivojlangan

yoshlar davlat tayanchi, jamiyat, mamlakat rivojlanishining barcha sohalaridagi muvaffaqiyatlarga erishish poydevori hisoblanadi" [8, B. 3]. AQSH psixologi E.P.Torrensning fikricha, "kreativlik – bu shaxsning nostandart, ijodiy fikrlash qobiliyati, qarorlar, moslashuvchan fikrlash va yangi g'oyani taklif qilish qobiliyati; mavjud bilimlarning nomutanosibligiga nisbatan sezgirlik, shaxsning muammolarga nisbatan sezgirligi va ularni hal qilish yo'llarini topishdir" [4, B. 13]. D.M.Maxmudova kreativlik tushunchasiga quyidagicha mualliflik ta'rifini beradi: "kreativlik – o'zgaruvchan ijtimoiy-madaniy shart-sharoitlar doirasiga taalluqli vazifalarni hal etishda shaxs va jamiyat qiziqishlari bilan bog'liqlikda insonning konstruktiv va original fikrlashga tayyorligidir" [4, B. 13]. M.B.Sherovning takidlashicha, "kreativlik bugungi kunning muhim so'ziga aylanib bo'lgan. Bugungi dunyoda kreativ tafakkur tobora ustvor ahamiyat kasb etmoqda. Kreativlik ya'ni ingliz tilidan create so'zi ijodiy qobiliyat, inson qobiliyatini o'ziga xos jihatini anglatadi. Ushbu kreativlik butunlay boshqa sohalarda, turli xil faoliyatda, muloqotda, fikrlashda, hatto hissiyotlarda namoyon bo'lishi mumkin" [7, B. 12]. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1059-sonli qaroriga asosan, boshlang'ich ta'lim jarayonida tarbiya



fanini o'qitish borasida ham e'tibor qaratishimiz lozim bo'lgan jihatlar ko'pligi ko'zga tashlanadi. Shu bois ham tadqiqot ishimizda o'rganilgan muammoni "Tarbiya fani"ga bog'lab o'rganishni maqsad etib oldik. Mazkur qarorning quyidagi bandalari tadqiqot ishimizning asosini tashkil etadi: "ma'naviy tarbiyani baholashning ilmiy asoslangan indikatorlarini ishlab chiqish; tarbiya jarayonida uzluksizlik, uzviylik tamoyillariga tayangan holda avvalo, onaning homiladorlik davrini to'g'ri tashkil etish, go'daklar va bolalarni ma'naviy tarbiyalash bo'yicha asosiy yo'nalishlarni belgilash; yoshlarda Vatanga sadoqat, tadbirkorlik, irodalilik, mafkuraviy immunitet, mehr-oqibatlilik, mas'uliyatlilik, bag'rikenglik, huquqiy madaniyat, innovatsion fikrlash, mehnatsevarlik kabi muhim fazilatlarini bolalikdan boshlab bosqichma-bosqich shakllantirish; homiladorlik davridan boshlab 30 yoshgacha davom etadigan uzluksiz ma'naviy tarbiyani amalga oshirishda ota-ona, tarbiyachi, o'qituvchi, uzluksiz ta'lim muassasalari va mahalla jamoatchiligining o'zaro samarali hamkorligi mexanizmini ishlab chiqish va hayotga joriy etish; aholining farzand tarbiyasi bo'yicha bilimlarini, pedagogik madaniyatini oshirish, fuqarolarni uzluksiz ma'naviy tarbiyaning jahon tajribasida sinovdan o'tgan samarali pedagogik texnologiyalari, usullari va amalga oshirish shakllari bilan muntazam tanishtirib borish; ommaviy axborot vositalari, shu jumladan, Internet jahon axborot tarmog'i orqali tarqatilayotgan g'arazli axborotlar, odob-axloqni yemiruvchi illatlar, yoshlarni zalolatga boshlovchi buzg'unchi g'oyalarga

karshi sog'lom dunyokarashni shakllantirish; uzluksiz ma'naviy tarbiyani tashkil etishda davlat tashkilotlari, fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalari va xususiy sektorning hamkorligini samarali yo'lga qo'yish" [6]. Tarbiya va ta'limni bir-biridan alohida ajratib bo'lmaydi, bu ikki jarayon o'zaro uyg'un, uzluksiz asosda tashkil etilgandagina odobli, axloqiy fazilatlarga ega, yuksak ma'naviyatli, shu bilan birga bilimdon, zukko, ruhan va jismonan sog'lom, keng dunyoqarash va tafakkurga ega, zamonaviy kasb-hunar egasi bo'lgan vatanparvar yoshlarni yetishtirib beradi. Tarbiyaga yangicha, tizimli yondashuv, bolada tayanch fazilatlarni kafolatli shakllantirishda oila, maktabgacha ta'lim, umumiy ta'lim, o'rta maxsus kasb-hunar va oliy ta'lim muassasalari, mahallalarning ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarini to'liq yuzaga chiqarishni va ular orasida ilmiy-metodik uzviylikni yangi darajaga ko'tarishni taqozo etadi. Abu Ali ibn Sino ham milliy tarbiyaga alohida e'tibor qaratib xususan hayo haqida quyidagi fikrlarni bayon etgan. "Insonda doim turadigan husn va latofat hayo ila iffatdur. Hayosiz yuz jonsiz jasad kabidur" [2] deydi. Ushbu fikr hozirgi davrda milliy tarbiyamizda nihoyatda ahamiyatli bo'lib, globallashuv jarayonida yoshlarimizning kiyinishida, ibo hayosida bir qancha salbiy holat ko'zga tashalanayotganligi bilan ta'riflasak bo'ladi. Haqiqatdan ham bu fikrlardan ko'rinadiki, bizning ota bobolarimiz, qizlar qolaversa yigitlarning ibo hayo borasidagi tarbiyasiga alohida munosabat bildirganligini bu esa azaldan milliylikimizda mujassamligini anglatadi. Amir Temur o'zining vatanparvarligi, adolatlilik, baynalminal tarbiya egasi ekanligi, ko'plab pandu-nasihatlarini bilan bizga ma'lum bo'lib, bu jihatlar hozirgi yoshlarda aksiologik ongini shakllantirishda juda ahamiyatlidir. Amir Temur o'zi amal qilgan o'nta sifat haqida fikr yuritgan bo'lib, ularning har birida qadriyatlarimiz mavjud. Aynan o'n

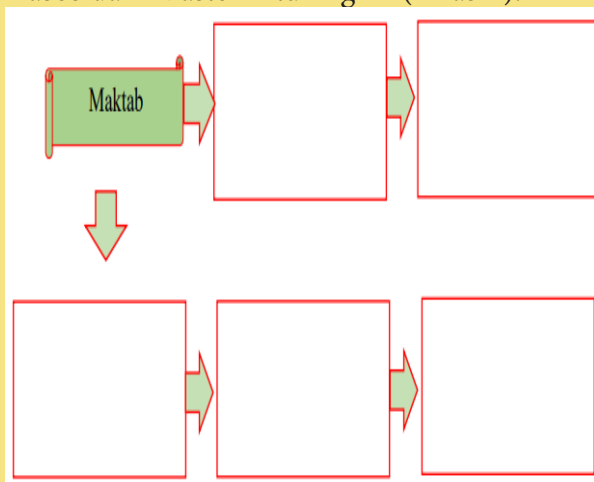
sifatning barchasi tarbiyada o'ziga xos o'rin tutadi. Ushbu sifatlarning birinchisini misol tariqasida keltiramiz. "Men sifatlarimning eng avvali deb beg'arazlikni tushundim. Hammaga ham bir xil: jiddiy va odil qaradim, hech bir kimsani boshqasidan farq qilmasdim, boyni kambag'aldan ustun qo'ymadim" (Amir Temur), deb ta'kidlaydi. Mirzo Ulug'bek ta'limotida ilm inson va uning ma'naviyati uchun yetakchi o'rin tutadi. Haqiqatdan ham, ilm jaholatga qarshi kurashishda sinmas qilich bo'lib, insonni g'aflet uyqusidan uyg'otadi, fikrini teranlashtiradi, tafakkurini boyitadi. Inson ilm-ma'rifat yordamida ulug' darajaga yetadi. U Buxoroda o'zi qurdirgan madrasa peshtoqiga: "Bilim olish har bir muslim va muslimaning burchidir" (Mirzo Ulug'bek), deb yozdirgani ham yuqoridagi fikrimizga isbot bo'la oladi. Bundan xulosa qiladigan bo'lsak, Mirzo Ulug'bek uchun ilm qadriyat ekanligi va shu asosida barcha yaxshi sifatlar yuzaga kelishini anglatadi. Alisher Navoiyning barcha asarlari yosh avlod kamoloti va ularda umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirishda o'ziga xos o'rin tutadi. Mutafakkirning "Nasoyim-ul muhabbat" asarida komil insonga xos xususiyatlar va uning sharqona fazilatlarini sanab o'tiladi [1]. Jadid ma'rifatparvarlaridan Abdulla Avloniy xalqimizning ta'lim-tarbiya taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan bo'lib, u qadrlagan muhim jihatlardan biri aql tarbiyasi bo'lib, xalqni ma'rifatli bo'lishga chorlaydi. Abdulla Avloniy "Adabiyot yoxud milliy she'rlar", "Birinchi muallim", "Turkiy guliston yoxud axloq", "Ikkinchi muallim", "Maktab gulistoni" kabi darslik va o'qish kitoblarini yaratdi. Abdulla Avloniy

darsliklarida xalq og'zaki ijodi namunalari bilan foydalanib yoshlarda qadriyatli dunyoqarashni shakllantirishga alohida e'tibor qaratgan. Tadqiqot metodologiyasi, tahliliy yondashuv metodikasi (boshlang'ich ta'limda tarbiya fanining o'qitilish jarayoni, xususan "Men yashaydigan O'zbekiston", "Men kimman", "Maktabga sayohat", "Maktabim - ikkinchi uyim", "Uydan maktabgacha yo'l", "Vaziyatni o'rganing", "Men va do'stlarim", "Olamni mahliyo aylagan diyor", "Imkoniyatlar va ehtiyojlar" hamda "Men qanday inson bo'lishim kerak" singari mavzularni tahlil qilish orqali, o'quvchilarning kreativ qobiliyatini shakllantirish); tanqidiy yondashuv metodikasi

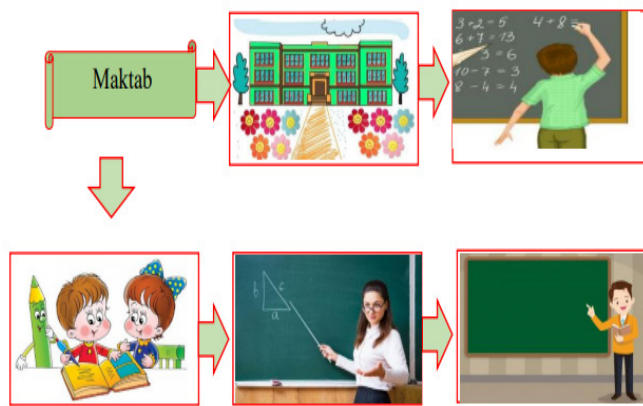
(boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ qobiliyatini shakllantirishda to'siq bo'luvchi omillarni aniqlashtirish orqali ko'zlangan maqsadga erishish). Tahlil va natijalar. "Vaziyatni o'rganing" mavzusining tahlili. Kreativ fikrlay oladigan boshlang'ich sinf o'quvchisi quyidagi vaziyatlarda to'g'ri xulosa chiqara oladi: "o'rtog'ingiz futbolni yaxshi o'ynay olmagani uchun jamoangiz musobaqada yutqazmoqda; sinfdoshingiz nojo'ya ishga qo'l urishni taklif qildi; o'rtog'ingiz bilan tortishib qoldingiz; do'stingiz uy vazifasini bajarmay kelib, sizdan ko'chirib olishni so'radi" [9, B. 38]. Bundan tashqari, ushbu mavzuda berilgan (Sinf jamoasining birdamligini ko'rsatuvchi ramzni (emblema) o'ylab toping va chizing?) ijodiy topshiriq o'quvchida ijodiy qobiliyat shakllanishi borasida samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Chunki, ijodiy qobiliyati shakllanmagan o'quvchi sinfdoshlarining birdamligini tasvirlab bera olmaydi. Quyida tahlil etilgan o'g'itlar boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ qobiliyatni shakllantirish uchun muhim omillar sifatida qaraladi: biror nimani tushunmasangiz, savol berishdan qo'rqmang (tortinchoqlik ijodiy fikrlashga to'sqinlik qiladi); o'qituvchi va sinfdoshlaringiz gapini diqqat bilan tinglang (o'quvchining "ilmning boshi jim o'tirish" ekanligini tushunib yetishi); uyga berilgan vazifani albatta bajaring (topshiriqni o'z vaqtida bajargan o'quvchida kreativlik sifat shakllanadi); darsga o'z vaqtida keling (har bir ishning boshlanishi ijro-intizom



ekanligini tushunish); maktabingizni ozoda saqlang (toza va ozoda joyda ijodkorlik ham mazmunli bo'ladi); maktab anjomlarini asrab-avaylang (kreativ qobiliyatning shakllanish bosqichi yaratilgan sharoitga ham bog'liq); kitob-daftaringizni toza tuting (kitob va daftardan tozalikka rioya qilgan holda foydalanish kreativ qobiliyat egalarining namunali sifatidir); xushmuomala bo'ling (ijodkor o'quvchida kommunikativ kompetensiya shakllangan bo'lishi lozim); do'stlardan yordamingizni ayamang (tarbiyaviy jihatdan ijodkor bo'lgan o'quvchining sifati); atrofdagilarni hurmat qiling (dunyoqarashi keng o'quvchining kreativ fikrlash qobiliyati ham mazmunliroq bo'ladi) [9, B. 40]. Kreativ qobiliyati shakllangan o'quvchilar o'zaro do'stlashib maktab haqida rasm chiza boshlaydi (1-rasm). Guruhlarda yaxshi ishlay olgan o'quvchilar topshiriqni bajarishga ijodiy yondasha oladi. O'zaro g'oya almashinish natijasida kreativlik qobiliyatlarini shakllantirishga zamin yaratiladi. Kreativ qobiliyatni shakllantirishga xizmat qiluvchi topshiriq: "Maktab so'zi bilan bog'liq rasmlar asosida klaster tuzing" (1-rasm).



1-rasm. Maktab so'zi bilan bog'liq rasmlar asosidagi klaster uchun namunali topshiriq. 2-rasmda berilgan ijodiy topshiriqning metodik yechimi ko'rsatilgan.



2-rasm. Maktab so'zi bilan bog'liq rasmlar asosidagi klaster uchun namunali topshiriq yechimi.

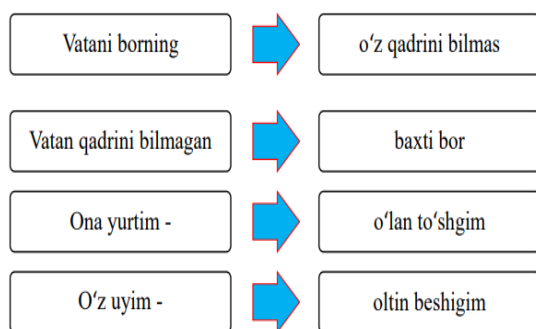
“Men va do'stlarim” mavzusining tahlili. Mazkur mavzudagi boshlang'ich sinf o'qituvchisida kreativ qobiliyatni shakllantirishga xizmat qiluvchi topshiriqlar:



3-rasm. Bulut rasmida berilgan topshiriqlar.

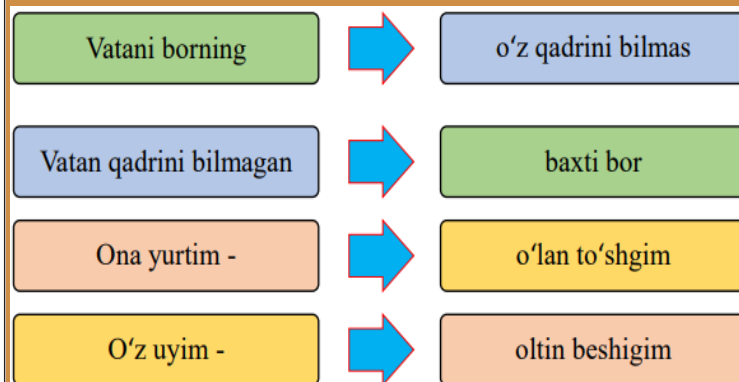
- Bulut ichidagi so'zlar qachon ishlatiladi? (3-rasmga qarang)
- “Rahmat” so'zini qaysi so'zlar bilan almashtirish mumkin? Birinchi topshiriqni bajarish uchun o'quvchi

odob-axloq qoidalariga rioya qilishi zarur bo‘ladi, bu esa o‘quvchining odobini belgilovchi ijodiy sifatidir. Ikkinchi topshiriqda “Rahmat” so‘zining sinonimlarini aytish so‘ralgan, topshiriq yechimiga ijodiy yondasha olgano‘quvchibulutrasmidaberilgan so‘zlarni tahlil etish orqali kutilgan javobni topa oladi. Masalan, rahmat so‘ziga sinonim so‘zlar sifatida minnatdorman, yordamingiz uchun rahmat jumllarini qo‘llash mumkin. Shunday qilib, 1-sinf tarbiya darsligida berilgan har bir topshiriq boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kreativ qobiliyatni shakllantirishga xizmat qiladi. Xulosa o‘rinida shuni aytish mumkinki, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi tarbiya fanini o‘qitish jarayonida har bir topshiriqning mazmunini ijodiy yondashish orqali ochib berishi lozim. Darslikda bunday topshiriqlar ko‘p, quyida shunday topshiriqlardan birini tahlil qilamiz (4-rasm)



4-rasm. Ijodiy topshiriq.

5-rasmda ranglar uyg‘unligi orqali berilgan topshiriq yechimi bayon etilgan. Bu esa, o‘quvchining kreativ qobiliyati rivojida muhim omillardan biri hisoblanadi.



“Vatan madhi” mavzusida berilgan ijodiy faoliyat topshiriqlarida kreativ qobiliyatni shakllantirishga doir muommolar ilgari surilgan. Quyidagilar shunday masalalar sirasiga kiradi: berilgan hikoyadan chiqarilgan xulosalarni hikmatlar bilan bog‘lash; matni o‘qigan o‘quvchining eslab qolish darajasini baholash uchun matn asosida tushurib qoldirilgan so‘zlarni topish masalasi; ixtiyoriy mavzuda kichik hikoya tuzish.

Shuningdek, jadvalda chalkashtirib berilgan maqollarni tartibga solish topshirig‘i.

“Olamni mahliyo aylagan diyor” mavzusida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativ qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiluvchi ijodiy topshiriqlar (o‘quvchilarni faollashtirish uchun savol va topshiriqlar): “Siz ertalab quyoshning chiqishini kuzatganmisiz? Kuzatgan bo‘lsangiz manzarani tasvirlab bering” [3], kreativtasavvurgaegao‘quvchiginaquyoshning chiqish jarayonini aniq tasvirlab bera oladi.



“1-, 2-, 3-, 4-, 6-rasmlar bilan 5-rasm o‘rtasida qanday bog‘liqlik bor?” (6-rasmga qarang), topshiriq yechimini qurishga kreativ yondasha olgan o‘quvchi mamlakatimiz gerbiningso‘ltomonidarizq-ro‘zimiz timsoli – bug‘doy boshloqlaridan, o‘ng tomoni esa, o‘zbekning dong‘ini dunyoga taratgan bebaho boyligimiz – chanoqlari ochilgan g‘oza shoxlaridan, uzoqdagi tog‘lar va daryolar manzarasida gullagan vodiy uzra quyosh zarrin nurlarini sochib turadi, gerbning markazida – baxt va erksevarlik ramzi – qanotlarini yozgan Xumo qushi tasvirlangan. Davlatimiz gerbi haqida keng tasavvurga ega bo‘lgan o‘quvchi ijodiy faollikni oshirishga xizmat qiluvchi topshiriqni bajara oladi. Shu o‘rinda takidlash joizki, mazkur mavzuda bayon etilgan, Hamid Olimjonning “O‘zbekiston” sherini o‘qituvchi o‘quvchilariga aniq va ravon qilib sharxlab berishi o‘quvchilarda kreativ qobiliyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

“Imkoniyatlar va ehtiyojlar” mavzusida tatqiq etilgan, o‘quvchilarni ijodiy fikrlashga undovchi savol va topshiriqlar keltirib o‘tilgan. Shunday savol va topshiriqlar sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin: “imkoniyatlar” va “ehtiyotlar” deganda nimani tushunasiz; sizning qanday ehtiyojingiz bor; puxta bilimga ega bo‘lish uchun nima qilish kerak? Xususan, “Ilmning boshi – odob” hikoyasida ustozni eshitmasdan turib muvaffaqiyatlarga erishib bo‘lmasligi haqida fikr yuritilgan. Har bir boshlang‘ich sinf o‘quvchisida kreativ qobiliyatni shakllantirish maqsad qilinganda, avvalombor o‘quvchining odobiga e‘tibor qaratish lozim.



7-rasm. Bolaning maqsadiga qiyoslangan transportlar.

“Men qanday inson bo‘lishim kerak” mavzusida o‘quvchining maqsadini aniqlashda transportlardan foydalanilgan (7-rasm).

Savol: “Agar maqsad sari intilishingizni transport vositasi deb tasavvur qilsak, siz o‘zingizni qaysi transport vositasi deb hisoblaysiz” [3, B. 12]. Kreativ qobiliyati shakllangan o‘quvchi tamir talab avtomobilni tanlamaydi, chunki nosoz avtomobil manzilga (maqsadga)

yetkazmaydi. Velosipedda harakatlanish manzilga olib borish mumkin, biroq buning uchun ko‘proq vaqt sarf etiladi. Spark, poyezd, samolyot va raketada manzilga (maqsadga) tezroq yetib borish mumkin.

Xulosa va takliflar:

Bugungi kunda jahonda kreativ qobiliyatni shakllantirish masalasini o‘rganish dolzarb vazifa sanaladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kreativ qobiliyat shakllanishining ijodiy jarayonini tahlil etish uchun, dast avval, ta‘lim va tarbiya uyg‘unligiga alohida e‘tibor qaratiladi. Shu bois ham boshlang‘ich sinflarda tarbiya fanining o‘qitilish texnologiyasiga atroflicha to‘xtalib o‘tamiz. Dunyoda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativ qobilayatning shakllanish masalasiga alohida e‘tibor qaratilib, boshlang‘ich ta‘lim tizimida olib borilayotgan dars jarayonlarining sifatli, namunali, ommobob, tushinarli va mazmunli hamda qiziqarli va foydali etib tashkil etilishiga ustuvorlik berilmoqda. Xususan, TIMSS, PIRLS kabi xalqoro baholash dasturlarining ham asosiy maqsadi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativ qobiliyatining qay darajada shakllanganlik darajalarni tahlil etishga qaratilgan.

Shunday qilib boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kreativ qobiliyatni shakllantirish masalasiga to‘siq bo‘luvchi omillar sifatida quyidagilarni takidlash mumkin: boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining barcha o‘quvchilarga bir xilda e‘tibor qaratmasligi; ota-ona o‘quvchi o‘qituvchi halqasining nizom talablariga javob bermasligi; boshlang‘ich sinf o‘quvchisida kommunikativ kompetensiyaning shakllanmaganligi; intellektning rivojlanishidagi ziddiyatlar; boshlang‘ich sinf o‘quvchisining kreativlikni talab darajasida his etolmasligi.

Mazkur to‘siqlarning bartaraf etilishida quyidagi izchillikdan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi: ijtimoiy munosabatlar (oila, mahalla va maktab hamkorligi); tan olinish (boshlang‘ich sinf o‘quvchisining o‘ziga bo‘lgan ishonchini ortirish); rag‘bat (mehnatini rag‘batlantirish orqali qadrlash); maqsad (kreativ qobiliyatni shakllantirish); qiziqish (kreativ qobilayot orqali erishish mumkin bo‘lgan yutuqlarni asos qilgan holda motivatsiya berish); faoliyat (boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kreativ qobiliyatni shakllantirish jarayoni).

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. 15 tom. – T., 1968.
2. Ibn Sino. Tayr qissasi. “Falsafiy qissalar” kitobidan. – Toshkent, O‘zadbiynashr, 1963. – 65 b.
3. Ismatova N., va boshq. Tarbiya 2 Baxt va muvaffaqiyat sirlari (Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 2-sinf o‘quvchilari uchun darslik). “G‘afur G‘ulom” .:T – 2020, 80-b.
4. Maxmudova D.M. Muammoli ta‘lim texnologiyalari asosida talabalarning kreativ faoliyatini rivojlantirish metodikasi.

- P e d . f a . d o k . (D S c) . d i s s .
Avtoreferat. Chirchiq – 2022-y.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati, “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashiriyoti. – Toshkent: – 401-b.
 6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 1059-sonli qarori
 7. Sherov M.B. O‘zbekiston harbiy xizmatchilarida kreativ tafakkurni shakllantirishning ijtimoiy-falsafiy jihatlari. F a l . f a n . b o ‘ y . f a l . d o k (P h D) . d i s s e r t a t s i y a s i n i n g avtoreferati. Buxoro – 2022 y.
 8. Tilakova M.A. VIII-IX sinf o‘quvchilarida sinfdan tashqari mashg‘ulotlarda kreativ qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari. P.f.bo‘yicha falsafa doktori (PhD). dissertatsiyasi. Chirchiq – 2019-y. 150-b.
 9. Usmanova O.V., Risyukova Y.V. Tarbiya (Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 1-sinf darsligi). “Novda” – 2023-y. 120-b.
 10. П с и х о л о г о - п е д а г о г и ч е с к и й с л о в а р ь . Д л я у ч и т е л е й и р у к о в о д и т е л е й о б щ е о б р а з о в а т е л ь н ы х у ч р е ж д е н и й / А в т о р - с о с т а в и т е л ь : В . А . М и ж е р и к о в . – Р о с т о в - н а - Д о н у : Ф е н и к с , 1 9 9 8 . 5 4 0 б .



BOSHLANG'ICH SINFDAN RAQAMLI DUNYO BILAN ISHLASHNING METODIK TIZIMI

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli ta'lim muhiti sharoitida boshlang'ich sinf o'quvchilarini raqamli dunyosini rivojlantirish metodikasi o'rganiladi. Unda zamonaviy ta'lim tendensiyalari asosida raqamli kompetensiyalar mazmuni aniqlanib, eksperimental natijalarning samaradorligi baholanadi. Tadqiqotda qiyosiy va tahliliy yondashuvlar orqali eksperimental usullardan foydalanilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamlashtirilgan ta'lim muhiti sharoitida o'quvchilarning ongini va tafakkurini rivojlantirish juda muhim ahamiyatga ega, chunki uning samarali integratsiyasi bo'lajak iqtidorli o'quvchilarni tarbiyalashga katta hissa qo'shishi mumkin. Tadqiqot maktab ta'lim tizimida bo'lajak boshlang'ich sinf o'quvchilarini yuqori kreativ ko'nikmalar bilan tayyorlash uchun innovatsion yondashuv va metodlardan foydalanish zarurligini ta'kidlaydi. Zero, ular rivojlanayotgan ta'lim tizimi asosida tarbiyalanishi va jahon talabiga mos ravishda ta'lim olishi zarur.

Tayanch so'zlar: raqamli texnologiyalar, kreativ yondashuv, raqamli kompetensiya, raqamli tafovut, integratsiyalash, texnologik resurslar, didaktika'minot.

МЕТОДИЧЕСКАЯ СИСТЕМА РАБОТЫ С ЦИФРОВЫМ МИРОМ В НАЧАЛЬНОМ КЛАССЕ

Аннотация. В статье рассматривается методология развития цифрового мира учащихся начальной школы в цифровой среде обучения. Определяет содержание цифровых компетенций на основе современных образовательных тенденций, и оценивает эффективность экспериментальных результатов. В исследовании использовались экспериментальные методы сравнительных и аналитических подходов. Результаты показывают, что развитие ума и мышления учащихся в цифровой среде обучения имеет большое значение, поскольку ее эффективная интеграция может внести значительный вклад в развитие будущих талантливых учащихся. В исследовании подчеркивается необходимость использования инновационных подходов и методов в системе школьного образования для подготовки будущих учеников начальной школы с высокими творческими навыками. Ведь им необходимо обучаться на основе развивающейся системы образования и получать образование в соответствии с мировыми требованиями.

Ключевые слова: цифровые технологии, креативный подход, цифровая компетентность, цифровой разрыв, интеграция, технологические ресурсы, дидактическое обеспечение.

METHODOLOGICAL SYSTEM OF WORKING WITH THE DIGITAL WORLD IN THE PRIMARY GRADE

Abstract: This article studies the methodology for developing the digital world of primary school students in a digital educational environment. It identifies the content of digital competencies based on modern educational trends and evaluates the effectiveness of experimental results. The study used experimental methods through comparative and analytical approaches. The results show that the development of students' consciousness and thinking in a digital educational environment is of great importance, since its effective integration can make a significant contribution to the education of future talented students. The study emphasizes the need to use innovative approaches and methods in the school education system to prepare future primary school students with high creative skills. After all, they need to be educated on the basis of a developing education system and receive education in accordance with world demand.

Keywords: digital technologies, creative approach, digital competence, digital divide, integration, technological resources, didactic provision.

Kirish. O'zbekistonda ta'lim-tarbiya sohasini isloh qilishning asosiy omillaridan biri bu ta'lim jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish bilan bog'liq bo'lib, bugun hayotimizga chuqur kirib borayotgan raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, yoshlarimizni O'zbekistonning qadimiy va boy tarixi, ezgu qadriyatlarimiz, yuksak axloqiy fazilatlar ruhida tarbiyalashga xizmat qiladigan milliy axborot resurslarini

shakllantirish va rivojlantirish, bu borada o'zbek tilining imkoniyatlaridan samarali foydalanish masalasi doimo e'tiborimiz shmarkazida turii lozim [1; 17-b.]. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasining ta'limga oid vazifalari ijrosi jarayonida boshlang'ich ta'limni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega [2; 48-b.]. Bunda o'qitishning turli shakllari, vositalari va metodlaridan foydalanish dolzarb hisoblanadi. Shu jihatdan bugungi kunda boshlang'ich ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanish masalasi muhim ehtiyojlarning hosilasidir. Mazkur o'rinda ana shu masalaning tahliliga e'tiboringizni qaratamiz. Raqamli texnologiya mazmuni.

Pedagogika fanida o'tgan asrning 90- yillaridan boshlab axborot-kommunikatsion vositalarga asoslangan o'qitish texnologiyalarini ishlab chiqish tajribasi yuzaga kelgan [3; 23-b.] Bunda asosiy e'tibor o'qitish mazmunini yangilash, qulay vositalardan foydalanish va o'zlashtirish metodikasini takomillashtirishga qaratilganligini ko'rishimiz mumkin. Shu ma'noda raqamli texnologiya mazmunida quyidagilar muhim o'rin tutadi: 1) kompyuter o'quv-texnik vositasiga tayangan o'qitish va o'zlashtirish materiallarini tayyorlash; 2) o'qitishning axborot-kommunikatsion didaktik ta'minotini ishlab chiqish; 3) o'qitish jarayonida mavjud texnik imkoniyatlardan oqilona foydalanish; 4) ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchilarning o'quv-texnik vositalardan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirib borish. Mazkur asoslar raqamli texnologiya mazmunini tashkil etadi. Bunda raqamli tushunchasini o'quv materiallarini kompyuterli dastur asosida tayyorlash va uzatish nazarda tutilishini eslatib o'tish joiz Bugungi kunda ta'lim jarayonini to'g'ri va samarali tashkil qilishda innovatsion texnologiyalar, texnik vositalarning, jumladan, zamonaviy kompyuterlarning o'rne beqiyosdir. Dars mavzusiga oid multimediya, animatsiya, grafika, diafilm va videofilmlardan foydalanish dars jarayonini yana-da qiziqarli bo'lishiga ko'mak beradi, buning uchun esa o'qituvchi o'z ustida ishlashi va har bir darsga "men bugungi dars jarayoniga

qanday yangilik bilan kirib, darsni qiziqarli tashkil qilaolaman” deya o’ziga savol berishi ya’ni, an’anaviy ta’limdan qochib, no’anaviy ta’lim berishga intilishi lozim. Boshlang’ich sinf darslari o’quv jarayoniga yangi texnologiyalarni joriy etilishi, o’qituvchini texnik vositalar tomonidan siqib chiqishiga emas, balki yangicha yondashuv orqali uning vazifasi va rolini o’zgartirib, o’qituvchilik faoliyatini yana-da serqirra, ijodiy va kreativ yondashuvga asoslangan kasbga aylantiradi. Zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida dars jarayonini tashkil etishda o’qituvchi dastlab:

- darsning maqsadi;
 - maqsadga erishish yo’llari;
 - o’quv materiallarini taqdim etish usullari;
 - o’qitish metodlari; - o’quv topshiriqlarining turlari;
 - muhokamalar uchun savollar;
 - munozara va bahslarni tashkil etish yo’llari;
 - o’zaro aloqa usullari va kommunikatsiya singari omillarni aniqlab olishi lozim bo’ladi.
- Axborot texnologiyalarining o’qituvchi va o’quvchi uchun ahamiyatli jihatlari quyidagilar:
- o’quvchining diqqatini jamlash;
 - ma’lumot to’g’risidagi tasavvurni kengaytirish;

- izlanuvchanlik, ijodkorlik va mustaqil faoliyatga kirishish;
- o’z-o’zini baholash

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi globalashib borayotgan zamonda boshlang’ich sinf o’quvchilarini zamon talabiga monand qilib tarbiyalash, ularni raqamli kompetentsiyasini rivojlantirish eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Bu masala butun jahon tadqiqotchilarini muhokamaga chorlamoqda. Xususan, Xueliang Chen, Ya Xiao [4;8-b.] kabi olimlar ta’lim-tarbiya muhitida raqamli vositalardan foydalanish to’g’risida o’z tadqiqot ishlarini olib borishgan. Ularning tadqiqotiga ko’ra ta’lim-tarbiya sifatini oshirish uchun raqamli o’qish tushunchasini to’liq integratsiyalashgan, yangilangan tizimga o’tish zaruriyati o’z isbotini topgan. Shuningdek ular o’qish savodxonligini aniqlash uchun komputerga asoslangan rejim orqali amalga oshirishgan. Bu tadqiqot 70 ta davlatni qamrab olgan, shulardan 211899 tasi o’quvchidir (49.7% ayol va 50.3% erkak). Bundan

tashqari xitoylik olim Vey Chjao [5;21-b.] qishloq va Shahar maktablarida axborot kommunikatsiya texnologiyalarining tafuvutini o’rganib chiqdi. Bu tadqiqotda u avvalambor o’qituvchini raqamli texnologiyalardan foydalanish malakasiga urg’u qaratdi. Chunki o’qituvchilarning a x b o r o t - k o m m u n i k a t s i y a texnologiyalarini (AKT) qo’llash bo’yicha malakasi texnologiyani o’quv dasturiga chuqurroq integratsiyalashuviga va ta’lim sifatini oshirishga olib kelishi mumkin. Biroq, uni qo’llash va tarqatish bilan bog’liq muammolar resurslar tengsizligi va ijtimoiy adolatsizlikka olib kelishi mumkin. O’qituvchilar uchun AKT kompetentsiyalari asosiga asoslanib, tadqiqot o’qituvchilarning AKT kompetentsiyasiga ta’sir etuvchi o’zgaruvchilarni o’rganadi. O’qituvchilarning AKT kompetentsiyasini bashorat qilish modeli Xitoyning Xebey provinsiyasidagi o’rta maktab o’qituvchilarining empirik ma’lumotlaridan foydalangan holda shahar va qishloq sharoitlarida yaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, shahar va qishloq o’qituvchilari o’rtasida yangi raqamli tafovut mavjud va raqamli muhit va yangi raqamli tafovutni aks ettiruvchi raqamli savodxonlikdagi farqlar o’qituvchilarning AKT kompetentsiyasiga turli darajada ta’sir qiladi. Yosh va mavzu ham o’qituvchilarning AKT kompetentsiyasiga ta’sir qiladi. Yangi davrda biz o’qituvchilarning AKT bo’yicha malakasini oshirish uchun bilimlarni egallash, bilimlarni chuqurlashtirish va bilim yaratishdan boshlashimiz mumkin. Bundan tashqari u o’z tadqiqot ishida raqamli tafovut muammosini qishloq va shahar kesimida o’rganib chiqdi, ammo, bu tadqiqot foydali yechim taklif qila olmadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Yuqoridagi tadqiqotlar kamchiligi o'laroq boshlang'ich maktablarida savol- javob, eksperimental medodlar orqali tadqiqot ishimni olib bordim. Tadqiqotim natijasiga ko'ra shahar maktablarida raqimli muhitdan foydalanish uchun barcha sharoit mavjud, biroq, qishloq maktablarida bir qancha muammolarni keltirib chiqardi. Masalan, sun'iy resurslarning yetishmasligi hamda o'qituvchining yetarlicha raqamli savodxonlikka ega emasligi. Bu boahqa jihatdan moddiyat bilan bog'liq muammolar bilan uzviydir. Men ushbu muammolar uchun quydagicha yechim tavsiya etaman:

- 1) boshlang'ich sinf o'quvchilarini bilim olishga qiziqtirish;
- 2) o'quv materiallarini boshlang'ich sinf o'quvchilariga mos ravishda turli vositalar asosida tayyorlash;
- 3) boshlang'ich sinf o'qituvchilarining o'qituvchi kitobi uchun yangi metodik tavsiyalarni taqdim etish;
- 4) boshlang'ich ta'limda o'qitish jarayonini yangilab borish;
- 5) o'qitish jarayoniga xorijiy mamlaktlarning tajribalarini joriy etish;
- 6) mahoratli boshlang'ich sinf o'qituvchilarining individual tajribalarini ommalashtirish;
- 7) boshlang'ich ta'lim sifatini raqamli texnologiyalar asosida yuksaltirish.

Shu jumladan metodik tizim sifatida quyidagilarni amalga oshirish shart:

- a) boshlang'ich ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanish texnologiyasini ishlab chiqish;
- b) boshlang'ich ta'limda samara beradigan raqamli texnologiyalarni saralash va uning majmuini amaliyot uchun taqdim etish;
- v) bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmasini tarkib toptirish;

Tahlil va natijalar. Zamonaviy raqamli texnologiyalar butun dunyo bo'ylab barcha ta'lim muassasalarini rivojlantirish uchun yangi vositalarni taqdim etadi yani zamonavilashga asos bo'ladi. Raqamlashtirish, o'rganilgan saboq va bilimlarni almashish uchun imkoniyatlar yaratib, odamlarga ko'proq ma'lumot olish va kundalik hayotlarida yaxshi qarorlar qabul qilish imkoniyatini beradi. Yaqin kelajakda ta'lim muhitida raqamlashtirish bilan bog'liq katta o'zgarishlar yuz bermoqda. [6;51-b.] Elektron ta'lim tizimi yangi imkoniyatlar va yangi vazifalarni yaratmoqda. Asosiy imkoniyatlar qatoriga ta'limga oid muammolarni hal qilish, ta'lim shaklini tanlashni kengaytirish,

bilimlarni uzatish vositalarini ko'paytirish kiradi. Hozirgi kunda boshlang'ich ta'lim integratsiyasida raqamli texnologiyalarni qo'llash muammolari kelgusida rivojlanish strategiyasini va unga yo'naltirilgan yo'nalishni tanlash bilan bog'liq izlanishlarga sabab bo'ladi. [7;14-b.]. Texnologiyani ta'limga integratsiyalash o'quvchilarga qiziqarli o'rganish tajribasini beradi, bu ularga chalg'itmasdan mavzu bilan ko'proq shug'ullanish imkonini beradi. Sinfda proyektorlar, kompyuterlar va boshqa zamonaviy texnologiyalardan foydalanish o'quvchilar uchun qiziqarli o'rganish imkonini beradi. Texnologik resurslar, og'zaki taqdimotlar va sinfda guruh ishtirokini o'z ichiga olgan muammolarni qo'yish orqali o'quvchilarning o'rganishi yanada dinamik va qiziqarli bo'lishi mumkin. Raqamli texnologiya sinfda qo'llanilsa, bolalar o'z o'rganishlari bilan ko'proq shug'ullanishlari mumkin. Bugungi yoshlar elektron gadgetlardan foydalanishga juda ko'nikib qolgani bois, ularni maktab ta'limiga ham kiritish ularning qiziqishini uyg'otishi, faollik darajasini oshirishga xizmat qilishi shubhasiz. Texnologiyani ta'limga integratsiyalash o'quvchilarga qiziqarli o'rganish tajribasini beradi, bu ularga chalg'itmasdan mavzu bilan ko'proq shug'ullanish imkonini beradi. Sinfda proyektorlar, kompyuterlar va boshqa zamonaviy texnologiyalardan foydalanish o'quvchilar uchun o'quv jarayonini qiziqarli va qiziqarli qilish imkonini beradi. Texnologik resurslar, o'zaki taqdimotlar va sinfda guruh

ishtirokini o'z ichiga olgan muammolarni qo'yish orqali o'quvchilarning o'rganishi yanada dinamik va qiziqarli bo'ladi.[8; 34-b.] Raqamli vositalar bilan bir qatorda kompyuterlar va boshqa qurilmalardan foydalanish o'quvchilarga faolroq rol o'ynashga va jarayonning markazida bo'lishga imkon beradi. Keng ko'lamli raqamli resurslardan foydalangan holda, o'quvchilar o'zlariga kerakli ma'lumotlarni yuklab olishlari yoki o'zlarining tarkiblarini yuklashlari mumkin. Web 2.0 texnologiyalari (vikilar, podkastlar, bloglar va h.k.) o'quvchilarga kontent yaratish, boshqalar bilan hamkorlik qilish, bir-birining ishini baholash va birgalikda o'rganishga yordam beradi. Raqamli sinf. Raqamli sinflar o'quvchilarning o'rganishi uchun ijtimoiy media, multimedia va mobil telefonlar kabi elektron qurilmalar yoki platformalardan foydalanish bilan belgilanadi. Mamlakatimiz uchun ta'limni raqamlashtirishning asosiy tahdidi global ta'lim muhitining asosini topishdir. Ushbu tahdid bir necha omillar natijasida amalga oshirilishi mumkin:

- jahon bozoriga kirishning kechikishi;
- mahsulot sifati yetarli emasligi;
- boshlang'ich ta'lim tizimi mutaxassislarining raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'rsatkichining pastligi;
- tilbilishko'rsatkichiningpastligidir.

Xulosa. Bugungi kunda maktablarimizning boshlang'ich sinf darsliklariga ilova tarzida elektron multimedia darslari

taqdim etilgan dars jarayonlarida samarali foydalanish yo'lga qo'yilgan. Ta'lim makonini raqamlashtirishga o'tish zarurati bir necha omillar bilan izohlash mumkin. Birinchidan, bugungi kunda deyarli barcha o'quvchilar raqamli mahalliy avlodga mansub bo'lib, ular yangi texnologiyalarni kundalik hayotida qo'llashga katta moyilligini namoyish etishmoqda va keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Ayniqsa, bu IT va Internet texnologiyalariga, shuningdek ularni nafaqat professional sohada, balki ijtimoiylashuv, aloqa uchun va barcha sohalarda ham qo'llashga tegishli. Nima bo'lganida ham, zamonaviy pedagogik raqamli texnologiyalaridan to'g'ri foydalanish boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalarning yutuqlarini kafolatlasa, keyinchalik yuqori sinflarda ham muvaffaqiyatli o'qishini kafolatlaydi.

Shunday qilib, raqamlashtirilgan ta'lim tizimidan foydalanish boshlang'ich ta'lim o'quvchilarining kelajakda raqamlashgan jamiyatga kirishishi uchun maqsadli auditoriya a'zosi bo'lishi va yetuk kadr bo'lishi uchun ham tayanch bo'lib xizmat qiladi. Bu, albatta, maktabning ta'lim bozoridagi raqobatbardoshligini oshirishga, qo'shimcha qiymat yaratishga, raqobatni kuchaytirishga va bolalarni jalb qilishga olib keladi. Bu birinchi navbatda raqobatbardoshlikni oshiradi; Ikkinchidan ta'lim jaraonini jahon standartiga moslashtiradi va oliy marralarga erishishga yordam beradi. Bunday sharoitda shaxsni shakllantirish avvalgi an'anaviy usullardan tubdan farq qiladi, bu globallashtayotgan axborot makonida uni maktabgacha boshlang'ich ta'lim integratsiyasida tatbiq qilishning sifati jihatidan yangi modelini ishlab chiqishni, hozirgi sharoit uchun zarur bo'lgan va ularga mos keladigan mutlaqo yangi usullarini o'zida jamlagan metodik ishlarni shakllantirishni talab qiladi. Bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan jarayondan ham, zamonaviy pedagogik raqamli texnologiyalaridan to'g'ri foydalanish maktabgacha va boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalarning yutuqlarini kafolatlaydi va keyinchalik yuqori sinflarda muvaffaqiyatli o'qishini kafolatlaydi.



Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Qahhorov S.Q., Hayitov U.H. "Boshlang'ich sinf matematika darslarida innovatsion texnologiyalar", Buxoro – 2022, 178-b
2. Jabborova O.M. "Boshlang'ich Ta'limda Raqamli Texnologiyalarning Ahmiyati", Republican Scientific and Practical Conference, October 20, 2023, 4-b, <https://cyberleninka.ru/article/n/boshlang-ich-ta-limda-raqamli-texnologiyalarning-ahamiyati/viewer>
3. Hasanboyev J. va boshq. Pedagogika fanidan izohli lug'at. – Toshkent, 2009
4. Xueliang Chen, Ya Xiao, "Pathways to digital reading literacy among secondary school students: A multilevel analysis using data from 31 economies", Computers & Education journal, 2024, journal homepage: www.elsevier.com/locate/compedu
5. Wei Zhao, "A study of the impact of the new digital divide on the ICT competences of rural and urban secondary school teachers in China", Heliyon journal, Volume 10, Issue 7, 15 April 2024, <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e29186>
6. Bromwich D. (2015), Trapped in the Virtual Classroom. The New York Review of Books.
7. Шаронин Ю.В. Цифровые технологии в высшем и профессиональном образовании: от личностно ориентированной smart-дидактики к блокчейну в целевой подготовке специалистов / Ю.В. Шаронин // Современные проблемы науки и образования-№ 1.
8. Djurayeva, S. (2024). Boshlang'ich ta'lim integratsiyasida raqamli texnologiyalarning o'рни. Modern Science and Research, 3(1), 1–4. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/28238>



XALQARO BAHOLASH TIZIMINING ASOSIY XUSUSIYATLARI VA TA'LIM SOHASIDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada xalqaro baholash dastur talablari va ta'lim tizimiga joriy etish tamoyillari haqida so'z yuritish bilan birga, PISA, PIRLS xalqaro baholash dasturlarining muhim belgilari xorijiy olimlar fikrlariga, ilmiy-tadqiqot ishlariga tayangan holda ochib berilgan.

Tayanch so'zlar: xalqaro baholash dasturlari, PISA, PIRLS, xorijiy tajribalar, ta'lim sifatini baholash milliy markazi, kasbiy kompetentlik, o'qish savodxonligi, tushunish darajasi, ta'lim tizimi.

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕЖДУНАРОДНОЙ СИСТЕМЫ ОЦЕНКИ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье, наряду с обсуждением требований международной программы оценки и принципов ее внедрения в систему образования, раскрываются важные признаки международных программ оценки PISA и PIRLS на основе мнений зарубежных ученых и научно-исследовательских работ.

Ключевые слова: международные программы оценки, PISA, PIRLS, зарубежный опыт, национальный центр оценки качества образования, профессиональная компетентность, грамотность чтения, уровень понимания, система образования.

KEY FEATURES OF THE INTERNATIONAL EVALUATION SYSTEM AND THE IMPORTANCE IN EDUCATION

Abstract: This article discusses the requirements of the international assessment program and the principles of its introduction into the education system, as well as the important features of the international assessment programs PISA, PIRLS, based on the views of foreign scientists, research work.

Keywords: international assessment programs, PISA, PIRLS, foreign experience, National Center for Educational Quality Assessment, professional competence, reading literacy, level of understanding, education system.

Kirish. Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tajribalarni o'rganish, mavjud tizimni qiyosiy va har tomonlama tahlil qilish, tegishli yo'nalishdagi xalqaro va xorijiy tashkilotlar, agentliklar, ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan yaqindan hamkorlik qilish, ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro loyihalarni amalga oshirish, zamon talablariga javob beradigan munosib milliy baholash tizimini takomillashtirish

21 n₂
r << R₂
R₁ + R₂
m G 1
300 m
P₁ +

muhim ahamiyatga egadir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi "Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5538-sonli farmoni 5-bandida o'quvchilarning bilim darajasini baholash bo'yicha xalqaro dasturlar va tadqiqotlarda (PISA, TIMSS, PIRLS va boshqalar) umumta'lim muassasalari o'quvchilarining ishtiroki tashkil etilishi belgilab qo'yilgan. So'nggi yillarda yurtimizda yuz berayotgan keskin yangilanish va tub o'zgarishlar insoniyat hayotidagi barcha sohalarni globallashtirish va integratsiyalashuv jarayonlari nuqtai nazaridan yangicha qarashlar, tushunchalar va munosabatlar bilan qayta ko'zdan kechirishni taqazo etmoqda. Hozirgi kunda butun dunyo bo'ylab har bir sohada globallashtirish va integratsiya jarayonlari o'z aksini ko'rsatmoqda. Shu qatorda ta'lim ham davlat siyosatining ustuvor sohasiga aylandi va ushbu sohada ta'limni yangicha innovatsion g'oyalar asosida rivojlantirish bo'yicha islohotlar amalga oshirila boshlandi. Jamiyat va hayotda sodir bo'layotgan yangilanishlar ta'lim tizimiga ham yangicha innovatsion yondashuvni, ta'lim, fan va ishlab chiqarish o'rtasidagi integratsiya jarayonlarini yanada tezlashtirishga zamin yaratadi, natijada yangicha innovatsiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etish dolzarb masalalar qatoridan joy oldi. Ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda xorij tajribalarini o'rganish, tizimga xalqaro standartlar talablarining joriy etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim sifati baholash bo'yicha xalqaro tajribalarini o'rganish, mavjud tizim bilan qiyosiy, xalqaro va xorijiy tashkilotlar bilan yaqindan hamkorlik qilish, tizimda ta'lim sifati baholash bo'yicha xalqaro loyihalarni joriy qilish, zamon talablariga javob beradigan munosib milliy baholash tizimini

takomillashtirish muhim sanaladi. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi «O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida» gi 5712-son Farmonida 2030-yilga kelib PISA xalqaro dasturi reytingida jahonning birinchi 30 ta ilg'or mamlakatlari qatoriga kirishiga erishish hamda xalq ta'limi tizimida ta'lim sifati baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish asosida ta'lim sifati baholashning milliy tizimini yaratish vazifalari belgilangan [1;18-b.]. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifati baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarini tashkil etish chora tadbirlari to'g'risida"gi 997-sonli qarorida eng ustuvor vazifa qilib quyidagilar olindi: - xalqaro tadqiqotlar natijalariga asoslangan holda o'qish; - PISA, PIRLS, baholash dasturi

yo'nalishidagi savollar milliy bazasini yaratish va o'quv dasturlariga integratsiya qilish [3;38-b.]. O'zbekiston Respublikasida xalq ta'limi tizimida olib borilayotgan amaliy ishlar, ta'lim sifati baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarning tashkil etilishi to'g'risida hukumat qarorining qabul qilinishi ta'lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasidek (IEA) nufuzli tashkilot bilan hamkorlik aloqalarining yo'lga qo'yilishi ta'lim tizimida muhim ahamiyat kasb etadi [2;25-b.]. Tahlil va natijalar. PISA – o'quvchilarni ta'lim sohasidagi yutuqlarini jahon davlatlaridagi maktab o'quvchilarining bilimi va ularni amaliyotda qo'llay olish mahoratini baholash bo'yicha xalqaro dastur bo'lib, asosiy maqsadi - 15 yoshli o'quvchilarning o'qish savodxonligi, matematika, tabiiy fanlar bo'yicha savodxonlik darajalarini turli xil testlar ko'rinishida baholashdan iboratdir [6;59-b.]. Ushbu loyihalar o'quvchilarning ijodiy va tanqidiy fikrlashlariga, olgan bilimlarini hayotda qo'llay olish qobiliyatlariga baho berish va keyinchalik bu ko'nikmalarni hosil qilishga undashdir. Ushbu dastur 1997 yilda joriy etilgan bo'lib, har uch yilda bir marta o'tkazib kelinadi. PISA dasturi ta'lim sohasidagi davlat siyosatiga ta'sir ko'rsatib, har bir davlat o'tkazgan tadqiqot natijalari asosida o'zining ta'lim sohasidagi yutuq va kamchiliklarini aniqlab, boshqa davlatlarga nisbatan mavqeyini taqqoslaydi. Ta'lim tizimini takomillashtirish va rivojlantirishda o'z strategiyasini belgilab oladi. PIRLS

(Progress in International Reading and Literacy Study) boshlang'ich sinf o'quvchilarining matnni o'qib tushunish darajasini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqot dasturidir [6;94-b.]. PIRLS - tadqiqotida 50 dan ortiq davlatlar ishtirok etib kelmoqda. Mazkur xalqaro tadqiqotning maqsadi turli xil ta'lim tizimidan iborat bo'lgan davlatlardagi boshlang'ich maktab o'quvchilarining matnni o'qish va qabul qilish bo'yicha tayyorgarligi hamda o'quvchilarning har xil yutuqlarga erishishga sabab bo'luvchi ta'lim tizimidagi o'ziga xos xususiyatlarni aniqlash va baholashdan iborat.

PISA testlari 5 ta yo'nalish bo'yicha o'qish, matematik savodxonlik, tabiiy-ilmiy fanlar, hamkorlikda muammolarni hal qilish va moliyaviy savodxonlik o'tkaziladi. Testlarda asosiy e'tibor o'quvchilarning mazkur yo'nalishlar bo'yicha eng asosiy tushunchalarni bilishi, bazaviy bilim va ko'nikmalarni egallagani, ulardan hayotiy vaziyatlarda foydalana olishiga qaratiladi [6;102-b.]. PISA sinovlarida to'rt xil sinov usulidan foydalaniladi:

1. Bir javobli testlar;
2. Bir nechta javobli testlar;
3. Qisqa yoki batafsil javob yoziladigan savollar;
4. Biror muammoning yechimi bo'yicha o'quvchi fikri (odatda bunday savollarda tekshiruvchida umumiy javoblar bo'ladi, o'quvchi javobi test tuzivchi javobiga aynan mos kelishi talab qilinmaydi, o'quvchi ijodkorligi qo'llab quvvatlanadi).

Bundan tashqari testlar bilan bir vaqtda o'quvchilardan anketalar ham olish nazarda tutilgan [10;76-b.]. PISA asosiy yo'nalishlari: O'qish savodxonligi: Insonning matn shaklida berilgan ma'lumotlarni tushina olish va ularga reaksiya bera olish ko'nikmasi, jamiyat hayotida faol qatnashish jarayonida o'qigan

ma'lumotlaridan o'z maqsadlari yo'lida foydalana olish, bilim va imkoniyatlarini oshira olish layoqati. Bu yerda, o'qish savodxonligi tushunchasi keng ma'no kasb etadi. Bu yo'nalish maqsadi o'quvchining berilgan badiiy asardan parcha, biografiya, xat, hujjat, gazeta va jurnallardan olingan maqolalar, turli qo'llanmalar, geografik kartalar kabi rangbarang tematikadagi, tarkibida matnni ochib berishga mo'ljallangan diagrammalar, rasmlar, kartalar, grafik va jadvallar berilgan matnni tushinishi, mazmuni haqida fikr yurita olish, matn mazmuniga baho

berish va o'qiganlari haqida o'z fikrini bera olishi kabi kompetensiyalarini aniqlash hisoblanadi. Matematik savodxonlik: Insonning matematikaning o'zi yashayotgan olamdagi o'rnini bilishi, matematik jarayonlarni to'g'ri va to'liq asoslay olishini tekshiradi. Shaxsning matematikadan yaratuvchan, qiziquvchan va fikrlovchi insonning hozirgi va kelajakdagi matematik bilimlarga bo'lgan ehtiyojini qondira oladigan darajada foydalana olishini ta'minlash bu bo'limning asosiy maqsadidir. Bu bo'limdagi savodxonlik terminidan bu bo'lim maqsadi odatda maktab dasturida beriladigan bilimlarni qay darajada o'zlashtirganini aniqlash emasligini ko'rsatish uchun foydalanilgan. Asosiy e'tibor matematik bilimlardan turli xil hayotiy vaziyatlarda fikrlash va intiutiv qaror qabul qilish talab qilinadigan turli uslublaridan qo'llagan holda foydalana olish nazarda tutiladi. Lekin bu turdagi savollarga javob berishda maktab dasturida beriladigan bilim va ko'nikmalar zarur bo'lishi mumkin. Bu yo'nalish sinovlarida odatda hayotning turli sohalarida (tibbiyot, turar joy, sport va hokazo) duch kelinishi mumkin bo'lgan matematikaga oid vaziyatlar taklif qilinadi. Tabiiy-ilmiy fanlar savodxonligi: Hayotiy hodisalarda ilmiy usulda hal qilinishi mumkin bo'lgan muammolarni aniqlash, kuzatuv va tajribalar asosida xulosalar chiqarish kompetensiyasi. Bu xulosalar atrofimizdagi olamni tushinish va inson faoliyati natijasida unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarni anglab yetish, shunga ko'ra kerakli qarorlar qabul qila olish ko'nikmasini rivojlantirish bu bo'limning asosiy maqsadidir. Bu savodxonlik asosi bizning maktablarimizda fizika (astronomiya elementlari bilan birga), biologiya, kimyo va geografiya fanlari o'qitilish jarayonida berilishi ko'zda tutilgan. PIRLS dasturi 2001-yilda Ta'lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasi tomonidan tashkil

etilgan. Har besh yilda o'tkaziladigan PIRLS dasturi 4-sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligini xalqaro darajada baholaydi. O'qish savodxonligi o'quvchilarning ilmiy va shaxsiy muvaffaqiyatini o'sishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. So'nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ulkan iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlariga erishilayotganligi barcha sohalarida malakalikadrlarvayetukmutaxassilarga bo'lgan talabni yanada oshirmoqda. Bu o'z-o'zidan o'quvchilarimizning darslarga qiziqishlarini oshirish va o'qituvchilarning har tomonlama ta'lim tarbiyaga e'tiborini kuchaytirishni talab etadi [10;93-b.].

Xulosa. Yuqoridagi talablarning ta'lim tizimi uchun juda muhim ekanligi, aksariyat xorijiy davlatlardagi kabi ta'lim va fan sohalarini rivojlanishini baholash va monitoring qilish orqali ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan ilg'or tajribalarni sohaga jalb qilish kerakligini anglatadi. Davlatimizga ta'lim sifatini baholash xalqaro tadqiqotlarida ishtirok etish tadqiqotlarda olingan natijalar mamlakatdagi ta'lim sifati va uning xalqaro standartlarni hisobga olgan holda egallagan o'рни to'g'risida xulosalar chiqarish imkonini beradi. O'quvchilarni xalqaro PISA, PIRLS baholashningaslmohiyatio'quvchilarda tafakkur uyg'oqligi, ularni ixtirochi, ijodkorlikka o'rgatishning asosiy belgisi hisoblanadi. O'zbekistonda ta'lim tizimiga xalqaro tajribadan kelib chiqqan holda o'quvchilarning bilim darajasini baholash va monitoring qilishning "Milliy dasturi"ni yaratish hozirgi kun talabiga mos keladi. Yana shuni aytish joizki, ushbu dastur zamon bilan hamnafas qadam tashlaydi hamda o'zining baholash mezonlarini zamonaviy talablarga muvofiq ravishda takomillashtirib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi 2019-yil 29-apreldagi PF-5217 sonli Farmoni
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yangi O'zbekiston" uchun mo'ljallangan 2022-2026-yillar "Taraqqiyot strategiyasi". 2022-yil 28-yanvardagi PQ-60-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018-yil 8-dekabrda 997-sonli qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'lim vazirligining 2018-yil 14-dekabrda "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish" to'g'risidagi 316-sonli buyrug'i.
5. PISA - 2021 Mathematics Framework (second draft), 46th meeting of the PISA Governing Board, 5-7 November 2018 Prague, Czech Republic.
6. PISA Mathematics in 2021, An analysis of the center for curriculum redesign (CCR), 2016.
7. Implementing the Proposed Mathematics Framework: Recommendations for PISA-2021, Peggy G. Carr, Ph.D. Vice Chair, PISA Governing Board Associate Commissioner, National Center for Education Statistics (NCES) May 25, 2018.
8. Assessing Reading, Mathematics and Scientific Literacy: A Framework for PISA 2009. OECD, 2009.
9. PISA - 2012 Assessment and Analytical Framework: Mathematics, Science, Problem, Problem Solving and Financial Literacy, OECD Publishing.
10. PISA 2012 Mathematics: A Broadened Perspective (2017) by the OECD Subject Advisory Group (EDU/PISA/GB(2017)17).
11. Ismailov.A.A, Karimov.N.A, Haydarov.B.Q, Ismailov.Sh.N. Xalqaro tadqiqotlarda o'quvchilarning matematik savodxonligini baholash. "Sharq" nashriyoti. Toshkent 2019.



FANLARARO ALOQADORLIK ASOSIDA MASALALAR YECHISH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART SHAROITLARI

Annotatsiya. Ta'lim jarayonida masalalar ishlash orqali xilma-xil ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi vazifalar amalga oshiriladi. Ta'lim jarayonida o'quvchilar tomonidan fanlararo bilimlarni egallashlariga qaratilgan eng samarali usullardan biri fanlararo bog'lanishlar asosida masalalar yechish orqali mavzu mazmunini yoritib berish hisoblanadi.

Tayanch so'zlar: masala, harakat, fanlararo, tayanch kompetensiyalar, vaqt, masofa, ta'lim.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОБЛЕМНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ НА ОСНОВЕ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ

Аннотация. В учебном процессе посредством обработки вопросов реализуются различные образовательные, воспитательные и развивающие задачи. Одним из наиболее эффективных методов получения учащимися межпредметных знаний в образовательном процессе является освещение содержания предмета через решение задач на основе межпредметных связей.

Ключевые слова: задача, действие, междисциплинарный, базовые компетенции, время, расстояние, образование.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF PROBLEM-ORIENTED COMPETENCIES BASED ON INTERDISCIPLINARY CONNECTIONS

Abstract. In the educational process, various educational, upbringing and developmental tasks are implemented through the processing of questions. One of the most effective methods for students to obtain interdisciplinary knowledge in the educational process is to cover the content of the subject through solving problems based on interdisciplinary connections.

Keywords: task, action, interdisciplinary, basic competencies, time, distance, education.

Kirish. Ta'lim samaradorligini oshirishda va o'quvchi ma'lum darajada o'z oldiga qo'ygan ta'limga oid maqsadlarga erishishda, tayanch kompetensiyalarni rivojlantirishda masalalar o'ziga xos o'rin egallaydi. Shuning uchun darslarda ko'proq masalalardan foydalanishni yo'lga

qo'yish va ulardan foydalanish usullarini ishlab chiqish ta'limda dolzarb vazifalardan biri sifatida olg'a suriladi. O'quvchi fanlararo masalalarni yechish jarayonida fanlararo bog'lanishlarni amalga oshirish orqali jamiyatda ro'y beradigan ko'p yangi bilimlar mazmunini tushunib yetadi, masala shartida berilgan yangi holatlar bilan tanishadi, zarur bo'lgan masalani yechishda turli fanlarga oid qonun va nazariyalarni qo'llash orqali yangi usullarni o'zi uchun kashf qiladi. Fanlararo bog'lanishlar asosida ma'lum tipdagi masalalarni yechish usuli va uni bir necha marta takrorlash orqali o'quvchida ko'nikma va malakalar shakllanishi bilan bir qatorda fanlararo bilimlari oshib boradi. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Maktabda o'quv jarayonining ta'lim sifatini oshirishda samarali usullarni izlash o'qituvchilar, olimlar va amaliyotchilarning e'tiborini fanlararo aloqalar muammosiga tobora ko'proq jalb qilmoqda. Mashhur olim-pedagoglardan I.D.Zverev, V.M.Korotov, M.N.Skatkin va boshqalarning tadqiqot ishlarida fanlararo aloqadorlik ta'lim va tarbiya birligining sharti, ta'lim, fan tizimiga kompleks yondashish vositasi bo'lib xizmat qiladi [10]. Ta'limda fanlararo bog'lanish muammosi M.I.Aliyev, A.R.Bektenyarova, G.Yu.Vishnevskaya, R.B.Lotshteyn, A.A.Xomich va boshqalarning tadqiqotlarida yoritilgan, [6,7,8]. Olimlarning tadqiqotlarida umumiy o'rta ta'lim va oliy maktabda o'quv jarayonini takomillashtirish va ta'lim sifatini oshirishda fanlararo aloqadorlikning ahamiyati ko'rsatilgan. I.G.Pestalossi atrofidagi voqelikni to'g'ri idrok etishga yordam beradigan bog'lanish to'g'risida "O'zaro bog'langan buyumlarni o'z ongiga ularning tabiatdagi haqiqiy bog'lanishida qanday bo'lsa, shunday keltirgan" deb yozgan, ya'ni yuqori sinflarda bir fanning boshqasidan ajralib qolish xavfi to'g'risida fikr yuritgan. V.G.Belinskiy o'quv fanlari

o'zaro bog'lanishda o'qitilishi g'oyasini ta'kidlasa, N.G.Chernishevskiy bir fandan o'zlashtirilgan bilimlar, boshqa fanlarni o'rganishda zarurligini yoqlab chiqqan. V.N.Fedorova, N.I.Boldirev, N.K.Goncharov, T.A.Ilina hamda G.I.Shukina kabi tadqiqotchilar o'quv faoliyatida aloqadorlikni didaktik vazifa deb hisoblaydilar va fanlar orasidagi bog'liqlik bilim olishni, o'rganganlarni tushunishni va uzviylikni oshirishga xizmat qilib, qatnashuvchilar faolligini oshirib, bilim darajasini rivojlantiradi. Didaktikada fanlararo bog'lanishni sinflarga ajratishning ob'yektiv asosi hisoblangan o'quv fanlari tuzilmasining umumiyligidan hamda o'quv jarayoni tuzilmasidan kelib chiqib, ularning uchta asosiy, ya'ni mazmunli-axborot, operasion-faoliyatli va tashkiliy-metodik tiplarga ajratilishi aniqlangan. O'tkazilgan tajribalar natijasida V.N.Maksimova fanlararo aloqadorlikni uch turga bo'lib o'rganishni yoqladi: fan tushunchalari, bilimlar hosil qilish jarayoni,

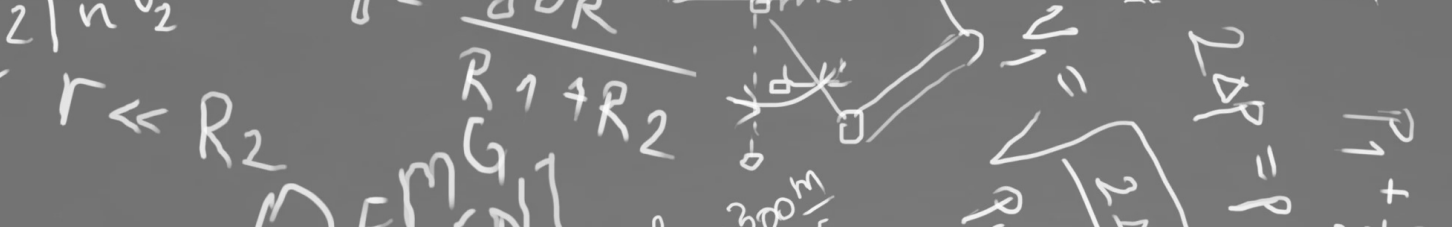
ta'limda qo'llaniladigan usullar va vositalar asosida[9]. Tadqiqot metadalogiyasi. Maqolada fanlararo masalalar yechish ta'lim samaradorligiga ma'lum darajada ta'siri, yechish usullari tadqiq qilingan. Tahlil va natijalar. Fanlararo masalalar yechish natijasida o'quvchida masalaga mos mulohazalarni ajratish va xulosaga kelish, nazariy jihatlarini aniqlash, mos va qarama-qarshi ma'lumotlarni taqqoslash imkoniyatlariga ega bo'ladi. Fanlararo masalalarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. Yechilishi boshqa fanlarni o'qitishda ham qo'llaniladigan matematik masalalar: standart ko'rinishdagi sonlar ustida hisoblash ishlari, proporsiyalar, grafiklarni o'qish va yasash.
2. Fan darsliklaridagi matnli masalalar. Bunday masalalar darsliklarni batafsil tahlil qilib, o'rganib tanlashni talab qiladi.
3. Fizika, kimyo, biologiya, geografiya fanlaridagi matematik usullar qo'llaniladigan topshiriqlar. Olib borilgan tadqiqot ishlaridan ma'lum bo'ldiki, ko'pchilik o'qituvchilar fanlararo masalalarni yechishga qiynalishadi, buning asosiy sababi fanlararo bog'lanishlarni masalalar yechish jarayoniga tatbiq eta olmasligi. O'quvchilarga ta'lim berish jarayonida fanlararo bog'lanish asosiy o'rinda turadi. Chunki har bir hodisani ilmiy jihatdan asoslash unga ko'p tomonlama yondashishni talab etadi. Masala va mashqlar yechishning muhim didaktik talablaridan

biri fanlararo bogʻlanishlarni amalga oshirish jarayonida oʻqituvchi oʻquvchi uchun masala bayonini eng qulay variantlarini tanlay olishi hisoblanadi. Ushbu vazifalarni yechimi sifatida oʻqituvchi taʼlim jarayonining barcha shakllarida uzviylikda fanlararo topshiriqlarni bajarishda ilmiylik va amaliyotni birlashishini taʼminlashi zarur [2]. Oʻqituvchi bu jarayonlarni amalga oshirish natijasida oʻzining kasbiy kompetentligini takomillashtirish barobarida oʻquvchilarda fanlararo masalalar yechish boʻyicha tayanch hamda fanga doir kompetensiyalarini shakllanishiga ham zamin tayyorlagan boʻladi. Ayrim mavzularni oʻrganishda fanlararo kompetensiyalarni shakllantirish imkoniyatlari mavjudligi koʻrsatilgan. Fizika va matematika fanlaridan oʻzaro aloqaning muhim shakllaridan biri matematik masalalarni fizik qonunlardan foydalanib yechishdir. Bir paytda ham fizikaga, ham matematikaga taaluqli boʻlgan masalalarni yechish oʻquvchilar uchun foydali. Fizika fani matematikaning arifmetik yoki algebraik ifodalari bilangina bogʻlanib qolmasdan, balki geometriya bilan ham bogʻliq. Ayrim mavzularni oʻrganishda fanlararo kompetensiyalarni shakllantirish imkoniyatlari mavjud[4]. Bugungi kunda tez surʼatlarda rivojlanayotgan iqtisodiy va siyosiy jarayonlarning globallashuvi barcha fanlarni fanlararo oʻqitishni va taʼlimda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish orqali taʼlim sifatini taʼminlash, taʼlim oluvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, fanlarning amaliy tatbiqlari samaradorligini oshirish va fanlararo aloqadorlik asosida oʻquvchilarni kasbga yoʻnaltirish kabi masalalarni qamrab olgan ilmiy tadqiqotlar keng koʻlamda olib borilmoqda. Maktab

oʻquvchilarining tafakkurini fanlararo bogʻlanish asosida rivojlantirish muhim ahamiyatga ega, chunki, ularga oʻquv predmetlari orqali atrofimizdagi tabiat xodisalarini oʻrgatiladi. Olam esa yagona boʻlib, uni tashkil etuvchi narsa va xodisalar bir biri bilan chambarchas bogʻlangan. Demak, tabiat xodisalarini oʻrganuvchi predmetlar ham oʻzaro bogʻliq holda oʻqitilishi kerak[5]. Masalan, fizika darslarida olingan bilimlar koʻpincha mashina va mexanizmlarning ishlash tamoyilini tushunib olishda va hayotda qoʻllashga imkon yaratadi. Shu bilan birga fizikaning oʻzini muvaffaqiyatli oʻrganish

uchun matematikani bilish kerak boʻladi. Fizikaga doir masalalarni yechishda matematik tushunchalarning qoʻllanilishi algebra, matematik analiz, vektorlar nazariyasi, differensial hisob kabi boʻlimlarning tatbiqiga sabab boʻldi [3]. Oʻquvchilarning matematika darsida egallagan bilim, koʻnikma va malakalari kompetensiyaviy yondashuv asosida fizika darsida keng qoʻllaniladi. Toʻgʻri va teskari mutanosiblik, funksiya, nisbat, sonning darajasi, ildiz, geometrik figuralar, radius, sonning standart shakli, hisoblash malakasi, sonlarni yaxlitlash, sonning foizi, proporsiya tuzish va hisoblash, harfiy ifodalarning qiymatini hisoblash shular jumlasidan. Fizika fanini oʻqitishda oʻquvchilar tabiat hodisalarini va asosiy fizik jarayonlarni anglash bilan birga, texnika va texnologiyalarni rivojlantirishda matematik formulalarni qoʻllashni oʻrganadilar. Koʻpgina fizik masalalar tenglama yoki tenglamalar sistemasini tuzish va ular bilan ishlash koʻnikmasining shakllangan boʻlishini taqozo etadi. Fizika fanini oʻqitishda matematika fani nafaqat hisoblash apparati sifatida, balki matematik mulohazalar yordamida voqelik, hodisaning xarakteri haqida fizik xulosalar chiqarishga hamda mazkur jarayonlar tadqiq qilish, matematik tenglamalarni yechish orqali fizik hodisalar haqida fikr yuritish imkonini beradi. Fizik masalalarni matematika darslarida tahlil qilish jarayonida oʻquvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyati, aqliy rivojlanishi va umuminsoniy qadriyatlarini shakllantirish barobarida olamning yagona manzarasiga oid tafakkurlarini rivojlantirish hamda egallagan bilimlardan hayotiy muammolarni hal qiliish, kundalik faoliyatlarida foydalanish koʻnikmasini shakllantirishni koʻzda tutadi[1]. Boshlangʻich sinflardan oq darslarda tezlik, masofa, vaqtga doir masalalarni oʻquvchilarga tushuntirishda ularda tezlik haqida tasavvurni shakllantirish

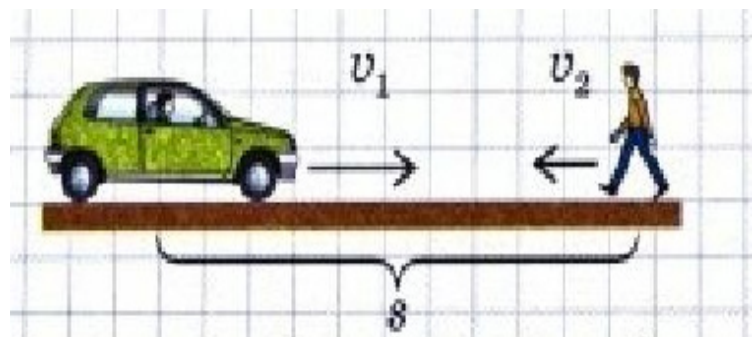


muhim ahamiyatga ega. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchisiga tezlik tushunchasi hayotiy misollar yordamida tushuntirilsa va shunga doir topshiriqlar berilsa (masalan, sen uydan maktabga kelguncha qancha vaqt sarflaysan, bunda masofa qanchaga teng. Demak, sen 1 soatda shuncha masofani bosar ekansan, yoki, haydovchi shuncha yo'lni mashinada necha soatda bosib o'tadi, ...), o'quvchida tezlik haqida tasavvur hosil bo'lib, yuqori sinflarda fizik masalalarni matematik usulda yechishda asqotadi. O'quvchilar harakatga doir masalalar yechishda quyidagi mulohazalarni to'g'ri anglashlari kerak:

Harakatga oid masalalar:

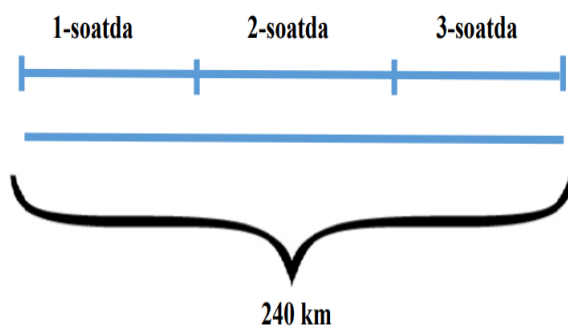
- Jism teng vaqt oraliqlarida teng masofalarni bosib o'tadi ya'ni tekis harakatlanadi deb hisoblanadi
- Tekis harakatda tezlikni topish uchun bosib o'tgan yo'lni shu yo'lni bosib o'tish uchun ketgan vaqtga bo'lish kerak. Vaqtni topish uchun yo'lni tezlikka bo'lish kerak
- Tezlik musbat kattalik deb olinadi;
- Harakatning yangi turiga yoki yo'nalishning o'zgarishiga vaqt ketmaydi deb qabul qilinadi;
- Harakatni geometrik chizmalar yordamida masalan yo'lni to'g'ri chiziq, uchrashish joyini nuqta bilan belgilash natijasida tenglama va tengsizliklarni tuzish qulay;
- Agar jism harakati suvda (harakatdagi poyezd ichida va hokazo) bo'lsa, oqim bo'ylab yoki unga qarshi tezlik yig'indi yoki ayirma ko'rinishida ifodalanadi.

1-masala. 80 km/h tezlik bilan harakatlanayotgan avtomobil 3 soatda qancha masofani bosib o'tadi? Yechish. Avtomobil bir soatda 80 km yo'l bosib o'tsa uch soatda uch marta ko'p yo'l bosadi ya'ni $80 \cdot 3 = 240$ km

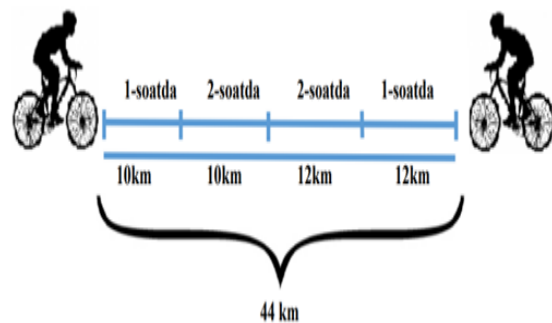


Harakat o'ld masalalarning quyidagi turlari ko'proq uchraydi: Bir biriga qarab harakatlanish. Orasidagi masofa S

bo'lgan va tezliklari v_1 va v_2 bo'lgan ikki jism bir-biriga tomon harakatlansa u holda $t =$ vaqtdan so'ng uchrashadi. Bu yerda $(v_1 + v_2)$ - yaqinlashish tezligi.

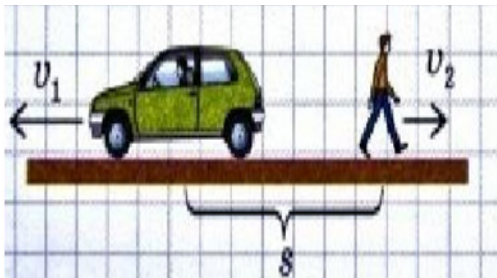


2-masala. Ikki punktdan tezliklari 10 km/h va 12km/h bo'lgan ikki velosipedchi bir biriga qarab harakatlanmoqda. Agar ular ikki soatdan keyin uchrashsa punktlar orasidagi masofani toping.

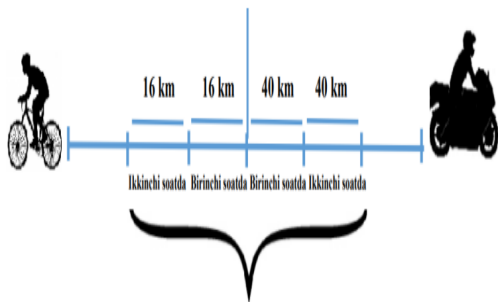


Yechish. $S = (10 \text{ km/h} + 12 \text{ km/h}) \cdot 2h = 44 \text{ km}$
 Qarama-qarshi yo'nalishda harakat qilish. Tezliklari v_1 va v_2 bo'lgan ikki jism qarama

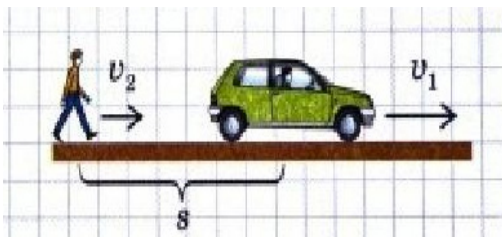
qarshi tomonga harakatlansa u holda t vaqtdan keyin ular orasidagi masofa $S = (v_1 + v_2) \cdot t$ ga teng bo'ladi. Bu yerda $(v_1 + v_2)$ - uzoqlashish tezligi.



3-masala. A qishloqdan bir vaqtda qarama qarshi yo'nalishda velosipedchi va motosiklchi yo'lga chiqdi. Velosipedchi 16 km/h, motosiklchi esa 40km/h tezlik bilan harakatlanmoqda. Ikki soatdan keyin ular orasidagi masofani toping. Yechish. $S = (16+40) \text{ km/h} \cdot 2 \text{ h} = 112 \text{ km}$



4-masala. Shahardan bir tomonga qarab yengil avtomobil va avtobus harakatlana boshladi. Avtomobilning tezligi 120 km/h, avtobusning tezligi esa 80 km/h bo'lsa, ikki soatdan keyin ular orasidagi masofa qancha bo'ladi? Yechish. $S = (v_1 - v_2) \cdot t$ formulaga ko'ra $S = (120 \text{ km/h} - 80 \text{ km/h}) \cdot 2 \text{ h} = 80 \text{ km}$



Aylana bo'ylab harakatlanish. Bir nuqtadan chiqqan 1 va 2 tezlikdagi ikki jism, uzunligi bo'lgan yo'lda aylana bo'ylab qarama-qarshi yo'nalishda harakat qilsa, $t = \frac{S}{v_1 + v_2}$ vaqtdan so'ng uchrashadi; Bir tomonga harakatlanish (quvib yetish). Bir tomonga harakatlanishda yaqinlashish tezligi katta tezlik bilan kichik tezlik ayirmasiga teng. 5- masala.(354) It tulkining orqasidan quvdi. It sekundiga 8 m, tulki esa 6 m tezlik bilan chopmoqda. Ularning orasidagi masofa dastlab 360 m bo'lgan,

tulkining o'z uyasiga yetib olishi uchun esa 1 km qolgan edi. Tulki o'z uyasiga yetib olishga ulguradimi? Yechish. Yaqinlashish tezligini topamiz:
 $8 \text{ m/sek} - 6 \text{ m/sek} = 2 \text{ m/sek}$
 $360 \text{ m} : 2 \text{ m/sek} = 180 \text{ sek}$
 $6 \text{ m/sek} \cdot 180 \text{ sek} = 1080 \text{ m} = 1 \text{ km } 80 \text{ m}$

Suvda va havoda harakatlanish. Agar qayiq turg'un suvda harakatlansa, unda qayiq o'z tezligida suzadi deyiladi. Agar kema daryo oqimi bo'yicha suzayotgan bo'lsa, unda tezlik sifatida kema tezligi bilan daryo oqimi tezliklari yig'indisi olinadi. Agar kema daryo oqimiga qarshi suzayotgan bo'lsa, unda tezlik sifatida kema tezligi bilan daryo oqimi tezliklari ayirmasi olinadi. 5-masala(442). Motorli qayiqning oqim bo'yicha tezligi 18 km/soat, oqimga qarshi tezligi esa 14 km/soat. Daryo oqimining tezligini va qayiqning turg'un suvdagi tezligini toping.

$2v_k = 32 \text{ km/h}$ $v_k = 16 \text{ km/h}$
 $v_o = 16 \text{ km/h} - 14 \text{ km/h} = 2 \text{ km/h}$
 Javob: Daryo oqimining tezligi 16 km/h, qayiqning turg'un suvdagi tezligi-2 km/h. Xulosa. O'quvchilarning masalalarni matematik, fizik, kimyoviy, biologik va boshqa fanlarga oid tushunchalardan foydalanib yechishlari, ularning har bir fandan yaxshi natijalarga hamda ta'limning yuqori samaradorlikka erishishiga olib keladi. Maktabda eng avvalo, o'quvchilar zamonaviy bilimlarni egallashi, mustaqil ravishda ma'lumotlarni olishi, ularni mushohada qilishi, fikrlar almashinishi va xulosa chiqarishi ularda tayanch kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim omil sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4708-son 07.05.2020 Qarori.
2. Oz Yunus. Система выявления и разработки индивидуальных траекторий обучения одаренных детей в турции // Вестник челябинского государственного педагогического университета. – ЮУрГГПУ, 2016. - №4. – С 59-63.
3. Фоменко С.Л. Структура и содержание образовательной программы школы в условиях реализации компонентной модели образование // Образование и наука. – Москва, 2010. - №11(79). – С. 6-9.
4. Babayeva M.A. O'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni rivojlantirishda elektron ta'lim tizimini tatbiq etish imkoniyatlari. Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali Jild: 04 Nashr: 02 | Yanvar - 2024 ISSN: 2181-2608 www.sciencebox.uz.
5. Babayeva M. A. Boshlang'ich sinflarda mantiqiy fikrlashni masalalar orqali rivojlantirish. International conference of natural and social-humanitarian sciences Volume 01, Issue 01, 2024
6. Алиев М.И. Межпредметные связи как условие активизации учебной деятельности студентов.: Автореф.... дис.канд. пед. наук. - Тбилиси, 1986. - 20 с
7. Бектеньрова А.Р. Межпредметные связи как условие активизации познавательной деятельности учащихся.: Автореф.

- ... дис.канд.пед.наук.-Алма-Аты, 1993.-25 с.
8. Хомич А.А. Система межпредметных заданий как средство формирования научного мировоззрения школьников.: Автореф.... дис.канд.пед.наук.-Киев, 1986.-24с
 9. Кулагин П.Г. Межпредметные связи в процессе обучения. – М.: «Просвещение», 1981. –С. 96
 10. Коротов В.М. Межпредметные связи в учебно-воспитательном процессе средней общеобразовательной школы. Просвещение -М.,1977 - С. 38-42.



IMITATSION PARADIGMA ASOSIDA TALABALARNI KONTRURIKTIV FAOLIYATGA O'RGATISH

Annotatsiya. Maqolada imitatsion paradigma nazariyasi va uning o'quv jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Talabalarni kontruriktiv (qarshi-ijodiy) fikrlashga o'rgatish jarayonida imitatsion metodlarning qo'llanilishi pedagogik nuqtai nazardan asoslanadi. Shuningdek, imitatsiya orqali real hayotiy vaziyatlarni ta'limga tadbiq qilish, talabalarni muqobil yechimlar ishlab chiqishga yo'naltirish mexanizmlari yoritilgan. Maqolada kontruriktiv faoliyatni rivojlantirishga doir samarali metodlar, bosqichlar va amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: imitatsion paradigma, kontruriktiv faoliyat, tanqidiy fikrlash, ta'lim texnologiyalari, rol o'yinlari, case-study, innovatsion yondashuv.

TEACHING STUDENTS' CONSTRUCTIVE ACTIVITIES BASED ON THE IMITATION PARADIGM

Abstract. The article analyzes the theory of the imitative paradigm and its importance in the educational process. The use of imitative methods in the process of teaching students to think constructively (counter-creative) is justified from a pedagogical point of view. It also covers the mechanisms of introducing real-life situations into education through imitation and directing students to develop alternative solutions. The article presents effective methods, stages and practical recommendations for the development of constructive activity.

Keywords: imitation paradigm, constructive activity, critical thinking, educational technologies, role-playing games, case study, innovative approach.

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ КОНТРУКТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ ИМИТАЦИОННОЙ ПАРАДИГМЫ

Аннотация. В статье анализируется теория имитационной парадигмы и ее значение в учебном процессе. Обосновывается с педагогической точки зрения применение имитационных методов в процессе обучения студентов контруктивному (контр-креативному) мышлению. Также освещены механизмы применения реальных жизненных ситуаций в образовании посредством имитации, направления студентов на выработку альтернативных решений. В статье представлены эффективные методы, этапы и практические рекомендации по развитию контруктивной деятельности.

Ключевые слова: имитационная парадигма, конструктивная деятельность, критическое мышление, образовательные технологии, ролевые игры, кейс-стади, инновационный подход.

Кирish. Zamonaviy ta'limda talaba shunchaki bilim egasi emas, balki faol, mustaqil qaror qabul qila oladigan, real hayotiy muammolarga mos, samarali yechim topishga qodir shaxs sifatida shakllanishi kerak. Bu esa o'quv jarayonida yangicha yondashuv — kontruriktiv fikrlashni rivojlantirishga ehtiyoj tug'diradi. Kontruriktiv fikrlash — bu

mavjud bilim, g'oya yoki qarashlarga muqobil nuqtai nazarni ilgari sura olish, mustaqil, ijodiy qarorlar qabul qilish qobiliyatidir. Bunday yondashuvni shakllantirish uchun esa o'qitish jarayonida imitatsion paradigma asosidagi metodlar katta ahamiyat kasb etadi. Imitatsion paradigma ta'limda real hayotiy vaziyatlarni sun'iy tarzda aks ettirish orqali talabning faol ishtirokini, tahlil qilish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ayniqsa, bunday metodlar orqali kontruriktiv faoliyatni shakllantirish o'zining amaliy natijadorligi bilan ajralib turadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Imitatsion paradigma pedagogikada o'quvchilarning real hayotdagi vaziyatlarga yaqin bo'lgan holatlarni sun'iy tarzda tajriba qilish orqali bilim va

ko'nikmalarni shakllantirish metodikasidir. Bu paradigma asosan quyidagi tamoyillarga tayanadi:

1. Tajriba asosida o'rganish: Talaba nazariy bilimni emas, balki uni qanday amaliyotga tadbiq qilishni o'rganadi.
2. Faollik: Talaba darsda passiv tinglovchi emas, faol ishtirokchi bo'ladi.
3. Tafakkurga undash: Imitatsion vaziyatlar talabning muammoni o'rganish, tahlil qilish, qaror chiqarish va muqobil yo'l topish ko'nikmalarini shakllantiradi. Bu yondashuv zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashgan holda kontruriktiv faoliyatni rivojlantirishda muhim vositadir [1;23-31b].

Tadqiqot metodologiyasi: Kontruriktiv faoliyat va uning o'quv jarayonidagi ahamiyati Kontruriktiv fikrlash — bu talabadan an'anaviy bilimlarni yodlash emas, balki tanqidiy tahlil asosida yangicha, noan'anaviy, ijodiy yechimlar ishlab chiqishni talab qiluvchi faoliyatdir. Bu yondashuv quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi:

- Mavjud fikrga "nega?" degan savol bilan yondashish;
- Har qanday g'oyani bahs-munozaraga tortish;

- Q a r a m a - q a r s h i pozitsiyalarni tahlil qilish;
 - Mustaqil g'oyani ishlab chiqish va uni asoslab berish. Shu bois, kontruktiv fikrlashni o'rgatish nafaqat shaxsiy intellektual o'sish, balki kasbiy malaka va hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish uchun ham muhimdir[2;11-19b]. Tahlil va natijalar. Imitatsion metodlar orqali kontruktiv faoliyatni rivojlantirish.
1. Rol o'yinlari (Role Play). Rol o'yinlari talabalarni ijtimoiy, iqtisodiy yoki madaniy vaziyatlarga tushirish orqali muayyan rollarni bajarishga undaydi. Masalan, "muammoli vaziyatda menejer va xodim" rollari berilib, har ikki talaba o'z pozitsiyasini himoya qilishi kerak. Bu jarayonda talaba fikrni bahs asosida asoslaydi, qarshi pozitsiyani tushunadi va alternativ yechimlarni ishlab chiqadi.
 2. Holatli tahlil (Case-study). Case-study metodi o'quvchilarga muammoli holatlar berib, ularni chuqur tahlil qilish va har xil yondashuvlar asosida yechim topishni talab qiladi. Bu metod ayniqsa kontruktiv fikrlashni rivojlantirishda o'zini oqlaydi. Har bir yechim alternativaga ega bo'lib, talabalar o'z tanlovini asoslab berish orqali tanqidiy va ijodiy yondashuvni o'zlashtiradi.
 3. Debat va munozaralar. Debatlar kontruktiv fikrlashning eng samarali metodlaridan biridir. Bu jarayonda talabalar o'z nuqtai nazarlarini himoya qilish va qarama-qarshi fikrlarni rad qilishga o'rgatiladi. Munozaralar orqali talabalar fikr almashadilar,

inkor va isbot mexanizmlarini qo'llaydilar.

4. Simulyatsiyalar va trenajyorlar. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar asosida yaratilgan trenajyorlar yordamida turli kasbiy vaziyatlarni sun'iy tarzda imitatsiya qilish mumkin. Bu vositalar orqali talabalar qaror qabul qilish, muqobil yo'llarni sinab ko'rish, xatolarni tahlil qilish orqali kontruktiv tafakkurni rivojlantiradilar. Kontruktiv faoliyatni shakllantirish bosqichlari. Imitatsion metodlar asosida

kontruktiv faoliyatni shakllantirish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Diagnostik bosqich – Talabalarning mavjud tafakkur darajasi va muammoga yondashuvi aniqlanadi.
2. Axborot va tahlil bosqichi – Muammo yuzasidan ma'lumotlar yig'iladi va mavjud yondashuvlar o'rganiladi.
3. Muqobil yondashuv ishlab chiqish – Talaba mavjud fikrlardan farqli o'laroq, yangi qarashlarni ilgari suradi.
4. Dalillash va himoya – O'z qarashini asoslab berish, inkor etuvchi fikrlarga javob berish bosqichi[3;51-54b].
5. Baholash – Har bir fikrning ijobiy va salbiy jihatlari baholanadi, samaradorlik tahlil qilinadi.

Amaliy tavsiyalar:

1. Har bir darsda imitatsiya elementlari bo'lishi kerak: real vaziyatlar, rollar, holatlar.
2. Talabalar faqat bilim emas, fikr bildiruvchi, muqobil yechim ishlab chiqaruvchi ishtirokchi bo'lishi zarur.
3. Baholash mezonlariga kontruktiv yondashuv va ijodiylik darajasi kiritilishi lozim.
4. O'qituvchilar imitatsion metodika bo'yicha malaka oshirishlari tavsiya etiladi.

Xulosa. Imitatsion paradigma asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni — talabani real hayotga tayyorlash, uni mustaqil fikrlovchi, tahlilchi va ijodkor shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, kontruktiv fikrlashni o'rgatishda imitatsiya vositalari beqiyos ahamiyat kasb etadi. Bu metodlar nafaqat nazariy bilim,

balki hayotiy muammolarni yechishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Anderson, C. A., & Dill, K. E. (2000). Video games and aggressive thoughts, feelings, and behavior in the laboratory and in life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78(4), 772-790.
2. Bereiter, C., & Scardamalia, M. (1987). *The psychology of written composition*. Lawrence Erlbaum Associates.
3. Collins, A., Brown, J. S., & Newman, S. E. (1989). Cognitive apprenticeship: Teaching the crafts of reading, writing, and mathematics. *Instructional Science*, 18(3), 453-494.



SHAXMAT O'YINIDAGI XATOLARNI TAHLIL QILISH ORQALI AQLIY O'SISHGA ERISHISHNING KOGNITIV VA METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxmat o'yinida yo'l qo'yilgan xatolarni tahlil qilish orqali shaxsning aqliy salohiyatini oshirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda kognitiv psixologiya tamoyillari asosida xatolarni anglash, ularni qayta tahlil qilish va shaxsiy strategiyalarni rivojlantirish jarayonlari tahlil qilinadi. Shuningdek, shaxmatdagi analitik yondashuvlar va ularning metodologik asoslari yoritilib, o'yin davomida yuzaga kelgan muammoli vaziyatlarni hal qilishda tanqidiy fikrlash, muqobil yechimlar ishlab chiqish va qaror qabul qilish kabi kognitiv jarayonlarning ahamiyati asoslab beriladi. Maqola natijalari shaxmatni nafaqat sport, balki ta'limiy va tarbiyaviy vosita sifatida qo'llash imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Tayanch so'zlar: shaxmat, xatolar tahlili, kognitiv rivojlanish, tanqidiy fikrlash, metodologiya, strategik tafakkur, qaror qabul qilish, o'quv jarayoni, analitik yondashuv, aqliy o'sish.

КОГНИТИВНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДОСТИЖЕНИЯ УМСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ ПУТЕМ АНАЛИЗА ОШИБОК В ШАХМАТНЫХ ИГРАХ

Аннотация. В статье рассматриваются возможности повышения умственного потенциала человека путем анализа ошибок, допущенных в шахматной партии. В исследовании анализируются процессы понимания ошибок, их повторного анализа и разработки личных стратегий на основе принципов когнитивной психологии. В статье также рассматриваются аналитические подходы в шахматах и их методологические основы, а также обосновывается важность таких когнитивных процессов, как критическое мышление, разработка альтернативных решений и принятие решений при разрешении проблемных ситуаций, возникающих во время игры. Результаты статьи способствуют расширению возможностей использования шахмат не только как вида спорта, но и как

средства воспитания и обучения.

Ключевые слова: шахматы, анализ ошибок, когнитивное развитие, критическое мышление, методология, стратегическое мышление, принятие решений, процесс обучения, аналитический подход, умственное развитие.

COGNITIVE AND METHODOLOGICAL BASIS OF ACHIEVING MENTAL GROWTH THROUGH ANALYSIS OF ERRORS IN CHESS GAMES

Annotation. This article examines the possibilities of increasing a person's mental potential by analyzing mistakes made in a chess game. The study analyzes the processes of understanding mistakes, re-analyzing them, and developing personal strategies based on the principles of cognitive psychology. It also highlights analytical approaches in chess and their methodological foundations, and justifies the importance of cognitive processes such as critical thinking, developing alternative solutions, and decision-making in solving problem situations that arise during the game. The results of the article serve to expand the possibilities of using chess not only as a sport, but also as an educational and educational tool.

Key word: chess, error analysis, cognitive development, critical thinking, methodology, strategic thinking, decision-making, learning process, analytical approach, mental growth.

Kirish. Shaxmat o'yini inson tafakkuri, mantiqiy fikrlashi va strategik yondashuvini rivojlantiruvchi noyob intellektual mashg'ulot hisoblanadi. Bu o'yin jarayonida har bir qaror, harakat va natija ma'lum kognitiv jarayonlar natijasi bo'lib, shaxsning muammoli vaziyatlarga bo'lgan munosabatini, tahlil qilish qobiliyatini va tanqidiy fikrlash salohiyatini namoyon etadi. Ayniqsa, o'yinda yo'l qo'yilgan xatolarni aniqlash va ularni chuqur tahlil qilish orqali inson o'z fikrlash tizimini takomillashtiradi, xatolardan saboq olish, ularni tushunish va kelgusida oldini olish kabi kognitiv mexanizmlarni faol ishga soladi. Bu esa nafaqat shaxmat o'yinida muvaffaqiyat qozonishga, balki kundalik hayotda ham to'g'ri qarorlar qabul qilishga yordam beradi. Zamonaviy ta'lim va psixologiyada shaxsning mustaqil fikrlashi, muammoni hal qilish

ko'nikmalarini shakllantirish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Shaxmat o'yinida xatolar tahlili orqali aqliy o'sishni ta'minlash ushbu maqsadlarga erishishda samarali vosita bo'la oladi. Bu jihat, ayniqsa, o'quvchilarning aqliy salohiyatini rivojlantirishda, ularda mantiqiy, izchil va chuqur fikrlashni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot mavzusining dolzarbligi shundaki, u nafaqat sport yoki o'yin doirasida, balki ta'lim, psixologiya va metodika sohalarida ham ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Shaxmat orqali kognitiv rivojlanishni o'rganish va unga metodologik yondashuvlar ishlab chiqish zamonaviy ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlardan biri sifatida ko'rilmoqda. Tadqiqot maqsadi: Shaxmat o'yinida yo'l qo'yilgan xatolarni tahlil qilish orqali shaxsning aqliy o'sishini rag'batlantiruvchi kognitiv jarayonlarni aniqlash va bu jarayonlarga asoslangan metodologik yondashuvlarni ishlab chiqish. Tadqiqot vazifalari:

1. Shaxmat o'yinidagi xatolar tahlilining kognitiv asoslarini nazariy jihatdan o'rganish;
2. Aqliy o'sishga ta'sir qiluvchi xatolar tahlilining psixologik va pedagogik jihatlarini tahlil qilish;

3. Shaxmat asosida kognitiv rivojlanishni ta'minlaydigan metodik yondashuvlarni ishlab chiqish va tavsiyalar berish. Mazzuga oid adabiyotlar tahlili. Shaxmat o'yini – nafaqat sport, balki aqliy salohiyatni oshiruvchi kuchli vosita sifatida ham o'rganilmoqda. So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlar shaxmatning kognitiv rivojlanishdagi o'rni, uni metodik o'qitish usullari va psixologik ta'sirlarini chuqur o'rganishga qaratilgan. Ferangiz M.(2024) o'zining "Shaxmat: intellekt va strategiyalar o'yini" nomli maqolasida shaxmat o'yinining intellektual salohiyatni rivojlantirishdagi rolini keng yoritadi. Muallif shaxmatni faqat o'yindan iborat emas, balki chuqur strategik fikrlashni talab qiluvchi mantiqiy mashq deb baholaydi. Bu fikr maqolamiz mavzusi bo'lgan xatolarni tahlil qilish orqali aqliy o'sish g'oyasiga bevosita mos tushadi.[1] Akramov E.S. (2024) esa o'z maqolasida shaxmatni o'rgatish orqali umumta'lim maktabi o'quvchilarining intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish usullarini tahlil qiladi. Ushbu tadqiqotda metodik yondashuvlar, mashg'ulotlar davomida o'quvchilarda kuzatiladigan xatoliklar va ularni tuzatishning ta'limiy ahamiyati haqida so'z boradi.[2; 367-372-b.] Xoliqov U. tomonidan yozilgan bir nechta maqolalarda shaxmatning boshlang'ich sinf o'quvchilariga ta'siri chuqur o'rganilgan. Ayniqsa, "Boshlang'ich sinf o'quvchilarda

shaxmat o'rgatish jarayonida shaxsiy sifatlar va mantiqiy fikrlashni shakllantirish" (2021) nomli maqolasi bu borada muhim manba hisoblanadi. Unda o'quvchilarning shaxsiy xususiyatlarini inobatga olgan holda shaxmat orqali tanqidiy va tahliliy fikrlashni rivojlantirish yo'llari ko'rsatiladi. Bu maqola aynan kognitiv o'sish jihatidan dolzarbdir.[4; 78-80– b.] Xoliqov U. K. (2021) o'z ishlarida shaxmatni ommalashtirish jarayonida oilaviy va mahalla omillarining

ahamiyatiga e'tibor qaratgan. Bu maqolalar, shuningdek, shaxmat muhitini yaratish va doimiy amaliyot orqali xatolardan o'rganish mexanizmini ishlab chiqishga yordam beradi.[3; 22-25 - b.] Abdusattorovna Q. M. (2025) esa didaktik o'yinlar orqali boshlang'ich sinfda matematika ta'limini boyitish haqida fikr yuritadi. Bu yondashuv shaxmatning o'quvchi ongida murakkab muammolarni hal qilish vositasi sifatidagi rolini yanada mustahkamlaydi.[7: 109-115-b.] Adabiyotlar orasida Abdumajitov X. (2025) tomonidan sport terminologiyasi bo'yicha olib borilgan tilshunoslik tahlillari mavzudan chetroqda tuyulsa-da, u orqali shaxmatga oid terminlarning tahliliy tushunchalarini tushunishga imkon yaratiladi.[5: 9-11– b.] Yuqoridagi manbalar asosida shuni aytish mumkinki, shaxmat o'yini nafaqat o'yin, balki murakkab kognitiv va metodologik faoliyatdir. Xatolarni tahlil qilish orqali o'quvchilarning fikrlash darajasi, mantiqiy mushohada yuritish qobiliyati va strategik tafakkuri rivojlanadi. Ilmiy maqola yozishda ushbu manbalar asosiy tahliliy va nazariy tayanch bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda shaxmat o'yinida yo'l qo'yiladigan xatolarni tahlil qilish orqali o'quvchilarning aqliy (kognitiv) rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganish maqsad qilingan. Mazkur maqsadga erishish uchun kognitiv psixologiya, pedagogika va didaktika yo'nalishlarida qo'llaniladigan metodlar asos qilib olindi. Tadqiqotda sifat (kvalitativ) va miqdoriy (kvantitativ) yondashuvlar uyg'unlashtirilgan.

Tadqiqot uslublari:

- Kuzatuv metodi: O'quvchilarning shaxmat o'ynash jarayonida yo'l qo'ygan xatolari, ularning xatti-harakatlari va qaror qabul qilish jarayonlari tizimli tarzda kuzatildi.

- Tahliliy yondashuv: O'yin davomida yuzaga kelgan xatolar turlari tasniflandi (strategik xatolar, taktika xatolari, vaqtni noto'g'ri boshqarish, pozitsion xatolar), har bir xatoga sabab bo'luvchi omillar aniqlanib, ularning kognitiv mexanizmlari izohlandi.

- Eksperimental usul: O'rta maktabning 3-4-sinflarida o'qiydigan o'quvchilar bilan 4 oy davomida shaxmat mashg'ulotlari o'tkazildi. Darslardan so'ng har bir o'yin tahlil qilindi, xatolar birgalikda muhokama qilindi va o'quvchilarning fikrlashdagi o'zgarishlar qayd etildi.

- So'rovnoma va suhbatlar: Ishtirokchi o'quvchilarga ularning fikrlash uslubi, xatolarni anglash va ularni bartaraf etishdagi yondashuvlari haqida so'rovnomalar berildi. Shuningdek, bir nechta o'qituvchilar va murabbiylar bilan suhbatlar o'tkazilib, ularning fikrlari umumlashtirildi.

Tadqiqot obyekti va predmeti:

- Obyekt: Umumta'lim maktabi o'quvchilari (asosiy sinf o'quvchilari 3-4-sinflar).

- Predmet: Shaxmat o'yini jarayonida xatolarni tahlil qilish orqali o'quvchilarning aqliy faoliyatining o'zgarish tendensiyalari.

Tadqiqot ishtirokchilari:

- 4 ta maktabdan tanlab olingan jami 240 nafar o'quvchi (208 nafar tajriba guruhi va 212 nafar nazorat guruhi).

- Shaxmat bo'yicha tajribaga ega bo'lgan 4 nafar murabbiy va 6 nafar sinf o'qituvchisi. Ma'lumotlar tahlili:

- O'yin tahlillari natijalariga asoslangan holda xatolarning miqdori va turlari bo'yicha statistik ma'lumotlar yig'ildi.

- Darslar oldi va keyingi fikrlash testlari orqali o'quvchilarning kognitiv salohiyatidagi o'zgarishlar aniqlandi.

- Matnli so'rovnomalar va suhbatlar orqali sifatli (kvalitativ) ma'lumotlar tahlil qilinib, ulardan mavzuga oid xulosalar chiqarildi.

Tadqiqot metodologiyasining asosiy tamoyillari:

- Refleksiya tamoyili: Har bir xatolik ustida to'xtalib, u orqali o'quvchining o'z ustida ishlashi va o'zini baholashga o'rganishi.

- Muammoli o'qitish: O'quvchilarga o'yin orqali muammoli vaziyatlar yaratib, ularni mustaqil hal qilishga undash.

- Individual yondashuv: Har bir o'quvchining fikrlash darajasi, o'rganish uslubi va xatoga munosabatini hisobga olish.

Tadqiqot va natijalar. Tadqiqot jarayonida shaxmat o'yinidagi xatolarni tahlil qilishning o'quvchilar kognitiv rivojiga ta'siri o'rganildi. 4 oy davom etgan amaliy mashg'ulotlar va kuzatuvlar asosida quyidagi asosiy natijalar aniqlandi: 1. O'quvchilarning xatolarga nisbatan munosabatidagi o'zgarishlar.

Tajriba boshida o'quvchilarning katta qismi o'z xatolarini tan olishdan cho'chishar, ularni yashirishga harakat qilishar edi. Mashg'ulotlar davomida xatolar ustida birgalikda tahlil olib borilishi ularning xatoni o'sish uchun imkoniyat sifatida qabul qilishiga olib keldi. O'yin so'ngida "Men bu xatoni keyingi safar takrorlamayman" degan ijobiy refleksiyalar soni ortdi. Statistik natija: So'rovnomaga ko'ra, tajriba guruhidagi o'quvchilarning

78% i shaxmatdagi xatolarni o'rganish vositasi sifatida qabul qilgan bo'lsa, nazorat guruhida bu ko'rsatkich 42% ni tashkil etdi.

2. Mantiqiy fikrlash va strategik rejalashtirish qobiliyatining rivojlanishi. Shaxmat o'yini davomida yuzaga kelgan strategik va taktik xatolarni aniqlash, ularning sabab va oqibatlarini tahlil qilish orqali o'quvchilarning mantiqiy fikrlash darajasida o'zgarishlar kuzatildi. Jumladan, mashg'ulotlar davomida quyidagi kognitiv ko'nikmalar sezilarli darajada kuchaydi:

- Harakat oldidan variantlarni oldindan ko'ra olish.
 - Raqibning qarorini tahlil qilish va tahmin qilish.
 - Har bir qarorning oqibatlarini taxmin qilish.
- Test natijalari: Tajriba oldi va keyingi mantiqiy testlar natijasida 240 nafar o'quvchi orasida o'rtacha 18% ga ijobiy siljish kuzatildi.

3. Tahlil qilish madaniyati va reflektiv fikrlashning shakllanishi. O'yinlardan so'ng har bir partiyani tahlil qilish (analiz) odatiy faoliyatga aylanishi natijasida o'quvchilarda reflektiv fikrlash, ya'ni "nima uchun bu xatoni qildim?", "qanday qaror to'g'ri bo'lardi?" kabi savollarni o'ziga bera olish holati ancha faollashdi. Bu esa faqat shaxmat o'yini bilan cheklanmay, boshqa fanlar va hayotiy holatlarda ham qo'llaniladigan aqliy faoliyatdir.

4. O'yin davomida kuzatilgan eng ko'p uchraydigan xatolar. Tahlil qilingan 120 dan ortiq shaxmat partiyalarida kuzatilgan xatolar quyidagicha tasniflandi:

Xato turi	Ulush (%)	Tavsif
Strategik rejasizlik	30%	O'yin davomida aniq reja bo'lmisligi
Taktik bexabar harakatlar	25%	Qarshi zarba yoki imkoniyatni ko'ra olmaslik
Pozitsion noto'g'ri joylashish	20%	Figuralarni noto'g'ri joylashtirish yoki resurslardan noto'g'ri foydalanish
E'tiborsizlik (konstentratsiya pastligi)	15%	Oddiy zarbalarni sezmay qolish
Vaqtmi noto'g'ri boshqarish	10%	Qarorlar ustida ortiqcha yoki yetarlicha vaqt ajratilmisligi

Ushbu xatolarni qayta-qayta ko'rib chiqish, guruhlarda tahlil qilish orqali o'quvchilar mazkur xatolarni takrorlamaslikni o'rgandilar.

5. O'qituvchilar va murabbiylar fikri. Tadqiqot davomida suhbatga jalb qilingan o'qituvchilarning 90% dan ortig'i shaxmat o'rgatish jarayonida xatolarni birgalikda tahlil qilish metodikasi o'quvchilarni "fikr yuritishga o'rgatadi", deb ta'kidlashdi. Murabbiylar esa bu jarayonni o'quvchilar bilan muloqotda bo'lish va individual o'sishni kuzatishning samarali vositasi deb baholashdi. Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, shaxmat o'yinidagi xatolarni tahlil qilish jarayoni – bu faqat o'yin tahlili emas, balki o'quvchilarning o'z fikrlashini tahlil qilishga o'rgatish, aqliy faoliyatni faollashtirish, strategik qarorlar qabul qilish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladigan kuchli kognitiv va metodologik vositadir. Bu yondashuv o'quvchilarda nafaqat shaxmatdagi, balki kundalik hayotdagi qarorlarni baholash madaniyatini shakllantiradi. O'rganilgan xatolar esa bilim va ko'nikmalarning shakllanishida asosiy poydevor sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot orqali aniqlanishicha, shaxmat o'yinidagi xatolarni tizimli ravishda tahlil qilish o'quvchilarning aqliy (kognitiv) rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatadi. Xususan, o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, strategik rejalashtirish, reflektiv yondashuv va muammoli vaziyatlarni mustaqil tahlil qilish ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlanadi. Shuningdek, o'yin davomida yo'l qo'yilgan xatolarni o'rganish orqali o'quvchilarda quyidagi ijobiy o'zgarishlar kuzatildi:

- xatolarni tan olish va ularni rivojlanish uchun imkoniyat sifatida qabul qilish odati shakllandi;

- mantiqiy fikrlash, sabr, e'tibor, va oldindan rejalashtirish ko'nikmalari kuchaydi;

- o'quvchilar o'z ustida ishlashga va mustaqil tahlil qilishga moyil bo'lib bordi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, shaxmat o'yini faqat sport turi sifatida emas, balki ta'limda kognitiv faoliyatni faollashtiruvchi vosita sifatida ham muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, o'yin jarayonidagi xatolarni chuqur va metodik tahlil qilish, o'quvchilarning fikrlash mexanizmlarini rivojlantirishda samarali bo'ldi. Tadqiqot natijalari maktab ta'lim tizimida shaxmatni nafaqat o'yin sifatida, balki ta'limiy resurs sifatida faol qo'llash, xatolarni baholash va ulardan o'rganish madaniyatini shakllantirish zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ferangiz M. Shaxmat: intellekt va strategiyalar o'yini //activist science. 2024.
2. Akramov E. S. Umumtalim maktabi o'quvchilarining intellektual qobiliyatini shaxmatni o'rgatish jarayonida rivojlantirish yo'llari // yangi o'zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali. – 2024. – T. 367-372-b.
3. Xoliqov U. Boshlang'ich sinf o'quvchilar orasida bo'sh vaqtini o'tkazishda oila-mahalla hamkorligida shaxmat o'yinni ommaviylashtirish //Global Science and Innovations: Central Asia (см. в книгах). – 2021. Т. 22-25 - b.
4. Xoliqov U.Q. Boshlang'ich

sinf o'quvchilarda shaxmat o'rgatish jarayonida shaxsiy sifatlar va mantiqiy fikrlashini shakllantirish //Интернаука. – 2021. 78-80 – b.

5. Abdumajitov X. O'zbek va ingliz tillarida sport terminlarining diaxron va sinxrontadqiqi //pedagogik islohotlar va ularning yechimlari. – 2025. Т. 9-11– b.
6. Umidjon X. O'quvchi yoshlar orasida bo'sh vaqtini o'tkazishda oila-mahalla hamkorligida shaxmat o'yinni ommaviylashtirish // Scientific progress. – 2020. Т. 163-168– b.
7. Abdusattorovna Q. M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematika darslarida didaktik o'yinlardan foydalanish //yangi o'zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali. – 2025. Т.109-115-b.
8. Xoliqov U. K. Yoshlar tafakkurini shakllantirishda shaxmatning o'rne //Academic research in educational sciences. – 2021. Т. 538-541– b.



AKSIOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA TARBIYALANUVCHILARDA KOMMUNIKATIV SIFATLARNI SHAKLLANTIRISH – DAVR TALABI

Annotatsiya. Ushbu maqolada aksiologik yondashuv orqali tarbiyalanuvchilarda kommunikativ sifatlarni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari tadqiq qilinadi. Tahlil usullari orqali kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirishda muhim omillar aniqlanadi va natijalar taqdim etiladi.

Tayanch so'zlar. Aksiologik yondashuv, kommunikativ sifatlarni, tarbiyalanuvchilarni, pedagogik mexanizmlarni, qobiliyatlarni rivojlantirish, ta'lim jarayoni, kommunikatsiya ko'nikmalari.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ КАЧЕСТВ У ВОСПИТАННИКОВ НА ОСНОВЕ АКСИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА – ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ

Аннотация. В данной статье исследуются педагогические механизмы формирования коммуникативных качеств у воспитанников посредством аксиологического подхода. С помощью методов анализа определяются важные факторы развития коммуникативных способностей и представляются результаты.

Ключевые слова: аксиологический подход, коммуникативные качества, воспитанники, педагогические механизмы, развитие способностей, образовательный процесс, коммуникативные навыки.

FORMING COMMUNICATIVE QUALITIES IN LEARNERS BASED ON AN AXIOLOGICAL APPROACH – A REQUIREMENT OF THE TIME

Abstract. This article explores the pedagogical mechanisms for developing communicative qualities in learners based on an axiological approach. Analytical methods identify key factors that promote the development of communication skills, and the findings are presented.

Keywords. Axiological approach, communicative qualities,

learners, pedagogical mechanisms, skill development, educational process, communication skills.

Kirish. Jahonning rivojlangan mamlakatlari o'qitish tizimida o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish, bolalarda kitobxonlik madaniyatini tarkib toptirish, maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarida o'qish va matnni tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish ustuvor yo'nalish sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, kichik maktab yoshidan aksiyologik yondashuv orqali tarbiyalanuvchilarda kommunikativ sifatlarni shakllantirish jarayonlari samaradorligini oshirishga katta e'tibor qaratiladi. Mamlakatimizda ham yosh avlodning o'qish savodxonligini xalqaro baholash dasturlari orqali rivojlantirish, kitobxonlik va mutolaa madaniyatini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. "O'quvchilarga kitob mutolaasi jarayonida "oddiydan murakkabga" tamoyili asosida badiiy asarlarni tanlash va sinchiklab o'qish malakasini hosil qilish bo'yicha uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish, maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarini "Jajji akademik" to'garaklariga jalb etish hamda ularga mutolaa sirlari va kitobxonlik madaniyati bo'yicha tushunchalar berib borish"[1] o'quvchilarda kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirishning ustuvor yo'nalishlari sifatida belgilab berilgan. Bu esa, aksiyologik yondashuv orqali tarbiyalanuvchilarda kommunikativ sifatlarni shakllantirish mazmunini yoritib

berish, tarbiyalanuvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning didaktik modelini ishlab chiqish, maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning o'qish texnologiyasini takomillashtirishni taqozo etadi. Darhaqiqat, mavzuning dolzarbligi bevosita zamonaviy ta'lim tizimida kommunikativ sifatlarning ahamiyati bilan bog'liqdir. Globalizatsiya va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi, shuningdek, jamiyatning dinamik o'zgarishlari, ta'lim jarayonida kommunikativ ko'nikmalarning shakllanishini talab etadi. O'qituvchilar va tarbiyachilar, tarbiyalanuvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish uchun yangi pedagogik yondashuvlarni izlashlari zarur.

Aksiyologik yondashuv, insonning axloqiy qadriyatlarini va ijtimoiy munosabatlarini hisobga olib, ta'lim jarayonida muhim o'rin egallaydi. Ushbu yondashuv orqali tarbiyalanuvchilarda nafaqat mantiqiy fikrlash, balki samimiy muloqot, empatiya va jamoada ishlash kabi sifatlarni ham rivojlantirish mumkin. Bular, o'z navbatida, kelajakda professional va shaxsiy muvaffaqiyat uchun zarur bo'lgan ko'nikmalardir. Tadqiqotning ahamiyati, pedagogik mexanizmlarni aniqlash va ulardan foydalanish orqali tarbiyalanuvchilarning kommunikativ sifatlarni samarali ravishda shakllantirishda namoyon bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim jarayonining sifatini oshirishga, yosh avlodning ijtimoiy moslashuvchanligini ta'minlashga va jamiyatda ijobiy o'zgarishlarni keltirib chiqarishga xizmat qiladi. Shuning uchun, bu mavzu nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham dolzarbdir va ta'lim sohasida yangi yondashuvlarni ishlab chiqishga imkon beradi. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Aksiologiya falsafaning mustaqil sohalaridan biri bo'lib, ushbu tushuncha adabiyotlarda turlicha talqin etiladi. Aksiologiya yunoncha so'z bo'lib, "axio - qadriyat, logos - ta'limot", ya'ni qadriyatlar haqidagi ta'limot

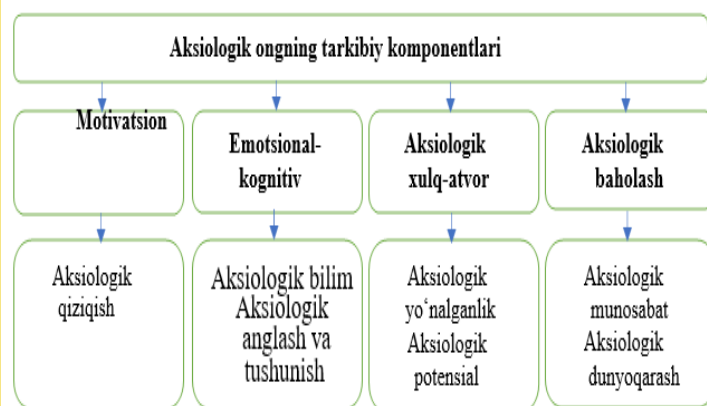
ma'nosini bildiradi. Aksiologik ongning shakllantirish va rivojlantirish tarixini tadrijiy o'rganish uning uzoq yillardan buyon tadqiq qilib kelinayotganligini ko'rsatdi. Shaxsda qadriyatli ong va dunyoqarashni barqaror shakllantirishning nazariy-tarixiy asoslari qadimgi yozma manbaalar hamda Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy kabi Sharq mutafakkirlari va jadid ma'rifatparvarlarining asarlarida yoritib berilgan. Ilmiy manbalarda "aksiologiya" tushunchasi falsafiy, sotsiologik, psixologik hamda pedagogik jihatdan izohlangan. Respublikamiz olimlaridan A.Begmatov, M.Bekmuradov, M.Kaxxarova, Q.Nazarov, J.Tulenov, E.Yusupov, M.A.Nurmatovalar tomonidan qadriyatlar falsafasi, qadriyatli yo'nalganlikni tarkib toptirishning falsafiy-sotsiologik jihatlari, qadriyatli yo'nalishlarning namoyon bo'lish masalalari o'rganilgan. B.Qodirov, B.Adizov, Sh.Mardonov, U.Mahkamov, O.Musurmonova, S.Nishonova, D.Ro'ziyeva, X.J.Xudoyqulov, B.Xodjayev, M.Bozorova, M.Quronov, Sh.Z.Taylanova, A.D.Aliyarov, D.X.Kosimova, Z.B.Jalilov, G.A.Xolboyeva, A.T.Tilegenov, S.U.Kistaubayevlar milliy va umuminsoniy qadriyatlardan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini o'z tadqiqotlarida yoritib berdilar. Kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning nazariy va amaliy

asoslari xorijiy mamlakat olimlaridan C.R.Berger, W.Grabe, J.Harmer, C.Leung, J.C.Richards, J.Hartig, E.Klieme, P.Heinrich, Hutmacher Walo va boshqalar tadqiqot olib borgan. "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi Vazirlar mahkamasining qabul qilgan qarori hamda "Ilk qadam" o'quv dasturining ishlab chiqilishi, Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni maktab ta'limiga samarali tayyorlash uchun

yanada keng imkoniyatlar yaratdi. 2016-yil 29-dekabrda "Nodavlat ta'lim xizmatlarini ko'rsatish faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi RQ-3276-sonli qarori, 2017-yil 9-maydagi "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi RQ-3261-sonli qarori, 2017-yil 9-sentabrda "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil yetish to'g'risida"gi RQ-3305-sonli qarorlarida maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqotchanlikni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari inobatga olinadi. Bolalarda muloqotchanlikni shakllantirish jarayoni asosida bolalar qiziqishi, iqtidori, individual ruhiy va jismoniy xususiyatlari, madaniy yehtiyojlarini inobatga olgan holda hamda bolada ma'naviy me'yorlarning shakllanishi, hayotiy va ijtimoiy tajriba yegallanishini ko'zda tutgan har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan yaxlit jarayon olib boriladi. Tahlil va natijalar. Mavzuning yangiligi va ahamiyatini ko'rsatish uchun, avvalgi tadqiqotlarga murojaat qilish zarur. Turli ilmiy asarlar va tadqiqotlar, ta'lim jarayonida kommunikativ sifatlarning o'rne va ahamiyatini ko'rsatmoqda. Masalan, O.R.Qodirov tomonidan olib borilgan tadqiqotda, kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishda o'quvchilar orasidagi muloqot va hamkorlikning muhimligi ta'kidlangan. Ular, shuningdek, o'qituvchilarning kommunikativ metodlardan samarali foydalanishi orqali ta'lim sifatini oshirish imkoniyatlarini ko'rsatgan. Biroq, mavjud tadqiqotlar ko'pincha kommunikativ

sifatlarni shakllantirishga qaratilgan an'anaviy yondashuvlar bilan cheklangan. Shu nuqtai nazardan, aksiologik yondashuvni ta'lim jarayoniga joriy etish, muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda yangi imkoniyatlar yaratadi. Ushbu yondashuv, tarbiyalanuvchilarning axloqiy qadriyatlarini va ijtimoiy mas'uliyatini hisobga olib, o'quv jarayonini yanada ma'noli va samarali qiladi. Yangi yondashuvlar sifatida, ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, loyiha asosida o'qitish va muammoli vazifalar orqali kommunikativ sifatlarni rivojlantirish mumkin. Ushbu usullar, tarbiyalanuvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi va ularning fikrlash qobiliyatlarini kengaytiradi. Shuningdek, aksiologik yondashuvni joriy etish orqali, o'quvchilar o'zaro muloqot qilish, empatiya va jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Aksiologik ong-qadriyatlarni anglash jarayonida vujudga keladigan, qadrlash tuyg'usi, aksiologik tushuncha, xulosalarni ifodalaydigan va aks ettiradigan ijtimoiy ong shaklidir. Unda qadriyatlar, ularning mohiyati, mazmuni, namoyon bo'lish shakllari, ahamiyati va xususiyatlari o'z aksini topadi. Ko'rib chiqilgan ma'lumotlar tahlili asosida aksiologik ong tushunchasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: aksiologik ong ijtimoiy ong shakllaridan biri sifatida butun borliq, shaxsiy, umumiy, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning

mazmun-mohiyatiga oid bilimlar majmui bo'lib, o'quvchi shaxsining aksiologik yo'nalganligi, potentsiali hamda ijtimoiy voqea-hodisalarga nisbatan qadriyatli baholashida namoyon bo'ladi. Tinglovchilarda aksiologik ongni shakllantirishning psixologik, pedagogik hamda ijtimoiy xulq-atvor bilan bog'liq xususiyatlarini tahlil qilish asosida uning quyidagi tarkibiy komponentlari ajratib ko'rsatildi (1-rasmga qarang).



1-rasm. Tinglovchilarda aksiologik ongni shakllantirishning tarkibiy komponentlari

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish komponentlarini tizimlashtirish asosida uch guruh kommunikativ ko'nikma va malakalar aniqlandi: 1) nutqiy kommunikativ ko'nikma va malakalar; 2) ijtimoiy-psixologik kommunikativ ko'nikma va malakalar; 3) faoliyatli-amaliyko'nikmavamalakalar. Mazvuning ilmiy ahamiyati, ta'lim jarayonida yangi yondashuvlarni tadqiq qilish va amaliyotga joriy etish orqali, o'quvchilarning kommunikativ sifatlarni yanada oshirishga qaratilgan. Bunday tadqiqotlar, pedagogik faoliyatni takomillashtirishga, o'qituvchilarning professional rivojlanishiga

va kelajakda jamiyatda muvaffaqiyatli shaxslarni tayyorlashga xizmat qiladi. Shu boisdan, aksiyologik yondashuv asosida kommunikativ sifatlarni shakllantirish masalasi dolzarb va o'ziga xos yangilikka ega. Tadqiqotning asosiy maqsadi, aksiyologik yondashuv asosida tarbiyalanuvchilarda kommunikativ sifatlarni shakllantirish jarayonini chuqur o'rganish va bu jarayonda samarali pedagogik mexanizmlarni aniqlashdir. Ushbu maqsad, zamonaviy ta'lim tizimida kommunikativ ko'nikmalarning ahamiyatini hisobga olgan holda, o'quvchilarning ijtimoiy va professional muvaffaqiyatini ta'minlashga qaratilgan. Tadqiqotning erishilishi zarur bo'lgan vazifalari quyidagilardan iborat: Aksiologik yondashuvning mohiyatini tahlil qilish: Bu vazifa doirasida, aksiyologik yondashuvning ta'lim jarayonidagi o'рни va ahamiyatini aniqlash, hamda uning pedagogik nazariyalar bilan bog'liqligini o'rganish zarur. Kommunikativ sifatlarning ta'rifini berish: Tadqiqot davomida tarbiyalanuvchilarda rivojlanishi lozim bo'lgan kommunikativ sifatlarni va ko'nikmalarning aniq ta'riflari beriladi, shuningdek, ularning ta'lim jarayonidagi o'рни ko'rsatiladi. Pedagogik mexanizmlarni aniqlash: Tarbiyalanuvchilarda kommunikativ sifatlarni shakllantirishda qo'llaniladigan samarali pedagogik mexanizmlarni o'rganish va ularni amaliyotga joriy etish uchun tavsiyalar ishlab chiqish. Tahlil va eksperimentlar o'tkazish: Tadqiqot jarayonida, kommunikativ ko'nikmalarni

rivojlantirishga qaratilgan amaliy mashg'ulotlar va interaktiv metodlarni sinovdan o'tkazish va ularning samaradorligini baholash. Natijalarni tahlil qilish: Olingan natijalarni tahlil qilib, pedagogik jarayonni takomillashtirish va tarbiyalanuvchilarning kommunikativ sifatlarni oshirishga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqish. Pedagogik tavsiyalarni ishlab chiqish: Tadqiqot natijalariga asosan, o'qituvchilar uchun kommunikativ sifatlarni shakllantirishga doir

amaliy tavsiyalar tayyorlash va ta'lim jarayonida ularni qo'llash bo'yicha yo'riqnomalar tayyorlash. Ushbu vazifalarni bajarish orqali, tadqiqot aksiyologik yondashuv asosida kommunikativ sifatlarni shakllantirish jarayonining yangi asoslarini ochib beradi. Natijada, o'quvchilarning ijtimoiy moslashuvchanligi va professional muvaffaqiyati oshadi. Bu esa, ta'lim tizimini yanada samarali va innovatsion qilishga xizmat qiladi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati, pedagogik faoliyatni takomillashtirish va kelajak avlodni muvaffaqiyatli tayyorlashda o'z ifodasini topadi. Tadqiqot metodologiyasi. Jahonda ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy sohalarida olib borilayotgan global o'zgarishlar kadrlar tayyorlash tizimi kompetensiyaviy talablar asosida takomillashtirishni taqozo etmoqda. Yevropa Kengashining Berndagi "Yevropa uchun tayanch kompetensiyalar" (Key competencies for Europe) xalqaro simpoziumida ta'lim oluvchilarning "aniq vaziyatlarda muloqot va yozma ko'nikmalardan samarali foydalanish" hamda "og'zaki va yozma muloqotni rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan, ayniqsa, ish va ijtimoiy hayot uchun muhim bo'lgan, ularni o'zlashtirmagan odamlarning ijtimoiy chetlanish xavfi ostida ekanliklariga urg'u berilgan. Muloqotning xuddi shu kontekstida bir nechta tillarni o'zlashtirish" kabi muhim kompetensiyalar guruhi qabul qilingan. Bugungi kunda kompetensiyalarni shakllantirish va baholashda o'qitishning an'anaviy va innovatsion usullaridan majmuaviy foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shuning uchun ta'lim oluvchilarning kasbiy va shaxsiy kompetensiyalarini shakllantirish borasidagi muammolarga amaliy yechimlar topish dolzarbligacha qolmoqda.

Tadqiqotning metodlari va yoʻnalishlari, aksiyologik yondashuv asosida tarbiyalanuvchilarda kommunikativ sifatlarni shakllantirish jarayonini chuqur oʻrganish va tahlil qilish uchun muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot doirasida produktiv oʻqish jarayonida tarbiyalanuvchilarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning qator samarali usullari ishlab chiqildi:

1. Guruh va kichik-guruhlarda ishlash. Guruh va kichik guruhlarda ishlashda tarbiyalanuvchilar atrof-muhitni, adabiyotni idrok etish, oʻzini-oʻzi bilish, mehnat tarbiyasiga yoʻnaltirilgan topshiriqlarni bajarish uchun guruhlarga boʻlinadi. Guruhning “maʼruzachisi” bir vaqtning oʻzida tarbiyalanuvchiga aylanadi. Har bir guruhning natijalari doskada aks ettiriladi. Tarbiyalanuvchilar quyidagilarni oʻzlashtirib olishadi: oʻz fikringizni himoya qilish; guruh ishini taqdim etish; muhokama qilish; bir-birini diqqat bilan tinglash; savol berish qobiliyati; boshqalarni tinglash. Tarbiyalanuvchilar nafaqat oʻzlarining muvaffaqiyatlari, balki umumiy ish natijalari uchun masʼuliyatni oshiradilar, ularda oʻz-oʻzini hurmat qilish, oʻz imkoniyatlari va qobiliyatlarini baholash malakalari shakllanadi.
2. Oʻyin texnologiyalari. Olim B.Nikitinaning fikricha, oʻyin tarbiyalanuvchilarni faollashtiradi, ularning qiziqishini saqlaydi, nutqini rivojlantiradi. Masalan, toʻp bilan oʻynash tarbiyalanuvchilarning diqqatini, aqliy reaksiya tezligini juda yaxshi rivojlantiradi, darsda nafaqat sinfni jonlantirish, balki olingan bilimlarni

mustahkamlash imkonini beradi.

3. Darajali tabaqalashtirish texnologiyasi elementlarini qoʻllash. Oʻqish va yozuv darslarida texnologiya elementlaridan foydalanish. barcha malaka darajasidagi tarbiyalanuvchilar uchun qulay sharoitlar yaratish imkonini beradi. Masalan, “Ogʻzaki tarzda qiyofani yaratish” mavzusidagi nutqni rivojlantirish darsida butun sinf tarbiyalanuvchilarning qobiliyatlari darajasiga koʻra farqlanadigan 3 guruhga boʻlinadi: “tomoshabinlar” (eng oson koʻrish-tasvirlash boʻyicha vazifa oladigan bolalar, “tanqidchilar” (badiiy asar tahlili elementlari bilan oʻrtacha murakkablikdagi topshiriqni oʻrgatish, qabul qilish), “oʻz ishining ustalari” (ijodiy qobiliyatga ega tarbiyalanuvchilar). Shaxsga yoʻnaltirilgan rivojlantiruvchi taʼlim elementlaridan foydalanish. Oʻqish savodxonligi va yozuv darslari uchun oʻz-oʻzini idrok etish asarlarni sahnalashtirish, rolli dialoglar, ushbu vaziyatlar rolini oʻynaydigan muammoli vaziyatlarni tashkil qilish tarbiyalanuvchilarda katta qiziqish uygʻotadi. Ushbu tadqiqotda bir necha metodologik yondashuvlar qoʻllaniladi, jumladan, nazariy tahlil, amaliy tajribalar, kuzatuvlar va eksperimentlar. Har bir metod, tadqiqot maqsadlariga erishishda muhim rol oʻynaydi va olingan natijalarni yanada ishonchli va aniq qiladi. Tadqiqot jarayonining birinchi bosqichi, aksiyologik yondashuv va kommunikativ sifatlarni haqidagi mavjud nazariy asoslarni oʻrganishdir. Bu jarayonda, turli adabiyotlar va ilmiy tadqiqotlar tahlil qilinadi. Aksiyologik yondashuv, tarbiyaning axloqiy va ijtimoiy jihatlarini hisobga olib, taʼlim jarayonida tarbiyalanuvchilarning shaxsiy va professional sifatlarni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvdir. Ushbu yondashuv doirasida, kommunikativ sifatlarning taʼrifi, ularning oʻzaro bogʻliqligi va taʼlim jarayonidagi oʻrni aniqlanadi. Amaliy tajribalar. Ushbu tadqiqotda amaliy tajribalar oʻtkazish, tarbiyalanuvchilarda

kommunikativ sifatlarni shakllantirish jarayoni va pedagogik mexanizmlarni sinovdan o'tkazish uchun muhimdir. Amaliy tajribalar, o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash, ularning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan interaktiv mashg'ulotlar va loyihalar orqali amalga oshiriladi. Misol uchun, guruhli muhokamalar, rolli o'yinlar va muloqot asosida ishlash kabi metodlar qo'llaniladi. Bunday mashg'ulotlar, o'quvchilarning bir-birlari bilan muloqot qilishga, fikr almashishga va o'zaro hamkorlik qilishga yordam beradi. Kuzatuvlar. Tadqiqot jarayonida kuzatuvlar ham muhim ahamiyatga ega. Kuzatuv metodidan foydalanish orqali, tarbiyalanuvchilarning kommunikativ faoliyatlari va ularning o'zaro munosabatlarini kuzatish mumkin. Bu jarayonda, o'quvchilarni dars jarayonida va turli tadbirlarda kuzatish, ularning muloqot qilish ko'nikmalarini va kommunikativ sifatlarni baholash imkonini beradi. Kuzatuvlar natijalari, tadqiqotning amaliy tomonini yanada kuchaytiradi va olingan nazariy ma'lumotlarni amaliyot bilan bog'laydi. Eksperimentlar. Tadqiqotda eksperimentlar o'tkazish, kommunikativ sifatlarni shakllantirish jarayonida pedagogik mexanizmlarni sinovdan o'tkazish uchun zarurdir. Eksperimentlar, muayyan shart-sharoitlarda o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan yangi metodlar va yondashuvlarni sinovdan o'tkazish imkonini beradi. Masalan, o'quvchilarni ikki guruhga bo'lish, biri an'anaviy o'qitish usullari, ikkinchisi

esa interaktiv metodlar yordamida ta'lim berishni o'rganish mumkin. Eksperiment jarayonida, har bir guruhning kommunikativ sifatlari va ko'nikmalari o'lchanadi va taqqoslanadi. Bu orqali, interaktiv metodlarning samaradorligini aniqlash mumkin. Ma'lumotlarni tahlil qilish. Tadqiqot jarayonida to'plangan ma'lumotlarni tahlil qilish, olingan natijalarni o'rganish va ularni umumlashtirish uchun muhimdir. Tahlil qilish jarayoni, statistik usullardan foydalanish orqali amalga oshiriladi. Olingan

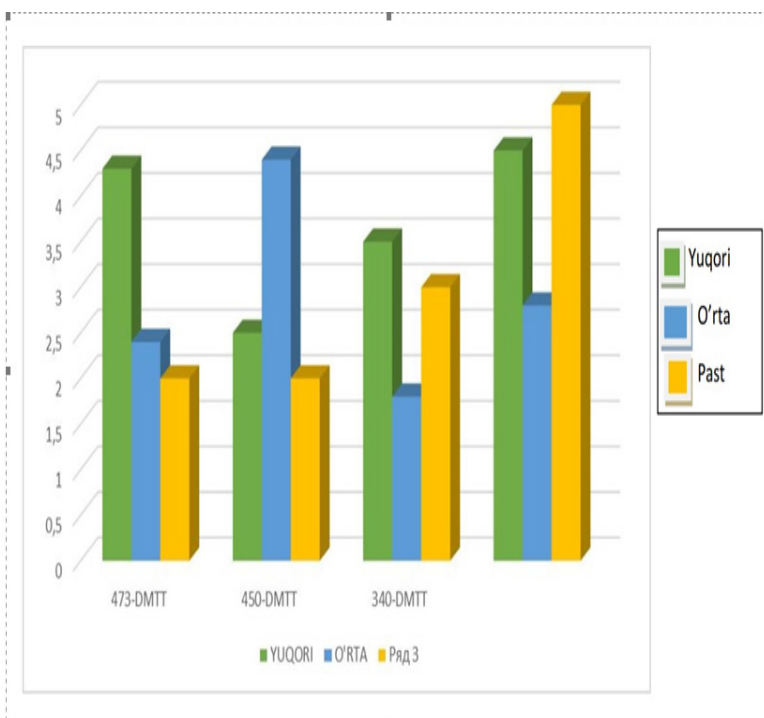
natijalarni tahlil qilish, kommunikativ sifatlarni shakllantirish jarayonida qo'llaniladigan pedagogik mexanizmlarning samaradorligini baholashga yordam beradi. Shuningdek, tahlil natijalari asosida, yangi pedagogik yondashuvlar va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Ushbu tadqiqotda qo'llanilgan metodlar va yondashuvlar, kommunikativ sifatlarni shakllantirish jarayonini chuqur o'rganishga qaratilgan. Nazariy tahlil, amaliy tajribalar, kuzatuvlar va eksperimentlar orqali, aksiyologik yondashuv asosida tarbiyalanuvchilarda kommunikativ sifatlarni rivojlantirishning samarali mexanizmlari aniqlanadi. Ushbu tadqiqot natijalari, ta'lim jarayonini takomillashtirish va pedagogik faoliyatni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, kelajakda to'g'ri strategiyalarni ishlab chiqish uchun zamin yaratadi. Shuningdek, bu metodologik yondashuvlar, o'quvchilarning ijtimoiy moslashuvchanligini oshirishga va ularning professional muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qiladi. "Zinapoya" testi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda kommunikativ malakalarni shakllantirish jarayonini aniqlashda Shur Vera Grigorevnaning "Lesinka" ya'ni "Zinapoya" metodikasidan foydalandik. Ushbu metodika "Bola zinapoyada o'zini-o'zi baholash" metodikasi hisoblanadi. Bu aynan maktabga tayyorlov guruhi bolalari bilan o'tkazildi.





Eslatma: Birinchi navbatda bolaning aqliy rivojlanishi va nima ustida ishlash kerakligini aniqlaymiz. Diagnostikani bizdan juda oz vaqt talab qiladigan bir kichik test sifatida olib boramiz. Agar diagnostika natijalari bizni xursand qilsa, u holda bola bilan qanday munosabatda bo'lishni davom etiramiz, bola to'liq rivojlanish uchun zarur bo'lgan hamma narsaga ega. Agar tashxis bolaning past rivojlanish darajasini ko'rsatsa, u holda ma'lum bir aqliy jarayonning past darajadagi rivojlanish sabablarini aniqlash uchun chuqurroq tashxis qo'yish kerak. Bunday holda, professional ravishda chuqur tashxis qo'yadigan va tegishli tavsiyalar beradigan psixolog bilan bog'lanish yaxshiroqdir. Maqsad: Bolaning o'zini-o'zi aniqlashini, kommunikativ darajasini aniqlash. Tadqiqotning maqsadi: bolaning o'zini o'zi qadrlash xususiyatlarini aniqlash (masalan o'ziga nisbatan umumiy munosabat) va bolaning qanday baholanishi haqidagi boshqalarning fikrlari, o'z fikrini muloqot jarayonida ifodalay olish darajasi. Tadqiqot tartibi: Bolalar bilan individual ravishda amalga oshiriladi. Tadqiqot jarayonida bola bilan suhbat olib boriladi. O'zi qo'yadigan ma'lum bir reyting shkalasidan foydalangan holda o'zi va ehtimol, boshqa odamlar uni qaerga qo'yishi aniqlanadi. Testni o'tkazish: Bolaga rasm chizilgan qog'oz beriladi. Zinapoyalar va qadamlarning ma'nosini tushuntiring. Natijalarni tahlil qilish: Eng avvalo bola o'zini qaysi zinapoyaga qo'yganiga etibor bering. Shu yoshdagi bolalar o'zlarini "juda yaxshi" va hatto "eng yaxshi"ga qo'yishsa normal hisoblanadi. Har

qanday holatda, bu pozitsiyadan beri yuqori qadamlar bo'lishi kerak. Chunki pastki qadamlar uning o'ziga nisbatan ishonchsizligi va o'zini past baholashligidan dalolat beradi. Ko'rsatma: "Agar barcha bolalar bu zinapoyada o'tirgan bo'lsa, unda uchta yuqori qadamlar yaxshi bolalar bo'ladi: aqlli, mehribon, kuchli, itoatkor. Qanchalik baland bo'lsa, shuncha yaxshi ("yaxshi", "juda yaxshi", "eng yaxshi"). Pastki uchta qadam esa yomon bo'ladi. Bolalar - pastroq, yomonroq ("yomon", "juda yomon", "eng yomon") ustida o'rta qadam bolalar yomon emas va yaxshi emas. Qaysi qadamni ko'rsatish o'zingiz belgilaysiz. "Sababini tushuntir?" Bola javob berganidan keyin undan so'raladi: "Sen haqiqatan ham shundaymisan yoki shunday bo'lishni xohlaysanmi? kimligingni belgila. Nima ishlar qilishni xohlardim. "Menga oying seni qaysi qadamga qo'yishini ko'rsat". Baholash mezonlari: 1-3 - o'zini past baholaydi; 4-7 - yetarli darajada; 8-10 - o'zini o'zi qadrlashi baland. Maktabgacha ta'lim tashkilotida 6-7 yoshli bolalar o'rtasida test sinovi o'tkazildi. Bu testda bolalar o'z qi'yofalarini shakllantirib, uni tasvirlangan holatini ko'rsatildi. Quyidagicha natijalarga erishildi:



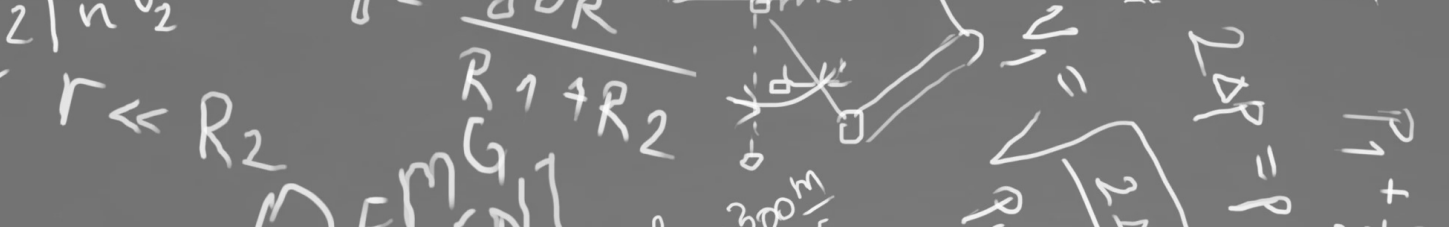
Xulosa. Tarbiyalanuvchilarda aksiologik ongning shakllantirishning muhimligi shundaki, unda tabiiy qadriyat (yashash uchun zarur bo'lgan tabiiy shart-sharoitlar); iqtisodiy qadriyat (milliy boyligimiz, sanoat va ishlab chiqarish); ijtimoiy qadriyat (erkinlik, tenglik, adolat, tinchlik); siyosiy qadriyat (baynalmilallik, hamkorlik); ilmiy qadriyat (bilim olish, tajribalarni o'zlashtirish); falsafiy qadriyat (g'oyalar, mafkuralar, konsepsiyalar); badiiy qadriyat (san'at, adabiyot, madaniyat); diniy (iymon, e'tiqod, vijdon) va boshqa qadriyatlarimiz mujassamlashgan. Demak, ushbu tadqiqot nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Ilmiy jihatdan, tadqiqot aksiologik yondashuvning ta'lim jarayonidagi o'rni va kommunikativ sifatlarni rivojlantirishda qanday yordam berishini ko'rsatadi. Bu esa, ta'lim sohasida yangi nazariyalar va yondashuvlarni ishlab chiqishga yordam beradi. Amaliy jihatdan, tadqiqot natijalari ta'lim muassasalarida qo'llaniladigan pedagogik strategiyalarni takomillashtirishga xizmat qiladi. Natijalar, o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini oshirish, ularning ijtimoiy moslashuvchanligini ta'minlash va kelajakda muvaffaqiyatli shaxslarni tayyorlashda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot jarayonida olingan natijalar, aksiologik yondashuv asosida tarbiyalanuvchilarda

kommunikativ sifatlarni shakllantirish jarayonining samaradorligini ko'rsatadi va o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishda qo'llaniladigan pedagogik mexanizmlar va metodlarning ahamiyatini ochib beradi. Ushbu tadqiqot natijalari, ta'lim jarayonini takomillashtirish va o'quvchilarning ijtimoiy mas'uliyatini oshirishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan ilmiy va amaliy tavsiyalarni

ishlab chiqishga yordam beradi. Bunday yondashuvlar, zamonaviy ta'lim tizimining sifatini oshirish va tarbiyalanuvchilarni muvaffaqiyatli tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot, o'quvchilarning kommunikativ sifatlarni shakllantirishda yangi yondashuvlar orqali ta'lim jarayonini yangilashga qaratilgan sa'y-harakatlarni davom ettirish zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Qodirov O.R. Pedagogik jarayondak kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish: Nazariy va amaliy jihatlar. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. 2020.
2. Gafurov A. Aksiologik yondashuv va ta'lim jarayonida uning o'rni. Journal of Pedagogical Research, 2019. 5(2), 45-56.
3. Isroilov I. O'quv jarayonida interaktiv usullarni qo'llash: Tadqiqot natijalari. International Journal of Educational Research, 2021. 8(3), 123-134.
4. Karimov A. Ta'limda aksiologik yondashuvni qo'llash: O'zbekiston tajribasi. The Journal of Educational Sciences, 2018. 6(1), 28-38.
5. Mamatov A. Ota-onalar va jamiyatning ta'lim jarayonidagi roli. Journal of Social Sciences, 2020. 7(4), 89-95.
6. Nasimov F. Kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishning zamonaviy usullari. Scientific Bulletin of the Institute of Pedagogy and



- Psychology. 2019. 10(3), 112-120.
7. Qodirova R. O'zbekiston ta'lim tizimida kommunikativ sifatlarni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari. Journal of Innovative Education, 2021. 9(2), 50-60.
8. Usmonov N. Interaktiv ta'lim usullari: O'quvchilarni faol ishtirok etishga undash. Journal of Educational Technology, 2020. 15(1), 77-85.
9. Xolmatov M. Pedagogik metodlarni o'zgartirish va ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri. Journal of Educational Research, 2019. 3(1), 24-32.
10. Yusupova D. Aksiologik yondashuv va ta'lim sifatini oshirish. The International Journal of Educational Studies, 2020. 12(4), 101-109.




РОЛЬ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В КОГНИТИВНОМ РАЗВИТИИ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. В условиях современных экологических вызовов возрастает необходимость формирования экологического сознания, способного влиять на когнитивное развитие личности. Осознание экологических проблем не только способствует формированию экологически ответственного поведения, но и оказывает значительное влияние на когнитивные процессы, такие как критическое мышление, системный анализ, рефлексия и способность к принятию решений. Данное исследование направлено на выявление психологических и педагогических механизмов взаимосвязи между уровнем экологической осознанности и когнитивным развитием. Экологическое сознание рассматривается как важный фактор когнитивного развития, а его интеграция в педагогические практики открывает новые возможности для формирования критически мыслящих и социально ответственных личностей. Полученные результаты могут быть использованы при разработке программ экологического образования и стратегий когнитивного развития обучающихся.

Ключевые слова: натуралистический интеллект, педагогика, психология, методы обучения, экологическое сознание, технологии обучения, естественные науки, методика обучения, интерактивное образование.

THE ROLE OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS IN COGNITIVE DEVELOPMENT: PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS

Annotation: In the context of modern environmental challenges, there is a growing need to develop environmental awareness that can influence the cognitive development of an individual. Awareness of environmental issues not only contributes to the formation of environmentally responsible behaviour, but also has a significant impact on cognitive processes such as critical thinking, system analysis, reflection, and decision-making ability. This study aims to identify psychological



and pedagogical mechanisms of the relationship between the level of environmental awareness and cognitive development. Environmental awareness is considered an important factor in cognitive development, and its integration into pedagogical practices opens up new opportunities for the formation of critically thinking and socially responsible individuals. The results can be used in the development of environmental education programs and strategies for the cognitive development of students.

Keywords: naturalistic intelligence, pedagogy, psychology, educational methods, ecological awareness, teaching technologies, natural sciences, teaching methodology, interactive education.

KOGNITIV RIVOJLANISHDA EKOLOGIK ONGNING O'RNI: PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASPEKTLARI

Annotatsiya. Zamonaviy ekologik muammolar sharoitida shaxsning kognitiv rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan ekologik ongni rivojlantirish zarurati ortib bormoqda. Atrof-muhit muammolaridan xabardorlik nafaqat ekologik mas'uliyatli xatti-harakatlarni shakllantirishga yordam beradi, balki tanqidiy fikrlash, tizimli tahlil, fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyati kabi kognitiv jarayonlarga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu tadqiqot ekologik xabardorlik darajasi va kognitiv rivojlanish o'rtasidagi munosabatlarning psixologik va pedagogik mexanizmlarini aniqlashga qaratilgan. Atrof-muhitdan xabardorlik kognitiv rivojlanishning muhim omili hisoblanib, uning pedagogik amaliyotga integratsiyalashuvi tanqidiy fikrlash va

ijtimoiy mas'uliyatli shaxsni shakllantirish uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Olingan natijalar ekologik ta'lim dasturlari va talabalarning kognitiv rivojlanishi strategiyalarini ishlab chiqishda qo'llanilishi mumkin.

Tayanch so'zlar: naturalistik intellekt, pedagogika, psixologiya, o'qitish metodikasi, ekologik ong, o'qitish texnologiyalari, tabiiy fanlar, o'qitish usullari, interfaol ta'lim.

Введение. Современный мир сталкивается с глобальными экологическими проблемами, которые оказывают влияние на все сферы жизни человека, включая образование и психологическое развитие. Одной из ключевых задач современного общества является формирование экологически ответственного мышления, способного привести к осознанному отношению к окружающей среде. В этом контексте экологическое сознание приобретает особую значимость не только

как компонент личностного развития, но и как фактор, влияющий на когнитивные процессы. Основная часть. Когнитивное развитие личности включает в себя процессы восприятия, анализа, систематизации информации, формирования логического и критического мышления, способности к принятию решений и решению сложных проблем. В последние десятилетия ученые начали уделять внимание взаимосвязи между экологическим сознанием и когнитивными процессами. Исследования показывают, что осознание глобальных экологических проблем способствует развитию системного мышления, способности к многогранному анализу ситуации и нахождению альтернативных решений [1, с. 53]. Одним из важнейших аспектов изучения данной проблемы является понимание того, каким образом экологическая осознанность может быть встроена в образовательный процесс для повышения его эффективности. В традиционных образовательных системах экологические аспекты часто рассматриваются исключительно с точки зрения естественных наук. Однако, внедрение междисциплинарного подхода, включающего экологические знания в гуманитарные и социальные

дисциплины, может способствовать развитию более комплексного мышления у обучающихся. Существует также психологический аспект влияния экологического сознания на когнитивное развитие. Осознание угрозы окружающей среде формирует у личности не только эмоциональную вовлеченность, но и мотивирует к поиску решений, развивает ответственность и стратегическое мышление [2, с. 76]. Это особенно важно в условиях современных вызовов, когда необходимо готовить поколения, способные адаптироваться к изменяющимся условиям, принимать осознанные решения и действовать на благо общества и природы. Таким образом, актуальность исследования обусловлена необходимостью изучения взаимосвязи между экологическим сознанием и когнитивными процессами, выявления наиболее эффективных методик формирования экологической осознанности и интеграции этих знаний в образовательную систему. Результаты исследования могут быть использованы при разработке новых педагогических подходов, направленных на развитие не только экологической грамотности, но и когнитивных способностей обучающихся. Цель данной научной статьи заключается в выявлении взаимосвязи между уровнем экологического сознания и когнитивным развитием личности. Исследование направлено на анализ влияния экологической

осознанности на когнитивные процессы, такие как критическое и системное мышление, способность к анализу и решению проблем. Важной задачей является изучение психологических и педагогических механизмов формирования экологического сознания и его влияния на образовательный процесс. На основе полученных данных предполагается разработка эффективных методик интеграции экологических знаний в образовательные программы с целью повышения

когнитивных способностей обучающихся. Материалы и методы исследования: Для изучения влияния экологического сознания на когнитивное развитие личности были использованы комплексные методы исследования, включающие как теоретические, так и эмпирические подходы. Исследование опирается на принципы когнитивной психологии, педагогики и экопсихологии, что позволяет выявить механизмы взаимосвязи между осознанием экологических проблем и развитием мыслительных процессов [3, С.24-30].

1. Теоретический анализ
На первом этапе исследования был проведен всесторонний анализ научной литературы по следующим направлениям:

- Экологическое сознание и его формирование у различных возрастных групп.
- Теории когнитивного развития (Ж. Пиаже, Л. Выготский, Д. Брунер и др.) и их связь с экологической осознанностью.
- Психологические аспекты восприятия экологических проблем и их влияние на когнитивные процессы.
- Современные образовательные подходы, направленные на развитие экологического сознания.

В рамках анализа использовались рецензируемые научные статьи, монографии, диссертации и материалы международных конференций.

2. Метод анкетирования и опроса
Для изучения уровня экологического сознания и его влияния на когнитивные способности был проведен опрос среди учащихся школ, студентов вузов и взрослых респондентов. В исследовании

приняли участие 500 человек разного возраста (от 12 до 45 лет), что позволило выявить возрастные особенности формирования экологического мышления [5, с. 68]. Анкета включала три блока вопросов:

1. Общий уровень экологических знаний (вопросы о глобальных и локальных экологических проблемах, осведомленность о причинах и последствиях).

2. Отношение к экологическим проблемам (эмоциональная вовлеченность, уровень тревожности, готовность к изменениям в образе жизни).

3. Когнитивные навыки и стратегии мышления (умение анализировать сложные ситуации, использовать системное мышление, вырабатывать альтернативные решения). Анализ результатов анкетирования позволил выявить корреляцию между высоким уровнем экологического сознания и когнитивными способностями, такими как критическое мышление и способность к решению проблем [6, с. 45].

3. Экспериментальное исследование. Для более глубокого понимания взаимосвязи между экологическим сознанием и когнитивным развитием был проведен эксперимент, в котором приняли участие 200 студентов педагогических и психологических факультетов [7, с. 77].

Этапы эксперимента:
1. Диагностический этап: Проведение тестирования на уровень когнитивных способностей (тесты на логическое и критическое

мышление, задачи на системное мышление).

2. Обучающий этап: Разделение студентов на две группы:

- Экспериментальная группа (100 человек) прошла обучение по специально разработанной программе, включающей экологические модули, проектные работы, обсуждение реальных экологических проблем и разработку решений.

- Контрольная группа (100 человек) продолжила обучение по стандартной программе без акцента на экологические вопросы.

3. Заключительный этап: Повторное тестирование обеих групп на когнитивные способности.

4. Метод наблюдения и анализа поведения. В течение 6 месяцев проводилось наблюдение за студентами, участвующими в эксперименте, с целью выявления изменений в их подходах к анализу информации, решению проблем и принятию решений. В качестве дополнительного метода использовался контент-анализ эссе и отчетов студентов, где они описывали свое понимание экологических проблем и способы их решения [8, с. 34].

5. Статистический анализ данных. Полученные данные были обработаны с использованием методов математической статистики. Корреляционный анализ позволил выявить степень связи между уровнями экологического сознания и когнитивными способностями. Сравнительный анализ результатов контрольной и экспериментальной групп помог определить эффективность внедрения экологического обучения в образовательный процесс [9, с. 76].
Результаты исследования: Анализ данных, полученных в ходе исследования, подтвердил гипотезу о существовании значимой взаимосвязи между уровнем экологического сознания и когнитивными способностями личности [13, с. 61-78].

1. Результаты анкетирования и опроса

По итогам анкетирования были выявлены следующие тенденции:

- Высокий уровень экологической осведомленности коррелирует с более высоким уровнем критического мышления и аналитических способностей.

- Учащиеся, активно интересующиеся экологическими проблемами, лучше справляются с задачами на системное мышление.

- Люди с низким уровнем экологической осознанности склонны к упрощенному восприятию сложных проблем и реже используют аналитические стратегии.

2. Результаты эксперимента. Сравнительный анализ результатов когнитивного тестирования до и после образовательного воздействия показал:

- В экспериментальной группе наблюдалось значительное улучшение критического мышления (+18%) и способности к системному анализу (+22%) по сравнению с контрольной группой.

- Студенты, обучавшиеся по экологически ориентированной программе, продемонстрировали повышенную способность к выработке решений в сложных ситуациях.

- Учащиеся экспериментальной группы также продемонстрировали рост эмпатии и социальной ответственности, что свидетельствует о влиянии экологического сознания не только на когнитивные, но и на личностные характеристики [12, с. 379-398].

3. Качественные изменения в поведении студентов. Наблюдения


показали, что после курса экологического обучения студенты стали более осознанно относиться к повседневным решениям, таким как потребление ресурсов и участие в экологических инициативах. Это подтверждает гипотезу о том, что развитие экологического сознания способствует формированию ответственного поведения [14, с. 47-56].

4. Корреляционный анализ. Статистический анализ данных выявил высокую корреляцию ($r = 0,74$, p

$< 0,01$) между уровнем экологического сознания и когнитивными способностями. Это указывает на то, что развитие экологической осознанности напрямую влияет на мыслительные процессы. Выводы. Результаты исследования подтверждают, что экологическое сознание является важным фактором когнитивного развития. Осознание экологических проблем стимулирует развитие системного мышления, аналитических способностей и критического подхода к информации. Включение экологических аспектов в образовательный процесс способствует не только повышению уровня знаний об окружающей среде, но и улучшению когнитивных характеристик личности [15, с. 369-382]. Полученные данные могут быть использованы при разработке программ экологического образования, направленных на формирование комплексного мышления у обучающихся. Дальнейшие исследования могут быть направлены на изучение долгосрочного влияния экологического сознания на интеллектуальное развитие и адаптивные способности личности в условиях современных вызовов.

Список использованной литературы

1. Бронфенбреннер У. Экология человеческого развития. – М.: Прогресс, 1987. С-53.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999. С-76.
3. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения. – М.: Институт теории развития, 1996, с-24-30.
4. Дьюи Д. Демократия и образование.

- 
- М.: Педагогика, 2000.
5. Колб Д. Опытное обучение: трансформация знаний через опыт. – Нью-Джерси: Prentice Hall, 1984, с-68.
 6. Лотце Г. Микрокосм. Опыт антропологии. – СПб.: Изд. Имп. Акад. наук, 1885, с-45.
 7. Пиаже Ж. Психология интеллекта. – СПб.: Питер, 2001, с-77.
 8. Семёнов И. Н. Когнитивные стили и их роль в образовательном процессе. – М.: Изд-во РАН, 2003, с.34.
 9. Sternberg R. J., Kaufman J. C. The Cambridge Handbook of Creativity. – Cambridge University Press, 2010, с-76.
 10. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. – Paris: UNESCO, 2017.
 11. Воронцова А. В., Лапшина Н. И. Экологическое сознание и его развитие в образовательном процессе. // Вопросы психологии, 2018, №4, с. 25-39.
 12. O'Brien C. Sustainable Happiness and Well-being: Future Directions for Positive Psychology. // Journal of Positive Psychology, 2012, 7(5), pp. 379–398.
 13. Schultz P. W. Inclusion with Nature: The Psychology of Human-Nature Relations. // Psychology of Sustainable Development, 2002, pp. 61-78.
 14. Гусейнова Н. Э., Петрова О. В. Влияние экологического образования на развитие когнитивных способностей учащихся. // Современные исследования в образовании, 2020, №2, с. 47-56.
 15. Chawla L. Significant Life Experiences Revisited: A Review of Research on Sources of Environmental Sensitivity. // Environmental Education Research, 1998, 4(4), pp. 369-382.



BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI IJODIY FIKRLASHGA O'RGATISH USULLARI

Annotatsiya. Mazkur maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodiy fikrlashga o'rgatish usullarini o'rganishga qaratilgan. Maqolada ijodiy fikrlashning ta'lim tizimidagi ahamiyati, boshlang'ich sinfda o'quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirishning samarali usullari, metodikalar va o'qituvchining o'quvchilarga ijodiy tafakkurni rivojlantirishda tutgan o'рни tahlil qilinadi. Maqola problemali vazifalar, guruhli faoliyatlar, interaktiv o'yinlar, motivatsiya va tadqiqot ishlarining ijodiy fikrlashni rivojlantirishdagi roli haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, adabiyotlar tahlili orqali ilmiy asarlar yordamida ijodiy fikrlashning nazariy asoslari keltiriladi. Bu maqola boshlang'ich ta'limda ijodiy fikrlashni shakllantirishga qiziqqan pedagoglar va ta'lim sohasi mutaxassislari uchun foydali manba hisoblanadi.

Tayanch so'zlar: ijodiy fikrlash, boshlang'ich ta'lim, pedagogika, o'quvchilarni o'qitish usullari, problemali vazifalar, guruhli faoliyatlar, interaktiv o'yinlar, motivatsiya, tadqiqot ishlari, adabiyotlar tahlili, Piaget, Vygotskiy, Gardner, ta'lim metodikalari.

METHODS FOR TEACHING PRIMARY SCHOOL STUDENTS CREATIVE THINKING

Abstract. This article is aimed at studying the methods of teaching primary school students to think creatively. The article analyzes the importance of creative thinking in the education system, effective methods and methodologies for developing creative thinking in primary school students, and the role of the teacher in developing creative thinking in students. The article provides information about the role of problem tasks, group activities, interactive games, motivation, and research work in developing creative thinking. Also, through an analysis of the literature, the theoretical foundations of creative thinking are presented using scientific works. This article is a useful resource for educators and education specialists interested in the formation of creative thinking in primary education.

Keywords: Creative thinking, primary education, pedagogy, teaching methods, problem-based tasks, group activities, interactive games, motivation, research, literature review, Piaget, Vygotsky, Gardner, educational methodologies.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. Данная статья посвящена изучению методов обучения творческому мышлению учащихся начальных классов. В статье анализируется значение творческого мышления в системе образования, эффективные методы развития творческого мышления у учащихся в начальной школе, методики и роль учителя в развитии творческого мышления у учащихся. Статья предоставляет информацию о роли проблемных задач, групповой деятельности, интерактивных игр, мотивации и исследовательской работы в развитии творческого мышления. Также посредством анализа литературы приводятся теоретические основы творческого мышления с помощью научных работ. Эта статья является полезным источником для педагогов и специалистов в области образования, заинтересованных в формировании творческого мышления у учащихся начальной школы.

Ключевые слова: творческое мышление, начальное образование, педагогика, методы обучения учащихся, проблемные задачи, групповая деятельность, интерактивные игры, мотивация, исследовательская работа, анализ литературы, Пиаже, Выготский, Гарднер, образовательные методики.

Кирish. Bugungi kunda ta'lim tizimi o'quvchilarning faqatgina bilim olishini emas, balki ularni ijodiy fikrlashga

o'rgatishni ham muhim vazifa deb biladi. Ijodiy fikrlash, ya'ni yangi g'oyalarni ishlab chiqish, mavjud muammolarni o'zgacha va yangi usullar bilan yechish, ta'lim jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarining fikrlash va tafakkur qobiliyatini rivojlantirish, ularni mustaqil o'ylashga va muammolarni ijodiy yondashuv bilan hal qilishga o'rgatish, jamiyatda ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishga hissa qo'shishga yordam beradi. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodiy fikrlashga o'rgatish, o'quvchilarning faqatgina nazariy bilimga ega bo'lishini emas, balki yangi, original g'oyalarni yaratish, jarayonni tahlil qilish va echimlarni sinovdan o'tkazish kabi ko'nikmalarni shakllantirishni nazarda tutadi. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodiy fikrlashga o'rgatishning metodik asoslari, usullari va adabiyotlar tahlili keltiriladi.

Ijodiy Fikrlashning Ahamiyati. Ijodiy fikrlash nafaqat kelajakda muvaffaqiyatli shaxs bo'lishni ta'minlash, balki shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishda ham muhim o'rin tutadi. Piaget va Vygotskiy kabi mashhur psixologlar ijodiy fikrlashni insonning kognitiv rivojlanishida o'rne beqiyos ekanligini ta'kidlaganlar. Piaget (1972) yosh o'quvchilarning kognitiv rivojlanishi ko'p bosqichlardan o'tishini, va bu jarayon davomida o'quvchilarda ijodiy fikrlash shakllanib borishini ta'kidlagan. Ularning ta'kidlashicha, ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun muhit va metodik yondashuvlarning o'zgarishi zarur [1;20-44b]. Boshlang'ich ta'limda ijodiy fikrlashni rivojlantirishga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, bu jarayonning nazariy asoslarini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi. Piaget (1972) o'zining "Kognitiv rivojlanish" asarida yoshlarning ijodiy fikrlash qobiliyatining rivojlanishini tahlil qilgan va bu jarayonning davrlar orqali amalga oshirishini ta'kidlagan. Vygotskiy (1978) esa o'zining "Sotsial-madaniy nazariya" asarida ijodiy fikrlashning ijtimoiy va madaniy muhit bilan bog'liqligini va bu jarayonda o'qituvchi va guruhning ahamiyatini ko'rsatgan. Shuningdek, Gardner (1983) "Ko'p intellektual nazariya" da ijodiy fikrlashni ko'plab intellektual sohalarda

rivojlantirish zarurligini ta'kidlagan. U o'quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirishda tanqidiy fikrlashni, o'rganishning turli usullarini va o'zaro munosabatlarni muhim deb bilgan. Tadqiqot metodologiyasi: Boshlang'ich sinfda ijodiy fikrlashni rivojlantirishning ahamiyati shundaki, o'quvchilar birinchi bosqichda o'rganayotgan bilimlar va ko'nikmalarni o'ziga xos tarzda qo'llashni, o'rganilgan materiallarni yangi vaziyatlarga tatbiq qilishni o'rganadilar. Bunday qobiliyatlar esa, o'quvchilarning o'z fikrlarini erkin ifodalash, mantiqiy fikrlash va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga imkon beradi[2; 43b]. Boshlang'ich sinfda ijodiy fikrlashni rivojlantirish usullari. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodiy fikrlashga o'rgatishda qo'llaniladigan asosiy usullar quyidagilar:

1. Muammoli vazifalar Boshlang'ich sinfda ijodiy fikrlashni rivojlantirishning eng samarali usullaridan biri bu o'quvchilarga problemali vazifalar berishdir. Bu vazifalar bolalar uchun no'anaviy bo'lishi kerak. Masalan, biologiya fanidan o'quvchilarga hayvonlar va o'simliklar turkumlarini ajratishda yangi usullarni taklif qilish, matematikada esa o'quvchilarga ma'lum bir sonni yaratishda yangi shakllar keltirish vazifasi berilishi mumkin. Bunday vazifalar o'quvchilarda ijodiy fikrlashni uyg'otadi, ular amaliyotda yangi echimlar topishga harakat qilishadi.
2. Interaktiv o'yinlar va faoliyatlar O'quvchilarni ijodiy fikrlashga o'rgatish uchun interaktiv o'yinlar va faoliyatlar ham samarali vosita hisoblanadi. O'yinlar orqali o'quvchilar

mustaqil ravishda fikrlashni o'rganadilar. Masalan, "so'z yaratish" o'yinida o'quvchilarga bir nechta so'zlar beriladi va ular shu so'zlar asosida yangi hikoya tuzishlari kerak bo'ladi. Bunday faoliyatlar o'quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini kengaytiradi.

3. Mavzuga qiziqish o'rgatish O'quvchilarga ijodiy fikrlashni o'rgatishda ular o'rganayotgan mavzularni qiziqarli va jozibali qilish kerak. O'quvchilar o'zlari uchun muhim va qiziqarli mavzularni tanlashda o'qituvchi yordamida tasavvur qilishadi. Bu esa


ularning o'rganishga bo'lgan ishtiyoqini oshiradi va ijodiy fikrlashga turtki beradi[3; 24-26b].

4. Guruhli faoliyatlar Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun guruhli faoliyatlar ham ijodiy fikrlashni rivojlantirishda muhim vositadir. Guruhda ishlash o'quvchilarning bir-birlaridan o'rganishiga, yangi fikrlar va g'oyalar ishlab chiqishga yordam beradi. Masalan, o'quvchilar birgalikda o'zlariga qiziqarli mavzuda loyiha yaratishlari mumkin. Bu orqali ular ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

5. Tadqiqot ishlari va eksperimentlar Boshlang'ich sinfda ilmiy ishlarning oddiy shakllarini bajarish ham o'quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantiradi. Misol uchun, o'quvchilarni oddiy tajribalar va eksperimentlar bilan tanishtirish, ularga eksperimentning maqsadlarini belgilab berish va olingan natijalarni tahlil qilishda qatnashish imkoniyatini yaratish, ijodiy tafakkur va bilimlarni amaliyotda qo'llashni o'rgatadi.

Tahlil va natijalar: O'qituvchining Roli. Boshlang'ich sinfda ijodiy fikrlashni rivojlantirishda o'qituvchining roli katta. O'qituvchi o'quvchilarga yo'l-yo'riq ko'rsatishi, ular uchun mos vazifalarni tanlashi va ularni ijodiy ishga jalb etish uchun zarur muhit yaratishi kerak. O'qituvchi o'quvchilarga turg'un bilimlar bilan bir qatorda, yangi fikrlarni izlash va yangi g'oyalar ishlab chiqish uchun ishonch berishi zarur. Shuningdek, o'qituvchi o'quvchilarni muvaffaqiyatga erishishlariga yordam beruvchi ko'nikmalarni o'rgatishi kerak.

Xulosa. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodiy fikrlashga o'rgatish, nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishiga, balki jamiyatning umumiy rivojlanishiga ham katta hissa qo'shadi. Ijodiy fikrlashning rivojlanishi o'quvchilarga yangi g'oyalarni ishlab chiqish, mavjud

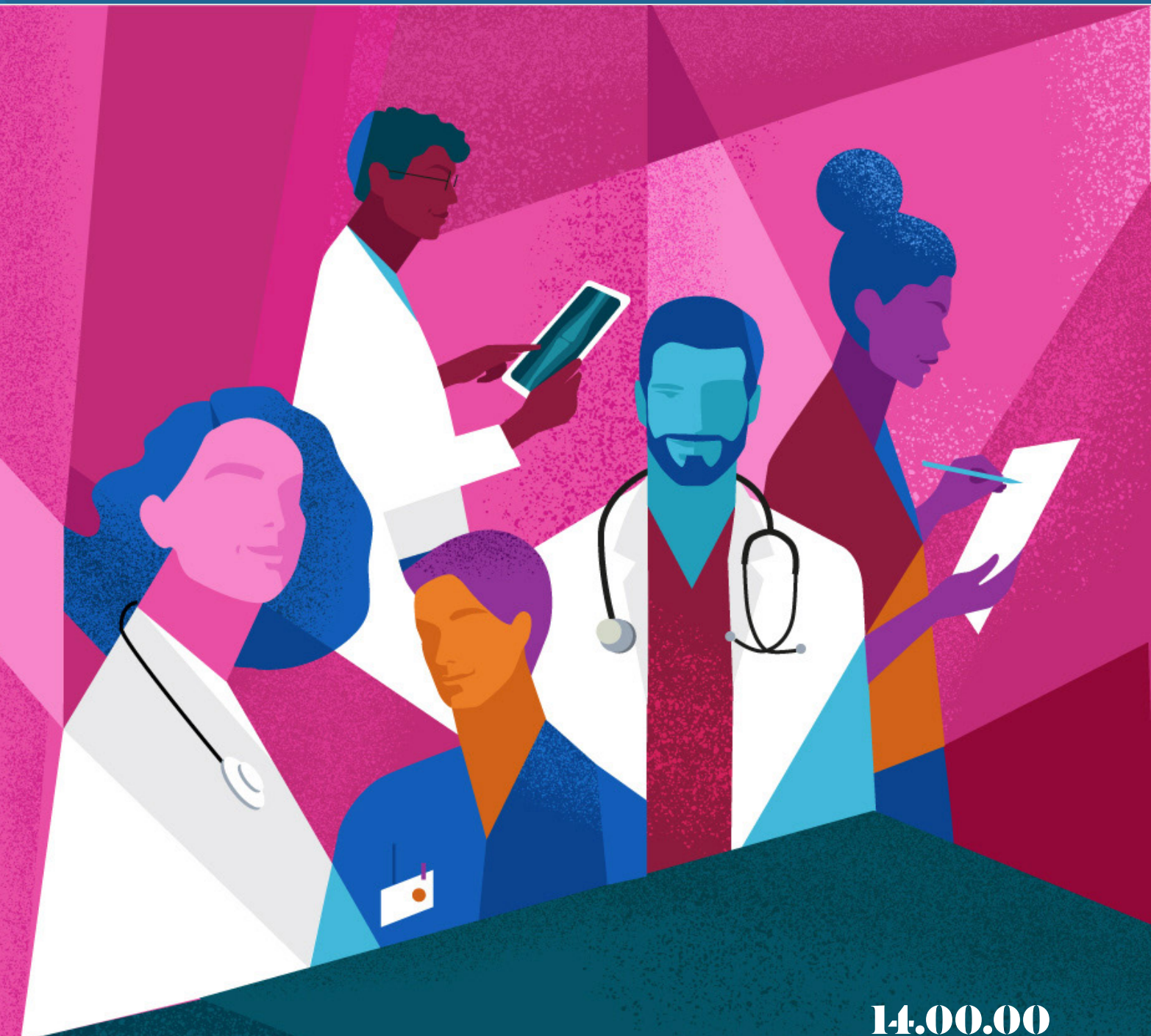


muammolarni innovatsion tarzda yechish imkoniyatini yaratadi. Ta'lim jarayonida samarali metodlar va o'qituvchining faol ishtiroki orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodiy fikrlashga o'rgatish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Piaget, J. (1972). Intellektual rivojlanish nazariyasi. Paris: Gallimard.
2. Vygotskiy, L. S. (1978). Sotsial-madaniy nazariya. Moskva: Pedagogika.
3. Gardner, H. (1983). Ko'p intellektual nazariya. Boston: Harvard University Press.

TIBBIYOT FANLARI



14.00.00

TIBBIYOT FANLARI



“TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasi”
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

Buzrukov To‘lqin Omonovich, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Tabiiy fanlar kafedrasida dotsent vazifasini bajaruvchi,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Email: buzrukovtulkin@gmail.com Tel: +998915838200

TIBBIY VA BIOLOGIK FIZIKA FANINI O‘QITISH JARAYONIDA SIMULYATSIYA DASTURLARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya. Bumaqolat tibbiy va biologik fizika fanini o‘qitish metodikasini takomillashtirish bo‘yicha asosiy yo‘nalishlarni ko‘rsatib beradi va zamonaviy ta‘lim talablariga moslashtirish uchun qo‘llanilishi mumkin. Maqolada tibbiy fizika fanini tibbiyot oliygohlarida o‘qitish jarayonida simulyatsiya dasturlaridan foydalanishning ahamiyati va usullari ko‘rib chiqilgan. Simulyatsiya dasturlari talabalarga murakkab fizikaviy jarayonlarni vizuallashtirish, xavfsiz sharoitda tajriba o‘tkazish va nazariy bilimlarni amaliy qo‘llash imkoniyatini beradi. Maqolada virtual laboratoriyalar, diagnostika usullarini simulyatsiya qilish, radioaktivlik bilan ishlash va biologik jarayonlarni modellashtirish kabi simulyatsiya turlari taqdim etilgan. Shuningdek, PhET, Virtual Physiology Simulator, MedSim va ANSYS kabi mashhur simulyatsiya dasturlari haqida ma‘lumot berilgan. Simulyatsiyalardan foydalanish talabalarning bilim darajasini oshirish, o‘qitish jarayonini qiziqarli qilish va tibbiyot sohasida malakali mutaxassislar tayyorlashga yordam beradi.

Tayanch so‘zlar: tibbiy fizika, simulyatsiya dasturlari, virtual laboratoriyalar, diagnostika usullari, radioaktivlik, biologik jarayonlar, PhET, MedSim, ANSYS, ta‘lim samaradorligi.

ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОДЕЛИРУЮЩИХ ПРОГРАММ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ МЕДИЦИНСКОЙ И БИОЛОГИЧЕСКОЙ ФИЗИКИ

Аннотация. В статье изложены основные направления совершенствования методики преподавания медицинской и биологической физики, которые могут быть использованы для ее адаптации к современным образовательным требованиям. В статье рассматриваются значение и методика использования имитационных программ в преподавании медицинской физики в медицинских вузах. Программы моделирования позволяют студентам визуализировать сложные физические процессы, проводить эксперименты в безопасных условиях и применять теоретические знания на практике. В статье представлены такие виды моделирования, как виртуальные лаборатории, имитация методов диагностики, работа с радиоактивностью, моделирование биологических процессов. Также предоставляется информация о популярных программах моделирования, таких как PhET, Virtual Physiology Simulator, MedSim и ANSYS. Использование симуляций помогает повысить уровень знаний студентов, сделать процесс обучения интересным, подготовить квалифицированных специалистов в области медицины.

Ключевые слова: медицинская физика, программы моделирования, виртуальные лаборатории, методы диагностики, радиоактивность, биологические процессы, PhET, MedSim, ANSYS, эффективность обучения.

THE IMPORTANCE OF USING SIMULATION PROGRAMS IN THE PROCESS OF TEACHING MEDICAL AND BIOLOGICAL PHYSICS

Abstract: This article indicates the main directions for improving the methodology of teaching medical and biological physics and can be used to adapt it to modern educational

requirements. The article considers the importance and methods of using simulation programs in the process of teaching medical physics in medical universities. Simulation programs allow students to visualize complex physical processes, conduct experiments in safe conditions, and apply theoretical knowledge in practice. The article presents such types of simulation as virtual laboratories, simulation of diagnostic methods, work with radioactivity, and modeling of biological processes. Also, information is provided about popular simulation programs such as PhET, Virtual Physiology Simulator, MedSim, and ANSYS. The use of simulations helps to increase the level of knowledge of students, make the learning process interesting, and train qualified specialists in the medical field.

Keywords: medical physics, simulation programs, virtual laboratories, diagnostic methods, radioactivity, biological processes, PhET, MedSim, ANSYS, educational effectiveness.

Kirish. Bugungi kunda tibbiyotning rivojlanishi va yangi texnologiyalarning joriy qilinishi fanlararo yondashuvni talab etadi. Ayniqsa, tibbiy va biologik fanlarda fizika bilimlariga bo'lgan talab tobora ortib bormoqda. "Tibbiy va biologik fizika" fanining o'qitilishi talabalarga tibbiy jarayonlar va biologik sistemalarning fizik qonuniyatlari asosida ishlashni o'rgatish maqsadida ishlab chiqilgan. Tibbiy va biologik fizika tibbiyot oliygohlarida asosiy fanlardan biri hisoblanadi. Bu fan tibbiyot va biologiyada fizikaviy qonuniyatlarni va usullarni qo'llash orqali tibbiy diagnostika, davolash va profilaktika jarayonlarini yanada samarali qilishga qaratilgan. Biroq, mavjud o'qitish metodikalari ba'zan talabalarning fanning amaliy ahamiyatini to'liq anglab yetishiga

to'sqinlik qiladi. Shu sababli, tibbiy va biologik fizika fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish zamonaviy ta'lim talablariga moslashtirish uchun muhimdir. Tibbiy va biologik fizika fanini tibbiyot oliygohlariga o'qitish jarayonida ba'zi bir muammolar va ularning sabablariga to'xtalib o'tamiz.

1. Nazariy va amaliy ta'limning yetarli integratsiyasining yo'qligi. Ko'p hollarda darslar nazariy bilimlar bilan chegaralanib, amaliy qo'llashga yetarlicha e'tibor berilmaydi.
2. Zamonaviy texnologiyalarning yetarli

darajada qo'llanilmaganligi. Virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar va interfaol dasturlar kabi zamonaviy usullar kamdan-kam qo'llaniladi.

3. Talabalarning fanning tibbiyot bilan aloqasini to'liq anglash qiyinligi. Fizikaviy tushunchalar va ularning tibbiyotdagi ahamiyati etarlicha ochiq qolmaydi.
4. Individual yondashuvning yetishmasligi. Talabalarning bilim darajasi va qobiliyatlarini hisobga olgan holda individual yondashuv yo'qligi natijasida ba'zi talabalar fan bilan qiziqish yo'qotadi. [1; 55-p]

Tibbiy va biologik fizika kabi fanlarni o'qitishda nazariy va amaliy ta'limning yetarli darajada integratsiyalashmasligi keng tarqalgan muammo hisoblanadi. Ko'p hollarda darslar asosan nazariy bilimlar bilan chegaralanib, amaliy qo'llashga yetarlicha e'tibor berilmaydi. Bu holat talabalarning fanning amaliy ahamiyatini to'liq anglashiga to'sqinlik qiladi va ularning bilimlarini chuqurlashtirish imkoniyatini cheklaydi. Bu fanlarni o'qitishda zamonaviy texnologiyalarning yetarli darajada qo'llanilmaganligi katta muammo hisoblanadi. Virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar va interfaol dasturlar kabi zamonaviy usullar kamdan-kam qo'llaniladi, bu esa ta'lim jarayonining samaradorligini pasaytiradi va talabalarning bilimlarini chuqurlashtirish imkoniyatini cheklaydi. Bu kabi fanlarni o'qitishda talabalarning fizikaviy tushunchalar va ularning tibbiyotdagi ahamiyatini to'liq anglash qiyinligi keng tarqalgan muammo hisoblanadi. Bu holat, asosan, fanning nazariy va amaliy jihatlari o'rtasidagi bog'lanishni yetarli darajada ochiq qolmasligi bilan bog'liq. Bu kabi fanlarni o'qitishda individual yondashuvning yetishmasligi keng tarqalgan muammo hisoblanadi. Talabalarning bilim darajasi, qiziqishlari va qobiliyatlarini hisobga olgan holda individual yondashuv yo'qligi natijasida ba'zi talabalar fan bilan qiziqish yo'qotadi. Bu esa ularning bilimlarini

chuqurlashtirish imkoniyatini cheklaydi va ta'lim samaradorligini pasaytiradi. [2; 78-p]. Tibbiy va biologik fizika fanini tibbiyot oliygohlariga o'qitish metodikasini takomillashtirish yo'llari:

1. Nazariy va amaliy ta'limni integratsiyalash. Darslarda fizikaviy tushunchalarni tibbiyotdagi amaliy misollar bilan bog'lash. Laboratoriya mashg'ulotlarini kengaytirish va ularni real tibbiy jarayonlar bilan bog'lash.
2. Zamonaviy texnologiyalarni joriy etish. Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalardan foydalanish orqali talabalarga murakkab jarayonlarni vizuallashtirish. Interfaoldasturlar va mobil ilovalardan foydalanish orqali o'qitish jarayonini qiziqarli qilish.
3. Fanning tibbiyot bilan aloqasini ta'kidlash. Tibbiy diagnostika (masalan, rentgen, ultratovush, magnit-rezonans tomografiya) va davolash usullarida fizikaviy qonuniyatlarni tushuntirish. Tibbiyot tarixidagi muhim kashfiyotlarda fizikaning o'rnini ko'rsatish.
4. Individual yondashuvni rivojlantirish. Talabalarining bilim darajasi va qiziqishlarini hisobga olgan holda individual vazifalar va loyihalar tashkil etish. Kichik guruhlarda ishlash orqali har bir talabaning faol ishtirokini ta'minlash.
5. O'qituvchilarning malakasini oshirish. O'qituvchilarni zamonaviy o'qitish usullari va texnologiyalari bo'yicha malaka oshirish kurslariga jalb qilish. [3; 27-p]. Xalqaro tajribalarni o'rganish va ularni mahalliy sharoitlarga moslashtirish. Bundan tashqari laboratoriya mashg'ulotlari tibbiy va biologik fizika kabi fanlarni o'qitishda muhim rol o'ynaydi. Zamonaviy texnologiyalar, jumladan PhET, MedSim va ANSYS kabi dasturlar laboratoriya mashg'ulotlarini samarali va qiziqarli qilish imkoniyatini beradi. Bu dasturlar orqali talabalar murakkab fizikaviy jarayonlarni vizuallashtirish, simulyatsiya qilish va tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lishadi. PhET Interactive Simulations orqali laboratoriya mashg'ulotlari: PhET (University of Colorado Boulder) fizika, kimyo, biologiya va matematika fanlari uchun interfaol simulyatsiyalar taqdim etadi. [4; 85-p] O'qitish uchun quyidagi bir nechta metodlarni ko'rishimiz mumkin masalan vizuallashtirish va tushuntirish bunda talabalar rentgen nurlari, magnit maydonlar yoki radiatsiya ta'siri kabi jarayonlarni vizuallashtirib, ularning asosiy prinsiplarini tushunishadi. Misol uchun

radiatsiya ta'sirini simulyatsiya qilish orqali himoya choralarini tushuntirish. Tajriba o'tkazish uchun talabalar parametrlarni o'zgartirib (masalan, nurlanish dozasi, magnit maydon kuchi) natijalarni kuzatishadi va rentgen nurlarining turli to'qimalar orqali o'tishini tahlil qilish. Talabalar mustaqil o'rganish uchun talabalar PhET simulyatsiyalaridan foydalanib, o'z tezliklari bo'yicha mavzularni o'rganishadi. Bundan tashqari MedSim dasturi orqali laboratoriya mashg'ulotlarini samarali o'tish mumkin MedSim tibbiy diagnostika va davolash usullarini simulyatsiya qilish uchun mo'ljallangan dasturi orqali metodlar: Tibbiy diagnostika usullarini o'rganish: Talabalar MRT, KT, ultratovush kabi diagnostika usullarini simulyatsiya qilish orqali ularning fizikaviy asoslarini o'rganishadi. Misol: magnit-rezonans tomografiyada magnit maydon va radio to'lqinlarining ta'sirini tahlil qilish. Amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish: Talabalar tibbiy asboblardan ishlashni o'rganishadi va diagnostika jarayonlarini boshqarishni o'rganishadi. Misol: ultratovush apparati orqali organlarni ko'rish va ularni tahlil qilish. Real tibbiy holatlarni simulyatsiya qilish: Talabalar tibbiy holatlarni simulyatsiya qilish orqali ularni tahlil qilish va yechimlar topishni o'rganishadi. [5; 68-p] Tibbiy va biologik fizika fanini o'qitishda simulyatsiya dasturlaridan foydalanish murakkab biologik jarayonlar, fiziologik tizimlar va tibbiy texnologiyalarni vizual va interaktiv tarzda tushuntirish imkonini beradi. Bu metodologiya talabalarga nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham egallashda yordam beradi. Quyida amaliy misollar va ularning ahamiyati keltirilgan:

1. Anatomiya va Fiziologiyani 3D Modellashtirish. Dastur: Visible Body, BioDigital Human, Zygote Body. Misol: Talabalar virtual 3D modellar yordamida inson organizmining tuzilishi (skelet, mushaklar, qon tomirlari) va fiziologik jarayonlarni (qon aylanishi, nafas olish) kuzatadi. Ahamiyati: Kadavrular va real organlarni ko'rish qiyin yoki qimmat bo'lgan hollarda arzon va xavfsiz alternativ.
2. Molekulyar Biologiya va Biokimyoviy Jarayonlar Simulyatsiyasi

Dastur: GROMACS (molekulyar dinamika), VMD (Visual Molecular Dynamics), Foldit .
Misol: Oqsillar, DNK, viruslarning tuzilishi va ularning o'zaro ta'siri dinamik tarzda modellashtiriladi (masalan, SARS-CoV-2 virusining hujayraga ulanishi).

Ahamiyati: Mikroskopik jarayonlarni real vaqtda kuzatish imkoni, tajribalarni takrorlash qulayligi.

3. Tibbiy Tasviriy Tizimlarni (MRI, CT) Tushuntirish Dastur: PhET Interactive Simulations (Kolorado Universiteti), OsiriX (DICOM ko'rish).

Misol: MRI skanerlashda magnit maydon va radioto'lqinlarning to'qimalargata'sirisi simulyatsiya qilinadi.

Ahamiyati: Qimmat tibbiy uskunarlar mavjud bo'lmaganda asosiy fizik tamoyillarni o'rgatish.

4. Qon Aylanishi va Yurak Elektrofiziologiyasi.

Dastur: Cardiovascular Simulation Library, ANSYS (gidrodinamika modellari).

Misol: Yurakning elektrofiziologik jarayonlari (EKG signali), qon bosimi dinamikasi modellashtiriladi.

Ahamiyati: Arritmiya yoki yurak etishmovchiligini tahlil qilish uchun matematik modellar asosida tajriba o'tkazish.

5. Radiatsiya Fizikasi va Xavfsizlik

Dastur: Geant 4 (yadroviy fizika simulyatsiyasi), MCNP .

Misol: Radiatsiya terapiyasi davomida to'qimalarga nurlanish dozasini taqsimlashni optimallashtirish.

Ahamiyati: Xavfli radiatsiya manbalarini realda ishlatmasdan xavfsizlik protokollarini o'rgatish.

6. Nerv tizimi va neuron faolligi.

Dastur: NEURON, Brian Simulator .

Misol: Neuronlarda harakat potentsiallarining paydobo'lishi va sinapslar orqali signal uzatilishi modellashtiriladi.

Ahamiyati: Epilepsiya yoki Parkinson kabi kasalliklar mexanizmlarini tushunish.

7. Biomexanika va harakat tahlili.

Dastur: OpenSim (NASA), AnyBody .

Misol: Yurish, yugurish paytida suyak-mushak tizimiga ta'sir etuvchi kuchlarni hisoblash.

Ahamiyati: Protezlash yoki reabilitatsiya usullarini loyihalashda biomexanik tamoyillarni o'zlashtirish.

8. Dori-darmonlarning farmakokinetikasi.

Dastur: PK-Sim, SimBiology (MATLAB).

Misol: Dorining organizmda tarqalishi, metabolizmi va ta'sirini modellashtirish.

Ahamiyati: Terapevtik dozalarni optimallashtirish va nojo'ya ta'sirlarni oldini olish.

9. O'smalarning rivojlanishi va nurlanish terapiyasi.

Dastur: OncoSimulR (R tilida), 3D Slicer.

Misol: O'smalarning o'sishi va nurlanishga javobi dinamik tarzda kuzatiladi.

Ahamiyati: Shaxsiylashtirilgan tibbiyotda dori rejimlarini sinab ko'rish.

10. Virtual laboratoriyalar va tajribalar.

Platforma: Labster , PraxiLabs .

Misol: PCR, elektroforez, mikroskopiya kabi biologik tajribalarni virtual muhitda bajarish.

Ahamiyati: Infratuzilma cheklovlari bo'lgan universitetlar uchun samarali yechim.

Foydalanishning asosiy afzalliklari:

1. Xavfsizlik: Radioaktiv modellar yoki yuqumli agentlar bilan ishlash xavfi yo'q.

2. Tejamkorlik: Qimmatbaho uskunarlar va materiallar talab qilinmaydi.

3. Interaktivlik: Talabalar parametrlarni o'zgartirib, natijalarni darhol ko'radi.

4. Keng miqyas: Mikroskopik jarayonlardan tortib butun organizm darajasigacha modellashtirish.

5. Ma'lumotlarni saqlash: Simulyatsiya natijalarini qayta ishlash va tahlil qilish imkoni. [6; 102-p]

Xulosa. Tibbiy va biologik fizika fanini tibbiyot oliygohlarida samarali o'qitish uchun zamonaviy ta'lim usullarini qo'llash, nazariy va amaliy bilimlarni integratsiyalash va talabalarning fanning tibbiyotdagi ahamiyatini to'liq anglashini ta'minlash zarur. Bu esa nafaqat talabalarning bilim darajasini oshiradi, balki ularni kelajakda tibbiyot sohasida malakali mutaxassislar sifatida tayyorlashga yordam beradi. PhET, MedSim va ANSYS kabi dasturlar laboratoriya mashg'ulotlarini samarali va qiziqarli qilish imkoniyatini beradi. Bu dasturlar orqali talabalar murakkab fizikaviy jarayonlarni tushunish, tibbiy diagnostika va davolash usullarini o'rganish va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Smith, J. (2020). Modern Approaches to Teaching Biophysics in Medical Education. Medical Education Journal.

2. Johnson, L. (2019). Integrating Technology into Biomedical Physics Education. Journal of Medical Physics.

3. Brown, K. (2021). Practical Applications of Physics in Medicine. Springer Publishing.

4. <https://phet.colorado.edu/>

5. <https://www.medsim.com/>

6. <https://www.ansys.com/>



“TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasi”
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

Kenjayev Yodgor Mamatqulovich, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Tibbiyot kafedrasida katta o'qituvchisi,
Jo'rayeva Shahlo O'tkir qizi, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Tibbiyot fakulteti Davolash yo'nalishi talabasi

SARATON KASALLIGINING MORFOLOGIK VA GISTALOGIK TAHLILI

Annotatsiya. Saraton dunyodagi o'limning asosiy sabablaridan biri bo'lib qolmoqda. O'smalarning morfologik va gistologik xususiyatlarini tushunish saraton kasalligini tashxislash, prognozlash va davolash uchun muhimdir. Molekulyar biologiya, immunohistokimyo va tasvirni o'z ichiga olgan zamonaviy usullardan foydalangan holda tadqiqotchilar endi o'smalarning tuzilishi va tarkibini batafsil tahlil qilish imkoniyatiga ega. Ushbu ilmiy maqolada saraton kasalligini morfologik va gistologik tahlil qilishning asosiy usullari, ularning afzalliklari va cheklovlari, shuningdek, saraton tashxisi va terapiyasini takomillashtirish uchun ulardan foydalanishni rivojlantirish istiqbollari muhokama qilinadi.

Tayanch so'zlar: Saraton, saraton kasalligini tashxislash, Molekulyar biologiya, immunohistokimyo, morfologik va gistologik tahlil.

МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ И ГИСТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗЫ РАКА

Аннотация. Рак остается одной из основных причин смерти в мире. Понимание морфологических и гистологических характеристик опухолей имеет важное значение для диагностики, прогнозирования и лечения рака. С использованием современных методов, включающих молекулярную биологию, иммуногистохимию и визуализацию, исследователи теперь имеют возможность детально анализировать структуру и состав опухолей. В данной научной статье обсуждаются основные методы морфологического и гистологического анализа рака, их преимущества и ограничения, а также перспективы развития их использования для совершенствования диагностики и терапии рака.

Ключевые слова и словосочетания: рак, диагностика рака, молекулярная биология, иммуногистохимия, морфологический и гистологический анализ.

MORPHOLOGICAL AND HISTOLOGICAL ANALYSIS OF CANCER DISEASE

Abstract. Cancer remains one of the leading causes of death in the world. Understanding the morphological and histological characteristics

of tumors is important for the diagnosis, prognosis and treatment of cancer. Using modern techniques including molecular biology, immunohistochemistry and imaging, researchers can now analyze the structure and composition of tumors in detail. This scientific article discusses the main methods of morphological and histological analysis of cancer, their advantages and limitations, as well as prospects for the development of their use to improve the diagnosis and therapy of cancer.

Key words: Cancer, diagnosis of cancer, Molecular biology, immunohistochemistry, morphological and histological analysis. Kirish. JSST hisob-kitoblariga ko'ra, 2018-yilda butun dunyo bo'ylab 9,6 million odamda xavfli o'smalar o'limga sabab bo'lgan, bunda xavfli o'smalar rivojlanishining 30-60 foizi oldini olish mumkin [3]. Xavfli o'sma — xususiyatlari ko'pincha (yaxshi sifatli o'smaning xususiyatlaridan farqli o'laroq) uni organizm uchun o'ta xavfli hisoblangan o'smalar turi bo'lib, bu uni "yomon sifatli" deb atashga asos bo'ldi. Xavfli o'sma yomon sifatli hujayralardan iborat. Xavfli epiteliy o'smalari Rossiyada (yomon sifatli - злокачественный), Germaniyada (nem. Krebs) va Boltiqbo'yi mamlakatlarida hamda boshqa mamlakatlarda bu atama malign neoplazmalarning turli shakllarini anglatishi mumkin (masalan, Fransiyada. saraton xorionepiteliomalar, endoteliomalar, sarkomalar va boshqalar deb ataladi). Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Malign neoplazma (yoki malign neoplaziya) — qo'shni to'qimalarga bostirib o'sib kirishiga va boshqa organlarga (masalan, miyaga) metastaz berishga qodir bo'lgan

nazoratsiz bo'linadigan hujayralar paydo bo'lishi bilan tavsiflangan kasallik. Kasallik genetik kasalliklar tufayli hujayralarning ko'payishi va differentsiatsiyasining buzilishi bilan bog'liq. Xavfli o'smalarni davolash uchun dori-darmonlar va davolash usullarini ishlab chiqish muhim va hali hal qilinmagan ilmiy vazifadir. Xavfli o'smalar normal hujayralarning yomon sifatli transformatsiyasi (o'sib ketishi) natijasida paydo bo'ladi, ular nazoratsiz ravishda ko'paya boshlaydi, apoptozdan o'tish qobiliyatini yo'qotadi. Yomon sifatli transformatsiya hujayralarning cheksiz bo'linishi va apoptoz mexanizmlarini buzishiga olib keladigan bir yoki bir nechta mutatsiyalar tufayli yuzaga keladi. Agar tananing immunitet tizimi bunday o'zgarishlarni o'z vaqtida tan (aniqlay olmasa) olmasa, o'simta vaqt o'tishi bilan o'sib, metastaz bera boshlaydi. Metastazlar istisnosiz barcha organlar va to'qimalarda shakllanishi mumkin. Metastazlar ko'pincha suyaklar, jigar, miya va o'pkada hosil bo'ladi. Nazoratsiz hujayra bo'linishi ham yaxshi o'smaga olib kelishi mumkin. Yaxshi xulqli o'smalar metastaz hosil qilmasligi, boshqa to'qimalarga kirmasligi va shuning uchun kamdan-kam hollarda hayot uchun xavfli bo'lganligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, yaxshi xulqli o'smalar ko'pincha malignga aylanadi (o'sma degeneratsiyasi). Xatarli o'smaning yakuniy tashxisi patolog tomonidan to'qima namunasini gistologik tekshirishdan so'ng amalga oshiriladi. Tashxisdan so'ng jarrohlik davolash, kimyoterapiya yoki radiatsiya terapiyasi buyuriladi. Tibbiyot fanining takomillashgani sari

davolash usullari har bir o'sma turiga xos bo'ladi. Davolashsiz malign o'smalar odatda o'limga olib keladi. Ko'pgina o'smalarni davolash mumkin, ammo davolash natijalari o'simta turiga, uning joylashgan joyiga va bosqichiga bog'liq. Xatarli o'smalar barcha yoshdagi odamlarga ta'sir qiladi, ammo keksalikda ko'proq uchraydi. Bu rivojlangan mamlakatlarda o'limning asosiy sabablaridan biridir[4]. Xatarli o'smalarining ko'p turlari mavjud bo'lib, ular birlamchi o'sma paydo bo'lgan organga, malign transformatsiyaga uchragan hujayralar turiga va bemorda kuzatilgan klinik belgilarga qarab tasniflanadi. Xatarli o'smalarni o'rganish va davolash bilan shug'ullanadigan tibbiyot sohasi onkologiya deb ataladi. Xatarli o'smalarining 80-90% irsiy sabablarga ko'ra emas, balki tashqi omillar ta'sirida hosil bo'ladi. Bu omillar va o'simta paydo bo'lishi o'rtasidagi bog'liqlik stokastikdir (onkogen omil ta'sirida o'simta har doim ham paydo bo'lmaydi)[5]. Rossiyada o'lim sabablari orasida malign neoplazmalar uchinchi o'rinda turadi (yurak-qon tomir kasalliklari va tashqi sabablardan keyin)[5]. Dunyoda eng keng tarqalgan saraton o'pka saratonidir[6]. Turli kasalliklarning etiologiyasini o'rganish tibbiyot fanida, xususan, onkologiyada muhim bo'g'indir. Inson o'smalarining etiologik omillarini aniqlash ularning oldini olishning zaruriy shartidir. Qadimgi Rim shifokori Klavdiy Galen hech qanday sabab tananing mos keladigan sezuvchanligisiz kasallikni keltirib chiqara olmaydi, deb hisoblagan [7]. Ma'lumki, bir qator kimyoviy moddalar va ishlab chiqarish jarayonlari, ionlashtiruvchi va ultrabinafsha nurlanish, chekish, shuningdek, ba'zi ekzogen viruslar odamlarda o'sma o'sishining etiologik omillari hisoblanadi [7]. Malign neoplazmalar atrof-muhit omillari va tananing o'zida o'zgarishlar ta'sirida yuzaga keladigan hujayralar DNKsining shikastlanishi natijasida paydo bo'lishi aniqlangan. Hujayralar tananing tartibga soluvchi ta'siridan qochib, cheksiz bo'linadi va shu bilan malign o'sishni keltirib chiqaradi. Rivojlanish jarayonida xatarli o'smalar o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan patologik jarayonning

bir qator ketma-ket bosqichlariga ega bo'lib, bu kasallikning umumiy klinik ko'rinishida aks etadi [8]. Virus-genetik nazariyaga ko'ra, kanserogenezing turli shakllarida o'smalarining sababi viruslar bo'lib, turli fizik va kimyoviy kanserogen omillar ularning onkogen kuchini amalga oshirishni rag'batlantiradi va etiologik emas, balki patogenetikdir [9]. O'simta viruslari yuqumli kasalliklarni keltirib chiqaradigan viruslardan farq qilmaydi va ularning tabiatda aylanishi infeksiyon qo'zg'atuvchilar uchun belgilangan qonuniyatlarga amal qiladi[9]. Saratonning zamonaviy kontsepsiyasi uning genetik apparat kasalligi ekanligiga asoslanadi. Virus hujayraning genetik apparatini o'zgartiradi va bu o'zgarishlar hujayralarning malign transformatsiyasining rivojlanishi uchun juda muhim bo'ladi. 1970-yillardan boshlab hujayra o'sishini rag'batlantiruvchi genlar (onkogenlar) va bu o'sishni bostiruvchi genlar (supressor genlar) kashf qilindi. Supressor genlar orasida p53 geni, ayniqsa muhim rol o'ynaydi, bu zararlangan DNK bilan hujayra bo'linishini to'xtatadi va zararni bartaraf etish mexanizmini ishga tushiradi. Agar zararni bartaraf etishning iloji bo'lmasa, p53 geni apoptoz dasturini faollashtiradi va hujayra nobud bo'ladi, o'simta paydo bo'lish xavfi yo'qoladi[8]. Shikastlangan p53 geni, o'simta o'sishini bostirish qobiliyatini yo'qotganda, ko'krak saratoni, o'pka saratoni, oshqozon osti bezi saratoni, siydik pufagi saratoni va boshqalar kabi o'smalarining rivojlanishiga hissa qo'shadi. Tadqiqot metodologiyasi. Saraton kasalliklari patogenezini tushunishda avvalo, inson organizmining tuzulishini gistomorfologik jihatdan chuqur bilish lozim. Bunda ayrim organlarning

normal gistologik tuzilishi va turli xavfli saraton kasalliklarida morfologik o'zgarishlari ko'rib chiqildi. Tahlil va natijalar. Bugungi kunda O'zbekistonda iste'qomat qilayotgan aholi o'rtasida yangi shakllangan yomon sifatli o'sma kasalliklari umumiy ko'rinishda (ikkala jins vakillarida ham) ushbu kasallikning tarqalish darajasi: Teri saratoni (12,6%, melanoma bilan – 14,0%), Ko'krak saratoni (11,1%), Traxeya saratoni, bronxial saraton, o'pka saratoni (10,7%), Oshqozon saratoni (7,3%), Yo'g'on ichak saratoni (6,5%), Prostata saratoni (5,1%), To'g'ri ichak saratoni, rektosigmoid birikma saratoni va anal saratoni (4,9%), Limfa va gematopoetik to'qimalarning saratoni (4,7%), Bachadon saratoni (3,8%), Buyrak saratoni (3,8%), Oshqozon osti bezi saratoni (2,9%), Bachadon bo'yni saratoni (2,8%), Quviq saratoni (2,6%), Tuxumdon saratoni (2,5%) ni tashkil etmoqda.

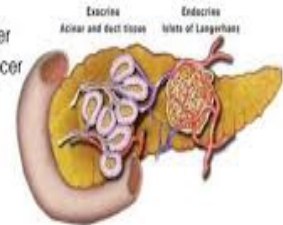
Tarqalganligi					
Erkaklarda			Avollarda		
Kasallanish	O'lim ko'rsatkichi		Kasallanish	O'lim ko'rsatkichi	
Prostata bezi	33%	Prostata bezi	31%	Ko'krak bezi saratoni	32%
O'pka	13%	O'pka	10%	O'pka	12%
To'g'ri ichak	10%	To'g'ri ichak	10%	Ko'krak bezi saratoni	15%
Sivdik qopi	7%	Me'da osti bezi	5%	To'g'ri ichak	10%
Melanoma	5%	Endometriy (Bachadon)	6%	Me'da osti bezi	6%
		Levkoz	4%	Endometriy (Bachadon)	4%
		Hodkin bo'lmagan limfomalar	4%		



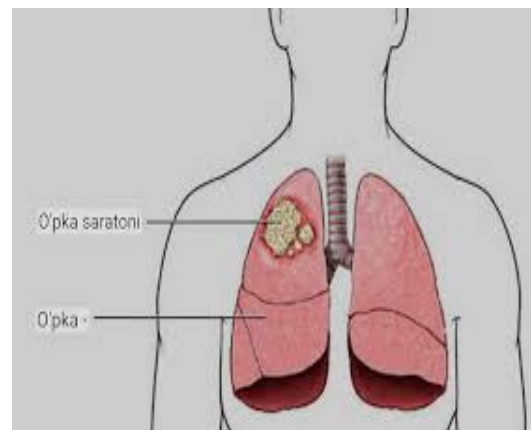
1-rasm. Me'da osti bezi sekretor bo'limlari normal holatdagi 3D formatdagi tasviri.

Types of Pancreatic Cancer

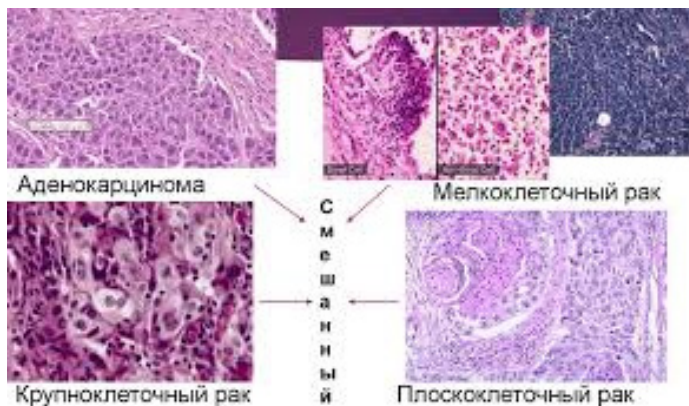
- Exocrine Pancreatic Cancer
- Endocrine Pancreatic Cancer



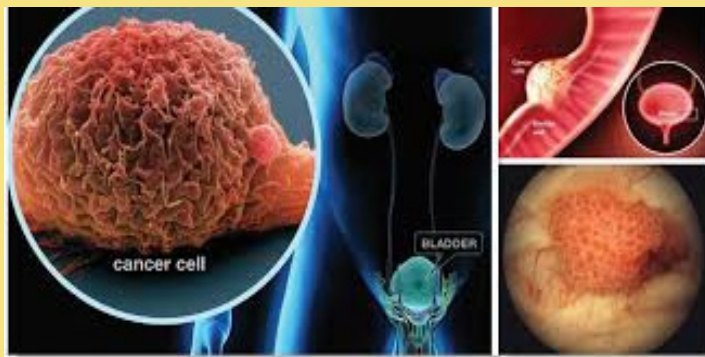
2-rasm. Me'da osti bezi ekzokrin va endokrin bo'limlarining 3D formatdagi tasviri.



3-rasm. O'pka saratoni kasalligining roentgen ko'rinishi.



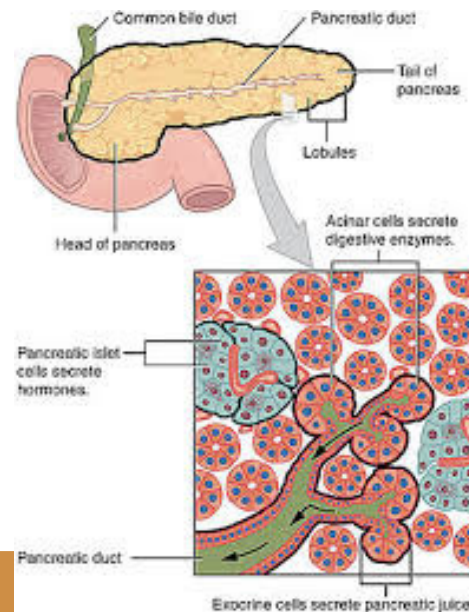
4-rasm. Turli saraton kasalliklarida gistomorfologik mikrofotografiyalari.



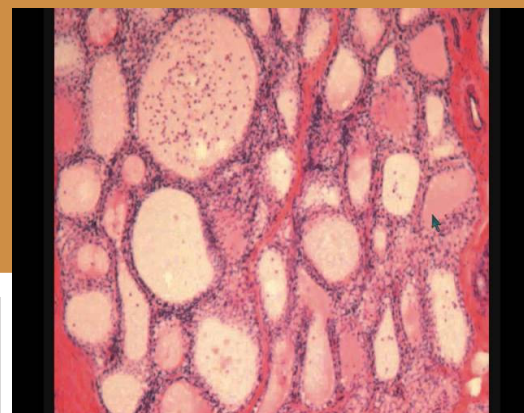
5-rasm. Qovuq saratoni kasalligidagi 3D-gistomorfologik ko'rinishi.

Gen tahlili yangi diagnostik va prognostik belgilarni aniqlashga, optimal kimyoterapevtik davolash usullarini izlash va ishlab chiqishga, shuningdek, maqsadli antitumor dorilarni ishlab chiqishga yordam berdi [9]. Har bir inson hujayrasining genomida 30 000 ga yaqin gen va 3,5 milliard nukleotid mavjud. Xatarli transformatsiya DNKning tuzatib bo'lmaydigan ko'plab o'zgarishlari natijasida rivojlanadi, bu hujayralar tuzilishi va funktsiyalariga tuzatib bo'lmaydigan shikastlanishga olib keladi [8]. Onkogenlarning faollashishi, supressor genlarning va kanserogenez bilan bog'liq boshqa genlarning inaktivatsiyasi ham mutatsiyalar, ham epigenetik o'zgarishlar tufayli yuzaga kelishi mumkin. Ushbu o'zgarishlar o'smalarning boshlanishi va rivojlanishida asosiy rol o'ynaydi va o'smalarni erta tashxislash, kasallikning prognozi va monitoringi, shuningdek, o'sma qarshiligini

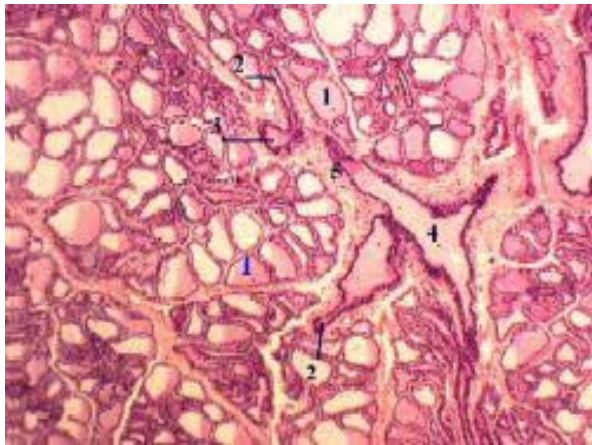
yoki kimyoterapiyaga sezgirligini bashorat qilish va dori terapiyasining maqsadli genlarini aniqlash uchun biomarker sifatida ishlatiladi. 9].



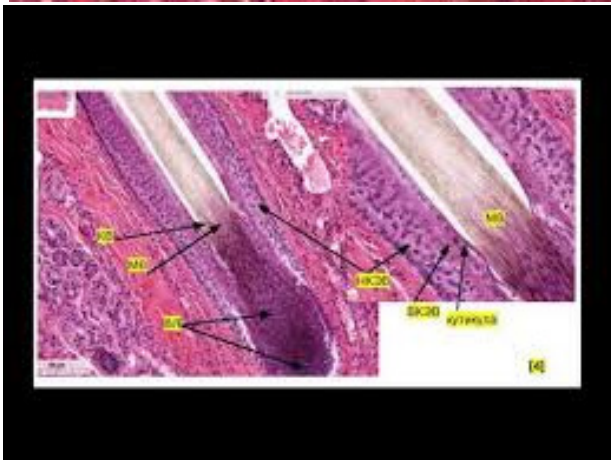
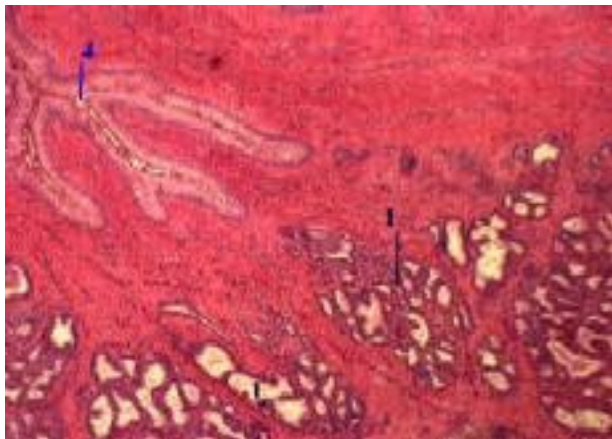
6-rasm. Me'da osti bezining 3D-gistomorfologik ko'rinishi.



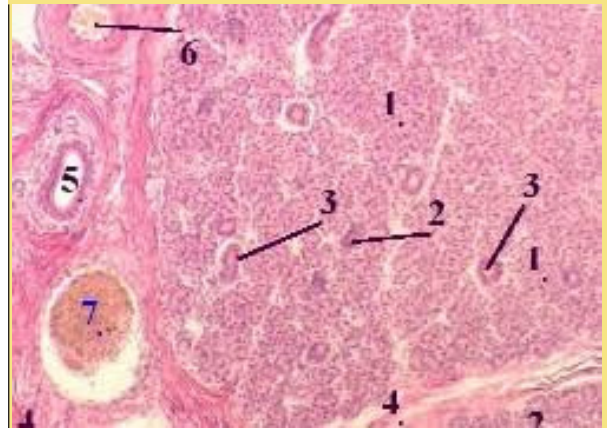
7-rasm. Ko'krak bezi sekretor bo'limi gistologik ko'rinishi. gistomorfologik ko'rinishi.



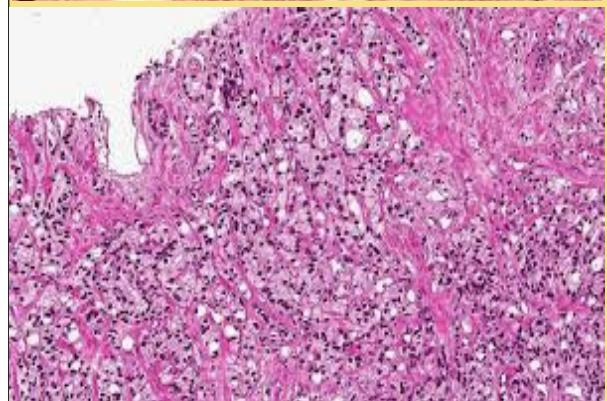
8-rasm. Ko'krak bezi saratoni kasalligidagi



9-rasm. Teri epidermisining gistomorfologik ko'rinishi.



10-rasm. Prostata bezining gistomorfologik ko'rinishi.



11-rasm. Me'da osti bezi saratonining gistomorfologik ko'rinishi.

Neoplazma hujayralari va ularning metastazlari, qoida tariqasida, asl to'qimalarning strukturaviy xususiyatlarini saqlab qoladi. Saraton barcha malign neoplazmalarning taxminan 90% ni tashkil qiladi. Birlashtiruvchi to'qimadan malign o'smalar sarkomalar, limfoid to'qimalardan - limfoma, pigment hujayralari - melanoma. Xuddi shu gistologik tuzilishdagi o'smalar rivojlanishning turli bosqichlarida bo'lgan hujayralardan kelib chiqadi. Bunday farqlar farqlanish darajasiga taalluqlidir: yuqori - G1, o'rta - G2, past - G3, ajratilmagan - G4. Hujayra differentsiatsiyasi darajasi qanchalik past bo'lsa, prognoz shunchalik yomon bo'ladi[8]. Nature jurnalida chop etilgan tadqiqot o'simta rivojlanishiga genetik moyillikdan ko'ra,

asosan, atrof-muhit omillari ta'sir qilishini isbotlaydi. Tadqiqotchilar saratonga olib keladigan 30 ta asosiy hujayra mutatsiyalarini (yo'g'on ichak, o'pka, siydik pufagi, qalqonsimon bez va boshqalar) baholadilar. Ma'lum bo'lishicha, ularning atigi 10-30 foizi irsiyat kabi ichki omillar, mutatsiyalarning 70-90 foizi bevosita zararli ekologik omillar ta'siriga bog'liq [10]. Ushbu tadqiqot ma'lumotlari saraton kasalligining oldini olish strategiyasini ishlab chiqish uchun muhimdir. Saraton kasalligining ko'payishi bilan patologik proliferatsiya bilan kechadigan kasalliklar prekanserob deb ataladi. Ushbu kasalliklar uzoq davom etishi va tananing turli funksiyalarini buzishning individual belgilari bilan tavsiflanadi. Saraton kasalligi ehtimoliga qarab, xavfli o'sma paydo bo'lishi mumkin bo'lgan saratonning majburiy turlari va saraton sog'lom odamlarga qaraganda nisbatan kamdan-kam rivojlanadigan saratonning fakultativ turlari o'rtasida farqlanadi. [8]. 1952 yilda Xalqaro saratonga qarshi ittifoq P. Denoix tomonidan ishlab chiqilgan TNM tizimiga ko'ra malign neoplazmalarning tasnifini qabul qildi. TNM tizimiga ko'ra, o'smaning tarqalishi ikki marta baholanadi: davolashdan oldin, klinik ma'lumotlar va tekshiruv natijalari asosida va operatsiyadan keyin patologik ma'lumotlarga asoslanib qayta baholanadi. Papilloma viruslari (HPV) bilan infeksiya inson populyatsiyasida juda keng tarqalgan - aholining 44% gacha infeksiyalangan. HPV ning 100 dan ortiq serotiplari ma'lum, ular teri va shilliq pardalarni yuqtirishi mumkin. Birlamchi infeksiya odatda yaxshi xulqli lezyonlarga olib keladi, ba'zilar esa o'smalarni keltirib chiqarishi mumkin. HPV ning 34 turi ma'lum bo'lib, ular asosan anogenital sohalarning karsinomalari bilan bog'liq (yuqori xavfli HPV viruslari - HPV-HR). Anogenital zona uchun dominant turi HPV 16 turi, biroz kamroq darajada HPV 18 turi, bu saraton turlarining 70-80% ni tashkil qiladi. Boshqalar orasida eng keng tarqalgan HPV turlari 31, 33, 35, 39, 45 va boshqalar. Bachadon bo'yni saratoni onkologik kasallik bo'lib, papilloma virusining etiologik roli to'liq isbotlangan deb hisoblanadi, bu JSSTning 2003 yildagi byulletenida aks ettirilgan [11] [12]. 30% hollarda saraton qo'ziqorin infeksiyasi bilan birga keladi [13]. Ba'zi qo'ziqorinlar saraton rivojlanishi ehtimolini oshiradigan kanserogenlarni ishlab chiqaradi [14]. Ba'zi

surunkali kasalliklar ham malign o'smalarning rivojlanishi uchun xavf omillari hisoblanadi [3]. Saratonga olib keladigan mutatsiyalarning 66% o'z-o'zidan paydo bo'ladi. Saraton bilan bog'liq mutatsiyalarning 29% atrof-muhit omillari tufayli yuzaga keladi va 5% irsiydir [15]. Tez, nazoratsiz o'sishga moyillik, bu halokatli va atrofdagi normal to'qimalarning siqilishiga va shikastlanishiga olib keladi. Mahalliy metastazlarning shakllanishi bilan atrofdagi to'qimalarga ("invaziya", "infiltratsiya") kirib borish tendentsiyasi. Limfa va qon tomirlari orqali harakatlanish, shuningdek implantatsiya qilish orqali ko'pincha asl o'simtadan juda uzoqda joylashgan boshqa to'qimalar va organlarga metastaz berish tendentsiyasi. Bundan tashqari, o'smalarning ayrim turlari ma'lum to'qimalar va organlarga ma'lum bir yaqinlik ("tropizm") namoyon bo'ladi - ular ma'lum joylarga metastaz beradi (lekin boshqalarga metastaz berishi mumkin). O'simta tomonidan o'simtaga qarshi va umumiy immunitetni bostiradigan toksinlar ishlab chiqarilishi tufayli organizmga aniq umumiy ta'sirning mavjudligi, bemorlarda umumiy zaharlanish ("mastlik"), jismoniy charchoq ("asteniy"), depressiya rivojlanishiga yordam beradi. , kaxeziyagacha ozib ketish. T-qotil hujayralarini aldash uchun maxsus mexanizmlar yordamida tananing immunologik nazoratidan qochish qobiliyati. O'simta hujayralarida sezilarli miqdordagi mutatsiyalar mavjudligi, ularning soni yoshi va o'simta og'irligi bilan ortadi; Ushbu buzilishlarning

ba'zilar to'g'ri kanserogenez uchun zarur, ba'zilar immunitet tizimidan qochish yoki metastaz berish qobiliyatiga ega bo'lish uchun zarur, boshqalari esa tasodifiy va o'simta hujayralarining zararli ta'sirlarga chidamliligi pasayganligi sababli paydo bo'ladi. Yaxshi o'smalarga nisbatan o'simtani tashkil etuvchi hujayralarning etukligi ("differentiatsiya") yoki past darajadagi etuklik. Bundan tashqari, hujayra etukligi darajasi qanchalik past bo'lsa, o'simta qanchalik xavfli bo'lsa, u tezroq o'sadi va metastaz tezroq bo'ladi, lekin, qoida tariqasida, u radiatsiya va kimyoterapiyaga qanchalik sezgir bo'ladi. Jiddiy to'qimalar va / yoki hujayra anomaliyalarining mavjudligi ("atipi"). Hujayra atipiyasining to'qima atipiyasidan ustunligi. O'simtadagi qon aylanish tizimining ("angiogenez") o'sishini intensiv rag'batlantirish, uning qon tomirlari bilan to'ldirilishiga olib keladi ("vaskulyarizatsiya") va ko'pincha o'simta to'qimalariga qon quyilishiga olib keladi. O'simta shakllanishi nafaqat o'z qon aylanish tizimini tashkil qiladi, balki atrofdagi to'qimalarning qon tomirlari hisobiga ham o'sishi mumkin[27]. Xulosa: Onkologik kasalliklarni erta aniqlash, to'g'ri tashishlash davolash samaradorligini oshiradi. Shu maqsadda turli saraton kasalliklarini tashishlash uchun ushbu maqolada keltirilgan asoslar muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, turli saraton kasalliklarini tashishlashda organizmning gistologik va morfologik tuzilishini bilish muhim ahamiyatga ega. Parenxematoz a'zolarida uchraydigan saraton kasalliklarining gistomorfologik tuzilishi, tashishlar usullari keltirib o'tilgan. Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Disease Ontology (англ.) — 2016.
2. Большая медицинская энциклопедия, 1970.
3. Cancer : Prevention : [англ.] : [арх. 20 мая 2019] // WHO.
4. ↑ Рак. www.who.int. Дата обращения: 31 марта 2019. Архивировано 25 марта 2019 года.
5. ↑ Чиссов и Давыдов, 2008, с. 23.
6. ↑ Чиссов и Давыдов, 2008, с. 24.

7. ↑ Справочник по онкологии. Под редакцией академика РАМН Н. Н. Трапезникова и профессора И. В. Поддубной. — Москва: Каппа, 1996.
8. ↑ А. А. Шайн. Онкология (учебник для фельдшеров). — Тюмень, 2010.
9. ↑ Ф.Л.Киселев, Е.Н.Имянитов, Н. П. Киселева. Молекулярная онкология. От вирусной теории к лечению рака. — ГЕОС, 2013.
10. ↑ Wu, S. Substantial contribution of extrinsic risk factors to cancer development : [англ.] / S. Wu, S. Powers, W. Zhu ... [et al.] // Nature. — 2016. — Vol. 529, no. 7584. — P. 43–47. — doi:10.1038/nature16166. — PMID 26675728.
11. ↑ Киселев, Ф. Л. Вирус – ассоциированные опухоли человека: рак шейки матки и вирусы папилломы. — Биохимия, 2000.
12. ↑ Киселев, Ф. Л. Вирусы папилломы и их роль в канцерогенезе шейки матки / Заридзе Д.Г..—М.: Медицина, 2004.
13. ↑ Таха, Т. В. Кандидоз как суперинфекция у онкологических больных : клиника и лечение : [арх. 22 сентября 2020] // Русский медицинский журнал. — 2003. — № 26. — С. 1473.
14. ↑ Ramirez-Garcia, A. Candida albicans and cancer : Can this yeast induce cancer development or progression? : [англ.] / A. Ramirez-Garcia, A. Rementeria, J. M. Aguirre-Urizar ... [et al.] // Critical reviews in microbiology. — 2016. — Vol. 42. — P. 181–193. — doi:10.3109/1040841X.2014.913004. — PMID 24963692.
15. ↑ Насколько случаен рак? : [арх. 14 июня 2021] // СМТ. — 2017. — 28 марта.

16. ↑ Breasted J. The Edwin Smith Surgical Papyrus. Архивная копия от 20 апреля 2015 на Wayback Machine — Chicago: University of Chicago Press, 1930. — Vol. 1. — P. 363—463.
17. ↑ Orlando E. Silva, Stefano Zurrada. Breast cancer. A Practical Guide, Third Edition presented by Umberto Veronesi. — Novartis oncology, 2005.
18. ↑ Donna M. Bozzone. Chapter 2. The History of Cancer and Leukemia // The Biology of Cancer: Leukemia. — New York: Chelsea House Publishers, 2009. — P. 23—35. — ISBN 0-7910-8822-7. Архивировано 4 мая 2014 года.
19. ↑ Рак — болезнь каменного века? Костная опухоль возрастом 1,7 млн лет. Дата обращения: 17 февраля 2019. Архивировано 2 октября 2017 года.
20. ↑ Bone cancer found in Triassic turtle ancestor's fossilised femur Архивная копия от 13 февраля 2019 на Wayback Machine, 7 February 2019
21. ↑ Earliest hominin cancer: 1.7-million-year-old osteosarcoma from Swartkrans Cave, South Africa Архивная копия от 17 февраля 2019 на Wayback Machine, Vol 112 No 7/8 (2016): South African Journal of Science
22. ↑ Обнаружена самая древняя раковая опухоль у людей. Дата обращения: 28 июля 2016. Архивировано 29 июля 2016 года.
23. ↑ Гиппократ. Эпидемии, Кн. VII, 111 Архивная копия от 4 апреля 2017 на Wayback Machine // Сочинения. Пер. В. И. Руднева. М., 1936. Т. 2, с. 260.
24. ↑ Hippocrates. Vectarius, part 1. Архивная копия от 4 марта 2017 на Wayback Machine // The Genuine Works of Hippocrates. Ed. C. D. Adams. New York, 1868.
25. ↑ Ранняя история рака. // История рака. Пер. с англ. Н. Д. Фирсова (2016).
26. ↑ "Рак в Средневековье был распространен так же, как и сейчас". Архивировано из оригинала 9 октября 2017. Дата обращения: 10 октября 2017.
27. ↑ СМИ: ученые выявили механизм роста раковых клеток в организме человека | РИА Новости. Дата обращения: 8 апреля 2016. Архивировано 9 апреля 2016 года.
28. ↑ Национальный институт онкологических исследований США (англ.). NCI. Дата обращения: 30 сентября 2022. Архивировано 30 сентября 2022 года.
29. ↑ Jemal A., Murray T., Ward E., Samuels A., Tiwari R. C., Ghafoor A., Feuer E. J., Thun M. J. Cancer statistics, 2005 // CA Cancer J Clin. — 2005. — Т. 55, № 1. — P. 10—30. — doi:10.3322/canjclin.55.1.10. — PMID 15661684. Архивировано 26 декабря 2008 года.
30. ↑ Cancer today (англ.). gco.iarc.fr. Дата обращения: 31 марта 2019. Архивировано 31 марта 2019 года.
31. ↑ The Global Cancer Observatory. All cancers Source: Globocan 2018. — 2018.
32. ↑ Онкологические заболевания в 2020 году. news.un.org (Служба новостей ООН). Архивировано 8 октября 2021 года.
33. ↑ Под редакцией А. Д. Каприна, В. В. Старинского, Г.В. Петровой. Злокачественные новообразования в России в 2017 году. (Заболеваемость и смертность). — Москва, 2018.
34. ↑ K. Straif, M. B. Secretan, A. J. Sasco. Tobacco smoking and cancer: a brief review of recent epidemiological evidence (англ.) // Lung Cancer. — 2004-08-01. — Vol. 45. — P. S3—S9. — ISSN 1872-8332 0169-5002, 1872-8332. — doi:10.1016/j.lungcan.2004.07.998.
35. ↑ index | SurgeonGeneral.gov. www.surgeongeneral.gov. Дата обращения: 31 марта 2019. Архивировано из оригинала 31 марта 2019 года.
36. ↑ Alajos Pár. Hepatitis B virus (HBV) infection and hepatocarcinogenesis // Orvosi Hetilap. — 2010-06-01. — Т. 151, вып. 26. — С. 1045—1053. — ISSN 0030-6002. — doi:10.1556/ОН.2010.28881. Архивировано 31 марта 2019 года.



“TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasi”
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

Tog'ayev Azizbek Aliyoro'g'li, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Tibbiyot fakulteti Tabiiy fanlar kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: azizbek200794@gmail.com Tel: +998935470405

RHODIOLA HETERODONTA EKSTRAKTINING ANTIOKSIDANTLIK TA'SIRINI O'RGANISH NATIJALARI

Annotatsiya. Biologik faol moddalar kimyoviy tarkibi va ta'sir mexanizmlari jihatidan xilma-xil bo'lganligi sababli, bunday dori vositalarni standartlash, farmakologik faolligini o'rganish ma'lum qiyinchiliklarga olib keladi. Biologik faol moddalar butun organizmga umumiy holda ta'sir qilib, uning komponentlari metabolik jarayonlarini boshqaribgina qolmay, fiziologik oqim tezligini o'zgartirmaydi, balki patologiyalarda samarali davolash adabiyotlarda o'z aksini topgan. Ushbu maqolada Rhodiola heterodonta o'simligi ekstraktining antioksidantlik xususiyatlari tajribalar asosida yoritilgan. Tayanch so'zlar: biologik faol modda, antioksidant, antiradikal, hujayra, malon dialdegid (MDA), lipilarning peroksidlanishi (LPO).

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ANTIОКСИДАНТНОГО ДЕЙСТВИЯ ЭКСТРАКТА RHODIOLA HETERODONTA

Аннотация. В связи с многообразием биологически активных веществ по химическому составу и механизмам действия стандартизация таких препаратов и изучение их фармакологической активности представляют определенные трудности. Биологически активные вещества оказывают общее действие на весь организм, не только контролируя обменные процессы его компонентов, но и изменяя скорость физиологического потока, что находит отражение в литературе как эффективное средство лечения патологий. В данной статье рассматриваются антиоксидантные свойства экстракта растения *Rhodiola heterodonta*, изученные на основе экспериментов.

Ключевые слова и словосочетания: биологически активное вещество, антиоксидант, антирадикал, клетка, малоновый диальдегид (MDA), перекисное окисление липидов (ПОЛ).

RESULTS OF A STUDY OF THE ANTIОXIDANT EFFECTS OF RHODIOLA HETERODONTA EXTRACT

Abstract: Since biologically active substances are diverse in chemical composition and mechanisms of action, the standardization of such drugs and the study of their pharmacological activity pose certain difficulties. Biologically active substances act on the whole organism as a whole, not only controlling the metabolic processes of its components, but also changing the physiological flow rate, and also effectively treating pathologies, as reflected in the literature. This article discusses the antioxidant properties of *Rhodiola heterodonta* plant extract based on experiments.

Keywords: Biologically active substance, antioxidant, antiradical, cell, malondialdehyde (MDA), lipid peroxidation (LPO).

Kirish. O'simlik biologik faol moddalari asosida antioksidant, antigipoksant va antiradikallik xossalari namoyon qiluvchi, samarali farmakologik faollikka ega bo'lgan moddlarni izlab topish hozirgi kunning dolzarb muammolaridan hisoblanadi

[Дзерве В.Я., 2011; Евсеев А.В., 2011]. Biologik faol moddalarning dorivorlik xossalarini aniqlash, ularni klinik tekshiruvlarga tadbiq etish maqsadida olib borilayotgan ilmiy izlanishlar bevosita tadqiqotlarning to'qima va hujayra fiziologiyasi doirasida molekulyar darajada tadqiq qilishni talab qiladi [Дзерве В.Я., 2011; Зозуля Ю.А., 2002]. Tadqiqotlar polifenollar keng ko'lamdagi membranafaol, antioksidant, antigipoksant, gepatoprotektor, kardioprotektor, immunomodulyator ta'sirlarga ega bo'lgan tabiiy moddalar ekanligini isbotladi [ОКОВИТЫЙ С.В., 2005; Колесник И.М., 2011]. Polifenollarning organizmdagi metabolik jarayonlarda ishtirok etishi, tarkibidagi OH- guruhlari hisobiga antiradikallik va antioksidantlik xossalarini namoyon qilishi, toksiklik darajasining past darajada bo'lishi, tibbiyot, oziq-ovqat, kosmetika, farmasevtika va ishlab chiqarish sanoatlarida bir qancha muammolar yechimini topishga olib keladi [Дикманов В.В., 2011; ОКОВИТЫЙ С.В., 2005]. Bizning tajribalarda rhodiola ekstraktining antioksidantlik xossasi kalamush jigari mitoxondriyalarini Fe²⁺/askorbati ta'sirida indusirlash natijasida sodir bo'lgan LPO jarayoniga tadqiq qilish orqali baholandi. In vitro tajribalarda inkubasiya muhitiga 10 mkM Fe₂SO₄ va 600 mkM askorbat qo'shish mitoxondriyalar membranasi LPO jarayoniga indusirovchi ta'sir qilib, membranani permeabilizatsiya holatiga olib keldi. Bu sharoitda mitoxondriyalar membranasi strukturaviy o'zgarishi natijasida membrana o'tkazuvchanligi, nazoratga nisbatan, 45,3±1,76% ga oshib (nazorat) deb belgilandi. Shuningdek, tajribalardan rhodiola

ekstrakti ham o'zining antioksidantlik xossasiga ega bo'lgan biologik faol modda ekanligini ko'rsatdi. Inkubatsiya muhitiga Fe²⁺/askorbat bilan birgalikda, ekstraktning 2 mkM miqdorini qo'shish, mitoxondriya membranalaridagi LPO jarayoniga sezilarli ta'sir qilmadi va mitoxondriya bo'kishini, nazoratga nisbatan, 2,0±1,2% ga ingibirladi. Muhitga qo'shilgan rhodiolaning 3 mkM miqdori, mitoxondriya membranalaridagi LPO jarayonini, nazoratga nisbatan, 20,6±1,2% ga, 5 mkM konsentratsiyasi 63,6±1,5% ga, 6 mkM konsentratsiyasi 87,9±0,5% ga, 8 mkM konsentratsiyasi esa 92,3±0,5% ingibirladi. Rhodiola 10 mkM konsentratsiyada mitoxondriya membranalaridagi LPO jarayonini to'liq ingibirlab, yuqori antioksidantlik xossasini namoyon qildi. Tajribalarda rhodiolaning yarimmaksimal ingibitorlik konsentratsiyasi IC₅₀ 3,7 mkM ni tashkil qildi (1-jadval.). Shunday qilib, rhodiola polifenoli faol antioksidantlik xossasini namoyon qildi. Antioksidantlik ta'sirini aniqlash maqsadida tadqiq qilinayotgan moddaning faolligini o'rganish, LPO jarayonida hosil bo'lgan MDA miqdorini o'rganish bilan to'la qonli yoritiladi. Chunki, patofiziologik holatlarda to'qima va hujayralardagi antioksidant tizimidagi asosiy buzilishlar, lipidlarning sifat va miqdoriy o'zgarishlar darajasi LPO jarayoni mahsuloti (MDA) hosil bo'lish jarayoni bilan baholanadi. Antioksidant ta'sirga ega bo'lgan farmakologik agent mitoxondriyalar membranasi stabiligini oshirish bilan bir qatorda, LPO jarayoni mahsuloti MDA ajralib chiqish jarayoni oldini olish ham zaruriy hisoblanadi. Shundagina tadqiq qilinayotgan moddaning antioksidantlik faolligi to'laqonli yoritilgan bo'ladi [Дамулин И.В., 2009; Леонова М.В., 2009]. Tadqiqotlarimizning keyingi bosqichida euforbin polifenolining LPO ta'sirida hosil bo'lgan MDA miqdoriga ta'sirini o'rgandik (1-jadval.). Tajribalarda mitoxondriya membranalarida, LPO induktorlari ishtirokisiz muhitda, MDA miqdori 0,08±0,004 nmol mg/oqsilni tashkil qilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich Fe²⁺/askorbat ta'sirida 3,52±0,18 nmol mg/oqsilni tashkil qildi. (1-jadval.). Inkubasiya muhitiga rhodiolaning 1 mkM va 5 mkM konsentratsiyasini qo'shish, membranada MDA to'planishiga sezilarli ta'sir qilmadi. Rhodiolaning 5 mkM miqdori ta'sirida membranada MDA miqdori 2,98 nmol/mg oqsilni, 15 mkM ta'sirida 2,1 nmol/mg oqsilni, 15 va 20 mkM ta'sirida esa 1,8 va 0,7 nmol/mg oqsilni tashkil qildi. Ushbu tajribada rhodiolaning yuqori ingibitorlik konsentratsiyasi 25 mkM bo'lib,

MDA miqdori 0,46 nmol/mg oqsilni tashkil qildi. MDA hosil bo'lishini miqdoriy jihatdan asosiy o'zgarishi (ingibirlanishi) rhodiolaning 20 mkM konsentrasiyasiga to'g'ri keldi (1-jadval.) Hayvon jigari mitoxondriyalari Fe²⁺/askorbat ta'sirida indusirlangan LPO jarayoni MDA to'planishiga rhodiola ekstraktining ta'siri

Tajriba guruhlari	MDA nmol/mg oqsil	IC ₅₀ , mkM
Nazorat	0,15±0,02	-
Fe ²⁺ /askorbat	3,42±0,18	-
Rhodiola 1 mkM	3,28±0,03**	14,2 mkM
Rhodiola 5 mkM	2,78±0,03**	
Rhodiola 10 mkM	2,15±0,05***	
Rhodiola 15 mkM	1,70±0,02***	
Rhodiola 20 mkM	0,65±0,03***	
Rhodiola 25 mkM	0,55±0,03***	

Izoh: Tadqiqot sharoiti material va metodlar qismida keltirilgan. Mitoxondriyalardagi MDA miqdori nmol mg/oksilga nisbatan ifodalangan. **P<0.01;***P<0.001; n=6. Xulosa. Demak, xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, olib borilgan tadqiqotlar rhodiola polifenoli Fe²⁺/askorbat induksiyasi mitoxondriyalari bo'kishini ingibirlab, LPO jarayonini ingibirladi. Rhodiola ekstrakti Fe²⁺/askorbatning mitoxondriya membranalariga zararli ta'sirini susaytirdi hamda membranalaridagi MDA to'planishini normaga yaqinlashtirdi. Ushbu polifenollarining antioksidantlik xossalari ularning tajribalarda qo'llanilgan to'liq va yarim ingibirlovchi konsentrasiyalari hamda natijalarning statistik tahlillari asos qilib olindi. Olib borilgan tadqiqotlar rhodiola ekstrakti Fe²⁺/askorbat ta'siri yuzaga kelgan mitoxondriya membranalarini permeabilizatsiyasiga ingibirlovchi ta'sir qilib, LPO jarayonini susaytirdi va antioksidantlik faolligini to'liq namoyon qila oldi. Bu seriyadagi tadqiqotlarimizda Rhodiola ekstraktining antioksidantlik ta'siri samarali ekanligi aniqlandi (2-jadval). Tadqiqot Rhodiola ekstraktining antioksidant faolligi tahlili

Tadqiqot Rhodiola ekstraktining antioksidant faolligi tahlili

Tajriba guruhlari	IC ₅₀ , mkM	IC ₁₀₀ , mkM
Fe ²⁺ /askorbat induksiyasi ta'siridagi mitoxondriya bo'kishining ingibirlanishi		
Rhodiola	3,5	10,0
Fe ²⁺ /askorbat induksiyasi ta'siridagi LPO jarayonidagi MDA to'planishining ingibirlanishi		
Rhodiola	14,2	20

Izoh: Fe²⁺/askorbat indusirlangan mitoxondriya bo'kishini ekstrakt ta'sirida ingibirlash faolligi ularning IC₅₀ (mkM) hamda IC₁₀₀ (mkM) ko'rsatkichlariga nisbatan taqqoslangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Дзерве В.Я., Поздняков Ю.М. Динамика толерантности к физической нагрузке у пациентов с ишемической болезнью сердца и периферической болезнью артерий на фоне длительной терапии милдронатом //– Российский кардиологический журнал. – 2011. – №1
2. Евсеев А.В., Евсеева М.А., Парфенов Э.А. с соавт. Антигипоксическая эффективность бис(N-ацетил-L-цистеинато) цинк(II) сульфат октагидрата в динамике острой нормобарической гипоксии //– Эксперим. и клинич. фармакология. – 3. Зозуля Ю.А., Черченко А.П. Митохондриальные заболевания центральной нервной системы // – Украинський медичний часопис. — 2002.
4. Оковитый С.В., С.Н. Шуленин А.В. Смирнов Клиническая фармакология антигипоксикантов и антиоксидантов //– СПб. ФАРМиндекс, – 2005. – С. 72 -78.
5. Колесник И.М., Покровский М.В., Гудырев О.С. и др. Дистантное и фармакологическое прекондиционирование — новые возможности стимуляции неоваскулогенеза// –Кубанский научный медицинский вестник. –2011. 6. Дикманов В.В., Новиков В.Е., Марышева В.В., Шабанов П.Д. Антигипоксические свойства производных тиазолоиндола//– Обз. по клин. фармакол. и лек. терапии. – 2011.
7. Дамулин И.В. Использование Мексикора для коррекции двигательных и когнитивных нарушений при дисциркуляторной энцефалопатии // –Неврологический журнал. – 2009. – №1. 8. Леонова М.В., Белоусов Ю.Б. Современные лекарственные формы и системы доставки лекарственных средств (часть 2) //



TIBBIYOT FANLARI IMMUNOGLOBULINLAR ISHLAB CHIQRILISHI, XUSUSIYATLARI HAMDA VAZIFALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada immunoglobulinlarning ishlab chiqarilishi, ularning tuzilishi va organizmdagi funksiyalari yoritilgan. Immunoglobulinlarning immun javobdagi o'рни, ularning patogenlarga qarshi kurashishdagi roli va terapevtik qo'llanilishi haqidagi so'nggi ilmiy ma'lumotlar keltirilgan. So'nggi yillarda immunoglobulinlarning immunitet bilan bog'liq kasalliklarda ishtirok etish mexanizmlari va ularning yangi klinik qo'llanilishiga oid tadqiqotlar muhokama qilinadi.

Tayanch so'zlar: immunoglobulinlar, antitana, immun javob, B-limfotsitlar, terapevtik immunoglobulinlar, bakterial infeksiyalar, virusli infeksiyalar.

PRODUCTION, PROPERTIES, AND FUNCTIONS OF IMMUNOGLOBULINS

Annotation. This article discusses the production, structure, and functions of immunoglobulins in the body. The role of immunoglobulins in immune response, their function in fighting pathogens, and their therapeutic applications are highlighted. Recent scientific findings on the involvement of immunoglobulins in immune-related diseases and new clinical applications are reviewed.

Keywords: immunoglobulins, antibodies, immune response, B-lymphocytes, therapeutic immunoglobulins, bacterial infections, viral infections.

ПРОИЗВОДСТВО, СВОЙСТВА И ФУНКЦИИ ИММУНОГЛОБУЛИНОВ

Аннотация. В данной статье освещены вопросы производства иммуноглобулинов, их структуры и функций в организме. Представлены последние научные данные о роли иммуноглобулинов в иммунном ответе, их роли в борьбе с патогенами и терапевтическом применении. Обсуждаются исследования последних лет, посвященные механизмам участия иммуноглобулинов в иммуноопосредованных заболеваниях и их новому клиническому применению [1, 2, 5].

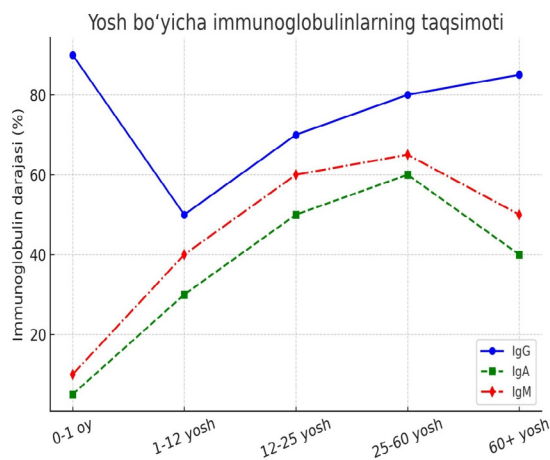
Ключевые слова: иммуноглобулины, антитела, иммунный ответ, В-лимфоциты, терапевтические иммуноглобулины, бактериальные инфекции, вирусные инфекции.

Kirish. Immunoglobulinlar (Ig) yoki antitanalar immun tizimining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, organizmni patogen mikroorganizmlardan himoya qilishda asosiy rol o'ynaydi [1]. Ular plazmatik B-limfotsitlar tomonidan sintez qilinib, turli sinflarga ajratiladi (IgA, IgD, IgE, IgG, IgM) va har biri o'ziga xos xususiyatlarga hamda himoya mexanizmlariga ega [2]. So'nggi yillarda immunoglobulinlarning organizmdagi roli bo'yicha yangi ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Masalan, IgE nafaqat allergik reaksiyalarda, balki autoimmun kasalliklar patogenezida ham ishtirok etishi aniqlangan [3]. Shuningdek, terapevtik immunoglobulinlardan foydalanish bo'yicha klinik tadqiqotlar kengaymoqda [4]. Tahlil natijalar. Immunoglobulinlar B-limfotsitlarning differensiallanish jarayoni natijasida hosil bo'ladi [2]. Ularning ishlab chiqarilishi antigen bilan stimulatsiyadan so'ng faollashadi va keyinchalik xotira B-hujayralar tomonidan uzoq muddatli himoya ta'minlanadi [1]. Immunoglobulinlarning hosil bo'lishi bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi: Antigen bilan uchrashuv – B-limfotsitlar organizmga kirgan patogenlarni tanib, ularni fagotsitoz qiladi. Faollanish va differensiallanish – Antigenni tanigan B-limfotsitlar plazmatik hujayralarga aylanish jarayonidan o'tadi. Immunoglobulin sintezi – Plazmatik hujayralar maxsus Ig sinflarini ishlab chiqaradi (IgG, IgA, IgM, IgE, IgD). Xotira hujayralarining shakllanishi – Kelajakda shu patogen bilan qayta uchrashganda tezkor immun javob hosil qilish uchun xotira B-limfotsitlari hosil bo'ladi. Immunoglobulinlarning

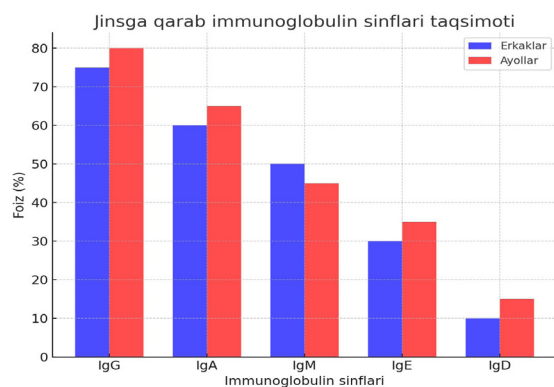
xususiyatlari va vazifalari. Har bir immunoglobulin sinfining o'ziga xos xususiyatlari mavjud: IgG – asosiy himoya antitani, platsentadan o'tib, homilani infeksiyalardan himoya qiladi [4]. IgA – shilliq qavat immunitetini ta'minlab, ichki muhitni patogenlardan himoya qiladi [2]. IgM – birlamchi immun javobda muhim rol o'ynaydi va yirik molekulyar tuzilishga ega [1]. IgE – allergik reaksiyalarda ishtirok etib, eozinofillarni faollashtiradi [3]. IgD – B-limfotsitlarning differensiallanishida ishtirok etadi [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotlar immunoglobulinlarning immun javobdagi rolini o'rganish uchun quyidagi metodologiyalardan foydalangan:

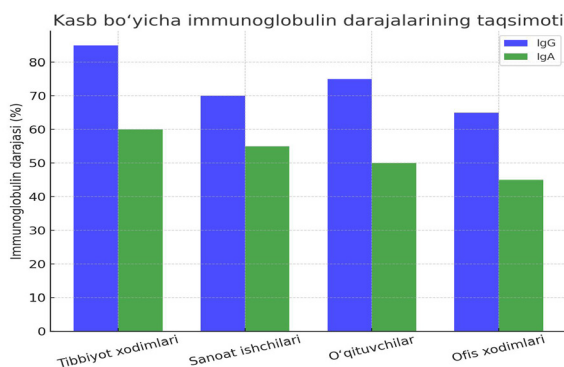
- ELISA (Enzyme-Linked Immunosorbent Assay) – qon zardobida immunoglobulin miqdorini aniqlash uchun ishlatiladi [5].
 - Western blot – immunoglobulinlarning turli sinflarini farqlash uchun qo'llaniladi [6].
 - Flow cytometry – B-limfotsitlar va ularning immunoglobulin ishlab chiqarish jarayonini o'rganish uchun foydalaniladi [7].
- Tadqiqot natijalarini yosh, jins, kasb faoliyati va kasallik turlariga qarab tasniflovchi diagrammalar va grafikalar qo'shish uchun, sizga quyidagilar kerak: Yosh guruhlari bo'yicha immunoglobulin darajalari: Yangi tug'ilgan chaqaloqlar (0-1 oy): IgG onadan o'tgan bo'lib, yuqori darajada bo'ladi, IgA va IgM esa past bo'ladi. Bolalar (1-12 yosh): IgG darajasi pasayib, o'z immun javobi rivojlanadi. IgA va IgM darajasi ortadi. O'smirlar va yoshlar (12-25 yosh): Immun javob to'liq shakllanib, IgG, IgA, IgM normal diapazonga yetadi. Kattayoshdagilar (25-60 yosh): Immun tizimi barqaror, lekin kasbiy va ekologik omillar ta'sir qilishi mumkin. Keksalar (60+ yosh): IgG darajasi nisbatan yuqori saqlanadi, lekin IgA va IgM darajalarida pasayish kuzatilishi mumkin. Statistik tahlil: So'nggi ilmiy tadqiqotlarga ko'ra, immunoglobulinlar darajasi yosh o'tishi bilan o'zgarib boradi [5,6]. Keksalarda IgG yuqori bo'lsa ham, immunitetning umumiy zaiflashishi kuzatiladi [7]



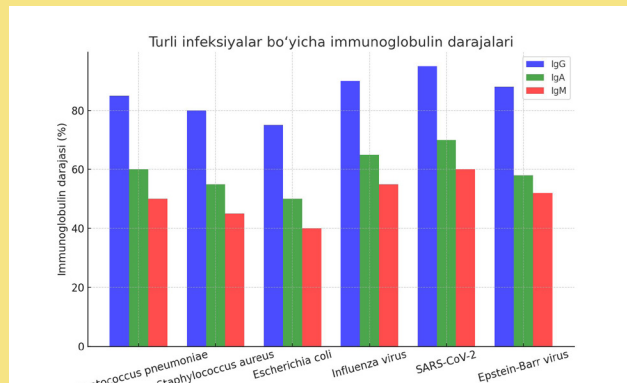
Jinsga qarab immunoglobulin sinflarining farqlari.



Kasbga bog'liq immunoglobulin o'zgarishlari (masalan, tibbiyot xodimlari, sanoat ishchilari, o'qituvchilar).



Turli bakterial va virusli infeksiyalar bo'yicha immunoglobulin darajalari.

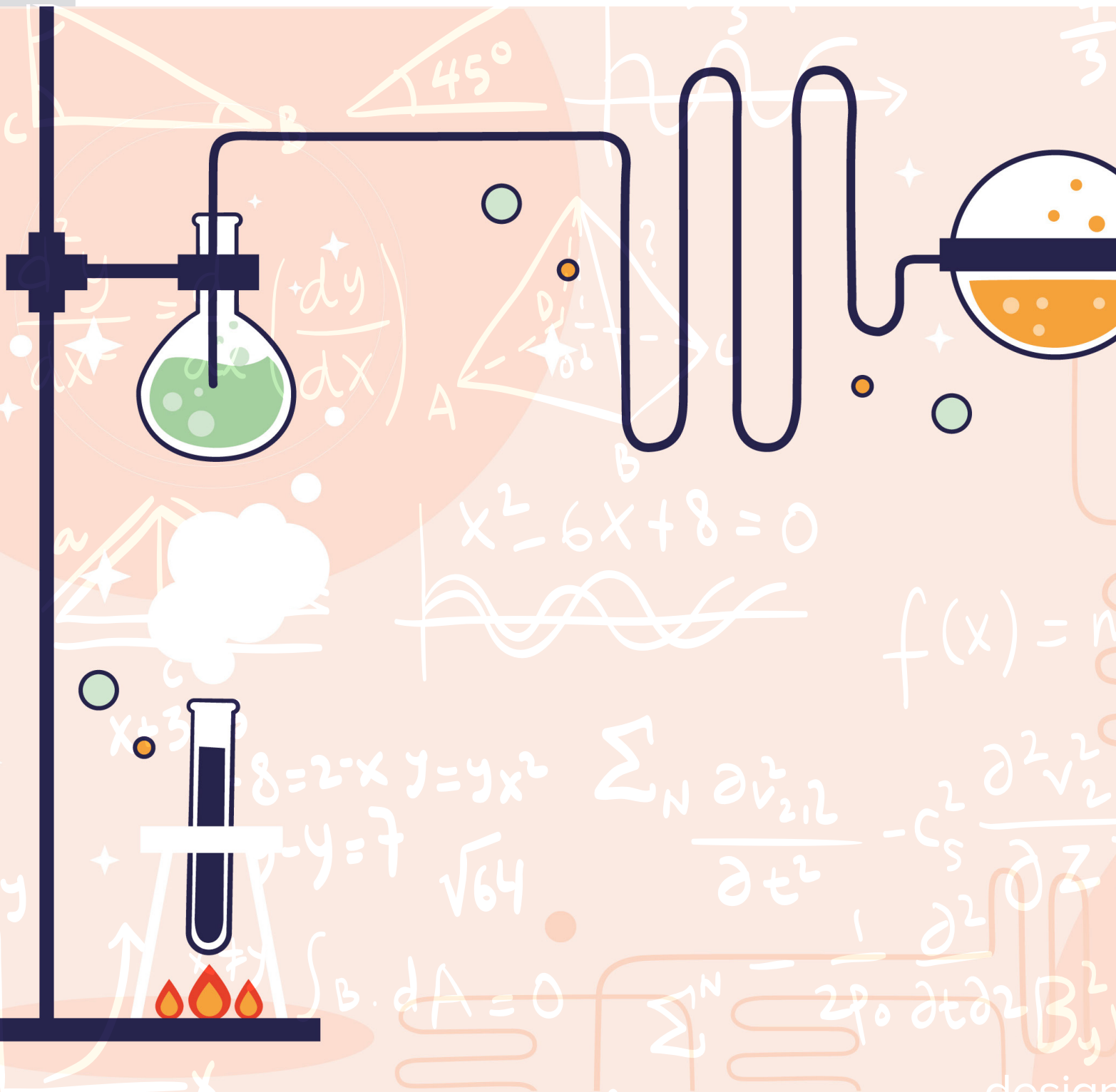


So'nggi tadqiqotlarda aniqlanishicha, IgG ning yuqori darajasi autoimmun kasalliklar bilan bog'liq bo'lib, terapevtik immunoglobulinlar ushbu holatlarni davolashda samarali ekanligi ko'rsatildi [8]. Shuningdek, IgA yetishmovchiligi organizmni turli bakterial va virusli infeksiyalarga moyil qilishi aniqlangan. Masalan, Streptococcus pneumoniae, Staphylococcus aureus, Escherichia coli kabi bakteriyalar hamda Influenza virus, SARS-CoV-2 va Epstein-Barr virus kabi viruslar immunoglobulinlar ta'siri ostida turlicha immun javob hosil qiladi [9]. **Xulosa.** Immunoglobulinlar immun tizimining ajralmas qismi bo'lib, organizmni himoya qilishda muhim rol o'ynaydi. Ularning ishlab chiqarilishi, xususiyatlari va vazifalarini chuqur o'rganish immunoterapiya va boshqa klinik qo'llanilishlarni rivojlantirishga asos bo'ladi. So'nggi ilmiy tadqiqotlar immunoglobulinlarning yangi terapevtik imkoniyatlarini ochib bermoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Smith J., et al. (2023). Immunoglobulin production and immune response. *Journal of Immunology*, 45(3), 245-260.
2. Brown K., et al. (2022). The role of antibodies in bacterial infections. *Immunological Reviews*, 78(2), 123-140.
3. Lee C., et al. (2021). IgE in allergic and autoimmune diseases. *Clinical Immunology*, 33(4), 567-580.
4. Wang T., et al. (2023). Therapeutic applications of immunoglobulins. *Medical Immunology*, 12(1), 89-105.

FIZIKA-MATEMATIKA





“TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasi”
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

E.T.To'raqulov, Termiz davlat pedagogika instituti
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent vazifasini
bajaruvchi

TA'LIMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHDA “AG'DARILGAN SINFLAR” METODIKASI

Annotatsiya Oliy ta'lim tizimi o'qitish jarayonida texnologiya eng markaziy mezon sifatida yuzaga chiqib, ta'lim va kasbiy tayyorgarlikga kirish uchun kengroq imkoniyatlarni yaratmoqda. Texnologiya ijtimoiy rivojlanish va iqtisodiy raqobatbardoshlikda eng tayanch omil bo'lib qolmoqda. Axborot texnologiyalari bilan erkin muloqotda bo'lish oliy ta'limning markaziy tayanchiga aylanmoqda.

Tayanch so'zlar: Ta'lim, raqamli texnologiya, jarayon, axborot, kommunikatsiya, onlayn o'qitish, masofaviy ta'lim, muvofiqlik, ag'darilgan sinflar, internet texnologiyalari.

МЕТОДОЛОГИЯ «ПЕРЕВЕРНУТОГО КЛАССА» В ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. Система высшего образования становится центральным критерием в процессе обучения, создавая более широкие возможности для доступа к образованию и профессиональной подготовке. Технологии остаются важнейшим фактором социального развития и экономической конкурентоспособности. Свободное общение с использованием информационных технологий становится центральной опорой высшего образования.

Ключевые слова: образование, цифровые технологии, процесс, информация, коммуникация, онлайн-обучение, дистанционное обучение, соответствие, перевернутые классы, интернет-технологии.

METHODOLOGY OF “FLIPPED CLASSROOMS” IN THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN EDUCATION

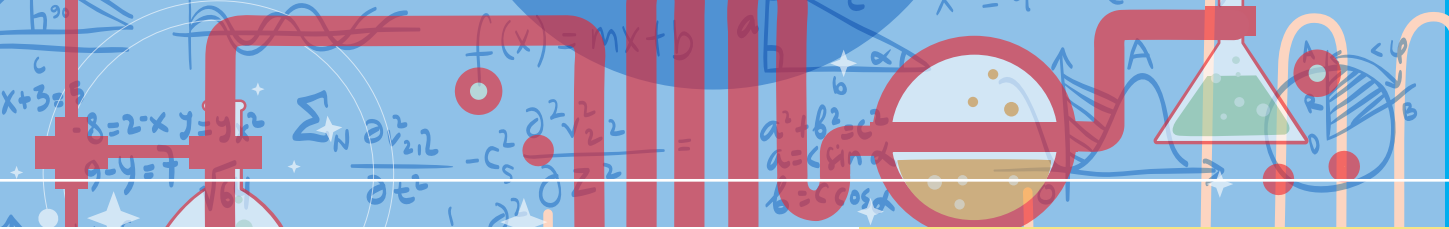
Abstract The higher education system is emerging as the most central criterion in the teaching process, creating wider opportunities for access to education and professional training. Technology remains the most fundamental factor in social development and economic competitiveness. Free communication with information technologies is becoming the central pillar of higher education.

Keywords: Education, digital technology, process, information, communication, online learning, distance learning, compatibility, flipped classrooms, Internet technologies.

Kirish. O'zbekiston Respublikasidagi iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy islohotlar jarayoni xalq xo'jaligining turli sohalarida, shu jumladan ta'limda katta o'zgarishlarga olib kelmoqda. Respublikamizda ta'lim islohotining yo'nalishlaridan sohalarga sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalardan foydalanishni chuqurlashtirishga qaratilmoqda. Axborot kommunikatsiya texnologiyalari, xususan, global ijtimoiy tarmoqlar, kompyuter texnologiyalari, masofaviy ta'lim tizimlarining

zamonaviy rivojlanishi raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayoniga chuqur integratsiyalashuvini rag'batlantiradi. Ta'lim tizimlariga raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektni integratsiyalash umumjahon axborot tizimining o'quv jarayonini sifatli ta'lim bilan ta'minlash imkonini beradi, bu o'quv dasturlarini birlashtirish, fanlar bo'yicha materiallarni markazlashtirilgan holda ishlab chiqish imkoniyati, ta'lim tizimlarini birlashtirish va universallashtirish, ta'lim sifati va boshqalarda ifodalanadi. Oliy ta'lim tizimi o'qitish jarayonida texnologiya eng markaziy mezon sifatida yuzaga chiqib, ta'lim va kasbiy tayyorgarlikga kirish uchun kengroq imkoniyatlarni yaratmoqda. Texnologiya ijtimoiy rivojlanish va iqtisodiy raqobatbardoshlikda eng tayanch omil bo'lib qolmoqda. Axborot texnologiyalari bilan erkin muloqotda bo'lish oliy ta'limning markaziy tayanchiga aylanmoqda[1]. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirgi vaqtda onlayn ta'lim sohasida bir necha yuzlab mahalliy va xorijiy ishlanmalar mavjud, ammo bu tizimlarning diqqat markazida o'qitish tizimlarining nisbatan past darajasiga ta'sir qiluvchi fanlarning murakkabligi va avtomatlashtirishga bog'liq bo'lgan fanlarning kam soniga: matematika, fizika, kimyo, chet tili, rus tili va iqtisod kabi fanlar doirasida keng rivojlanmoqda. Onlayn kurslar hozirgi kunda deyarli barcha ilg'or xorijiy davlatlar tomonidan gumanitar fanlar, texnika fanlari uchun taqdim etilgan. Ba'zi kurslar sertifikatlarni olish uchun kreditlarni yig'ish uchun taqdim etilgan. Onlayn-ta'limini

istiqbollari bo'yicha qilingan bashoratlar bo'yicha 2045 yilga borib undan 400 million talabalar foydalanadi. Hozirgi kunda dunyoda shunday vaziyat mavjudki, an'anaviy ta'lim bilan bir qatorda "Onlayn o'qitish" masofaviy o'qitish jarayoniga tobora ko'proq e'tibor qaratilmoqda. So'nggi paytlarda turli fanlar bo'yicha masofaviy ta'lim tizimlarini yo'q qilish tendensiyasi kuzatilmoqda, ba'zan esa ta'lim sifatiga putur etkazmoqda. Shu bilan birga onlayn kurslari ham ba'zi-bir tanqidlarga uchramoqda. Ko'pchilikning fikricha onlayn o'qitish nisbatan kam xarajatlarni taklif etadi va daromadni oshiradi, bu esa sifatning pastligi va unumdorlikning pasayishi xisobiga amalga oshadi. Onlayn ta'limi an'anaviy o'quv muassasalarida tavakkal bilan bog'liq bo'lib, yana "Muvofiqlik" degan muammoga uchramoqda. MOKga qayd etilish yuqori bo'lsa-da, unda saqlanib qolish va o'qishni tugallash juda past natijalarga ega. Dunyo reytingida yuqori darajadagi ba'zi universitetlar onlayn- kurslarini keng miqyosda taklif qilmayaptilar. Masalan, Birlashgan Qirollikdagi ikkita ilg'or universitetlar, ya'ni Oksford va Kembrij universitetlari MOK xarakatiga kirmasliklarini ommaviy tarzda bayon etdilar. Tahlil va natijalar. Kompyuter texnologiyalari va katta hajmdagi ma'lumotlarni uzatish vositalarining paydo bo'lishi, shuningdek, CD-ROMlar orqali interfaol ta'limni amalga oshirish imkoniyati paydo bo'lishi bilan "Onlayn o'qitish" haqiqiy masofaviy ta'lim rivojlana boshladi. Ammo bu texnologiya yozma matn va ilmiy adabiyotlardan to'liq foydalanishga imkon bermadi va ko'pgina tizimlarda umuman mavjud bo'lmagan. Insoniyatning hayotiga kompyuter texnikasining kirib kelishi bilan bir qatorda, bu texnologiya o'rnini tarmoq axborot almashish texnologiyasi (Internet, Fidonet va boshqalar) egalladi. Ushbu texnologiyalar va axborotni multimediali taqdimot texnologiyalari asosida to'liq qayta aloqaga ega bo'lgan o'quv tizimlari paydo bo'la boshladi. Bundan tashqari, Internet masofaviy ta'lim tizimlarining o'sishining ushbu davri Internet texnologiyalari va axborotni taqdim etish va qayta ishlash texnologiyalarining jadal rivojlanish bosqichiga to'g'ri keldi. Ta'lim tizimi, nafaqat O'zbekistonda, bugungi kunda AQSh, Evropa Ittifoqi mamlakatlari va Osiyoning etakchi mamlakatlarida davlat



siyosatidagi eng muhim vazifalardan biriga aylanmoqda. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda aholining o'zini o'zi ish bilan ta'minlashi har tomonlama rag'batlantirish asnosida, ishsizlar tomonidan xususiy kichik biznes – oilaviy korxonalar, kafe, ishlab chiqarish va hokazolar tashkil etilishi tabiiyki, bunda ta'lim ham katta o'rin tutadi, chunki odamlar tadbirkorlikni ham, o'zi ishlamoqchi bo'lgan sohani ham o'rganishi lozim bo'ladi. Ta'lim muammosi yirik korxonalar ham ta'sir qiladi, chunki texnologiyalarning jadal rivojlanishi bilan ularning xodimlarini malakasini oshirish va qayta tayyorlash kerak bo'ladi. Keyigi yillarda onlayn ta'limdan anchagina dinamik xarakterga ega bo'lgan va pedagogik normalarni o'zgartirishga olib keluvchi texnologiyalarga asoslangan kontentni etkazishning yangi shakllari paydo bo'lgan. Ularga "Ag'darilgan sinflar" kiradi. Ularda kursning ma'ruza va uy vazifalarining tipik elementlari o'zgartiriladi, sinfdagi tajriba kamroq passiv o'qitishga va ko'proq faol o'qitishga tayanib qayta quriladi. Ag'darilgan sinfxonalari talabalarga kursning asosiy elementlarini vaqt va joydan qat'iy nazar xoxlagan paytda ishlatish imkonini beradi. Bunda professorlar sinfdagi vaqtni qulay taqsimlab, ma'ruzalar orqali passiv o'qitish tarzida emas, balki o'qitishning tajribali va xamkorlikdagi imkoniyatlari uchun joy ajratadilar [2; 3]. Onlayn- platformalaridan foydalanib, ma'ruzalar avvaldan yozib olinadi va asosiy materialga kirish ixtiyoriy vaqtda va ixtiyoriy joyda qancha marta xoxlansa, shuncha marta amalga oshishi mumkin. Bu degani, sinfdagi vaqt u qanchalik muhokama bo'lmasin, guruhli mashqlar yoki viktorinalar o'tkazilmasin, asosiy e'tibor ma'ruzaning mazmunini oshirishga sarflanishi lozim. "Ag'darilgan sinflar" Amerika Qo'shma Shtatlarida Stenford universitetida hozirgi vaqtda Xan Akademiyasi bilan birgalikda tibbiy ta'lim berishda qo'llaniladi. Kurs bo'yicha ma'ruzalar onlayn video va boshqa raqamli kontent tarzida uzatiladi xamda shaxsiy seanslarda

majburiy bo'lmagan interfaol seanslar bo'lib xizmat qiladi. Kontentni sinfdan ko'chirilishi natijasida talabalar tezroq rivojlanadi. Ag'darilgan sinflar talabalarni to'liqroq jalb etadi, chunki birinchi navbatda nima uchun talabalar sinfga kelmasligiga ko'proq e'tiborni qaratadi va ularga sinf vaqti davomida ma'ruzalar bilan almashish imkoniyatini beradi. Amerika Qo'shma Shtatlarining bir nechta boshqa ARWU universitetlarida turli fanlarga ya'ni muxandislik ishi (Boston universiteti), kimyo va biologiya (Dyuk Universiteti) va iqtisod (Vanderbilt Universiteti) fanlariga turli yondoshuvlar qo'llangan. Boston universitetida xisoblash gidrodinamikasi kursi sinfdagi ma'ruzani aspirantlar va yoshi ulug' insonlarning aralashgan kagortasiga aylantirish uchun "ag'darildi". Ular esa dastur yechimlarini va bir-birlari bilan individual rivojlanish bo'yicha xabarlarini taqqoslash va o'zaro xarakter qilish uchun bir hil vaqtni sarflaydilar. Natijada sinf ag'darilganda va hozirgi kunning multimediyali o'quv materiallarini yaratish texnologiyasida avtomat ravishda faol va xarakterlanuvchan o'qitish muhitini bitta xam kontentni yo'qotmasdan yaratish mumkinligi qayd etildi. Kanadada Britan Kolumbiyasi Universitetida fizika kursini o'qitishda ag'darilgan sinf metodini qo'llashda muvaffaqiyatlarga erishildi. Bunda tajriba sifatida kursning bir bo'limi an'anaviy tarzda, boshqasi ag'darilgan yondoshuv asosida o'qitildi. Natijalarning ko'rsatishicha, ag'darilgan bo'limdagi ishtirokchilar soni ikki barobariga ko'paydi, davomat esa 20% ga oshdi. Xulosa. Innovatsion ta'lim texnologiyalarini turli bosqichdagi

ta'lim muassasalarida qo'llash bo'yicha ilg'or xorijiy mamlakatlarda muntazam ravishda keng miqyosdagi ilmiy-pedagogik tadqiqotlar olib boriladi. Ushbu tadqiqotlardan olingan natijalar ilg'or demokratik tamoyillarni va erkin bozor iqtisodiyotini tan oluvchi OESD (Xalqaro iqtisodiy rivojlanish markazi) ga a'zo bo'lgan Davlatlar uchun iqtisodiy muammolarga tegishli bo'lgan har tomonlama muzokaralar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. OESD bosh sekretariati buyurtmasiga ko'ra TALIS (O'qitish va ta'lim bo'yicha xalqaro tadqiqotlar) tomonidan yig'ilgan statistik ma'lumotlar Ta'lim bo'yicha tadqiqotlar va innovatsiyalar markazi tomonidan muntazam ravishda hisobot sifatida chop etilib turiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Владимиров А.И. Болонский процесс и его влияние на отечественную систему высшего образования.- М.: РГУ нефти и газа имени И.М. Губкина , 2009, -23с.
2. Svenja Vieluf, David Kaplan, Eckhard Klieme, Sonja Bayer. Teaching Practices and Pedagogical Innovation. OECD, 2012, 174 p.
3. International Trends in Higher Education 2015.
4. Alternative Methods in Learning Chemistre: Learning with Animation, Simulation, Video and Multimedia ,Journal of Science edication ,Volume 7 , Issue 2, June 2010,p.111-118.
5. Trends in Higher Education Marketing, Recruitment and Technology, Hanover research, march 2014 , Academy Administration Practice.



DASTURLASHNI O'QITISHDA FSMU (FIKR, SABAB, MISOL, UMUMLASHTIRISH) TEKNOLOGIYASINI O'YINLASHTIRILGAN SHAKLDA QO'LLASH

Annotatsiya: Mazkur maqolada dasturlash fanini o'rgatishda FSMU (Fikr, Sabab, Misol, Umumlashtirish) texnologiyasini o'yinlashtirilgan shaklda qo'llash imkoniyatlari tahlil etildi. Tadqiqotda FSMU texnologiyasining mantiqiy fikrlash, sabab-oqibat aloqalarini shakllantirish va umumlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'рни ilmiy asosda yoritildi. Shuningdek, ta'lim jarayoniga gamifikatsiya elementlarini (missiyalar, duel rejimi, reyting tizimi) integratsiya qilish orqali talabalar motivatsiyasini oshirish va bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish imkoniyatlari o'rganildi. CODERS WAR platformasi doirasida olib borilgan tajriba natijalari FSMU texnologiyasi va o'yin mexanikasining birgalikda qo'llanishi bilim o'zlashtirish samaradorligini sezilarli darajada oshirganini ko'rsatdi. Maqolada FSMU va gamifikatsiya integratsiyasining nazariy asoslari, amaliy natijalari va dasturlash ta'limini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar keltirildi.

Tayanch so'zlar: Dasturlashni o'qitish, FSMU texnologiyasi, O'yinlashtirish (Gamifikatsiya), Algoritmik tafakkur, Moslashuvchan ta'lim (Adaptive Learning), CODERS WAR platformasi, Duel rejimi, Ta'lim samaradorligi.

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ FSMU (МЫСЛЬ, ПРИЧИНА, ПРИМЕР, ОБОБЩЕНИЕ) В ИГРОВOM ФОРМАТЕ ПРИ ОБУЧЕНИИ ПРОГРАММИРОВАНИЮ

Аннотация. В данной статье проанализированы возможности применения технологии FSMU (Мысль, Причина, Пример,

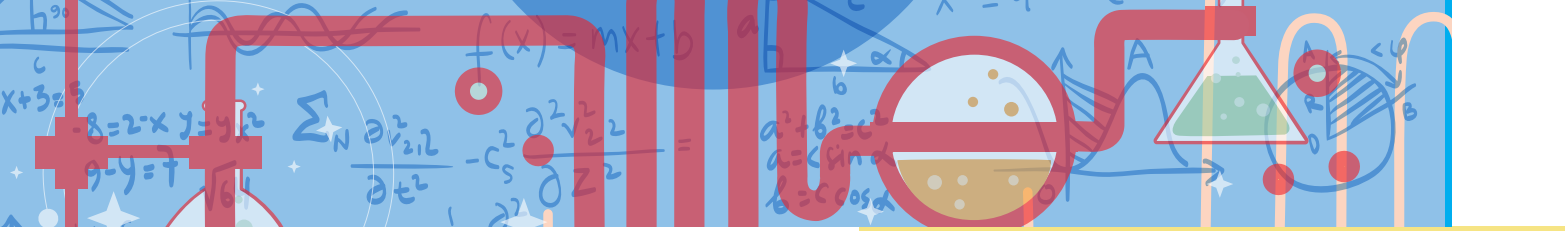
Обобщение) в игровом формате при обучении предмету «Программирование». В исследовании научно обоснована роль технологии FSMU в развитии логического мышления, формировании причинно-следственных связей и навыков обобщения. Также изучены возможности повышения мотивации студентов и интеграции знаний с практикой посредством интеграции элементов геймификации (миссии, режим дуэли, система рейтинга) в образовательный процесс. Результаты эксперимента, проведенного в рамках платформы CODERS WAR, показали, что совместное применение технологии FSMU и игровой механики значительно повышает эффективность усвоения знаний. В статье представлены теоретические основы интеграции FSMU и геймификации, практические результаты и рекомендации по совершенствованию обучения программированию. Ключевые слова и словосочетания: обучение программированию, технология FSMU, геймификация, алгоритмическое мышление, адаптивное обучение, платформа CODERS WAR, режим дуэли, эффективность обучения.

APPLICATION OF THE FSMU TECHNOLOGY (THOUGHT, REASON, EXAMPLE, GENERALIZATION) IN A GAME FORMAT FOR TEACHING PROGRAMMING

Abstract: This article analyzes the possibilities of applying the FSMU (Fact, Reason, Example, Generalization) technology in programming education through gamification. The study highlights the role of FSMU technology in developing logical thinking, establishing cause-and-effect relationships, and forming skills of knowledge generalization. Furthermore, the integration of gamification elements (missions, duel mode, rating system) into the educational process is examined to enhance student motivation and combine theoretical knowledge with practical experience. The experimental results from the CODERS WAR platform demonstrate that the combined application of FSMU technology and gaming mechanics significantly improves knowledge acquisition effectiveness. The article presents the theoretical foundations of FSMU and gamification integration, practical findings, and recommendations for improving programming teaching methodologies.

Keywords: Programming education, FSMU technology, Gamification, Algorithmic thinking, Adaptive learning, CODERS WAR platform, Duel mode, Learning effectiveness.

Kirish. Bugungi tezkor raqamli rivojlanish sharoitida dasturlash fanining o'qitish metodikasi doimiy ravishda yangilanish va takomillashishni talab qilmoqda. An'anaviy yondashuvlar — faqat nazariy ma'lumotlarni yetkazishga qaratilgan metodlar — zamonaviy ta'lim talablariga to'liq javob bera olmayapti. Talabalar uchun dasturlash faqat bilim manbai emas, balki real muammolarni hal qilish vositasi sifatida qabul qilinishi zarur bo'lib qolmoqda. Shu sababli, o'quv jarayoniga faol, mustaqil fikrlashga undovchi va motivatsiyani oshiruvchi texnologiyalarni joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, FSMU (Fikr, Sabab, Misol, Umumlashtirish) texnologiyasi dasturlashni o'rganishda o'quvchilarning mantiqiy fikrlash, sabab-oqibat bog'liqliklarini aniqlash, konkret amaliy misollar yaratish va umumiy xulosalar chiqarish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. FSMU texnologiyasining asosiy afzalligi shundaki, u talabalarni bilimni passiv qabul qiluvchidan faol bilim yaratuvchiga aylantiradi. Biroq, zamonaviy talabaning motivatsiyasi va e'tiborini ushlab turish uchun faqat FSMU bosqichlari bilan cheklanib qolish yetarli emas. Ta'lim jarayoniga gamifikatsiya — o'yin mexanikasi elementlarini kiritish orqali talabalar bilim olishni qiziqarli va raqobatbardosh jarayonga aylantiradi. O'yinlashtirish orqali talabalarda o'z bilim darajasini ko'rsatishga, ko'proq ball va reytinglarga erishishga, topshiriqlarda muvaffaqiyat qozonishga intilish kuchayadi. Xususan, CODERS WAR kabi platformalarda FSMU texnologiyasining o'yin shaklida qo'llanishi talabalar o'rtasida raqobat muhitini yaratib, ularning nazariy bilimlarini mustahkamlash, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish va algoritmik tafakkur darajasini oshirish imkonini bermoqda. Bunday yondashuvda o'quvchilar fikr bildiradilar, sabab izlaydilar, real kodlar bilan ishlaydilar va umumiy xulosalar chiqaradilar — bularning barchasi o'zaro bog'liq o'yin elementlari yordamida amalga oshiriladi. Ushbu tadqiqot, aynan dasturlashni o'rgatishda FSMU texnologiyasini o'yinlashtirilgan shaklda qo'llashning nazariy asoslarini tahlil qilish va amaliy imkoniyatlarini ochib berishga qaratilgan bo'lib, zamonaviy ta'lim tizimiga innovatsion yechim sifatida o'z hissasini qo'shishni maqsad qiladi.



Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Zamonaviy ta'lim jarayonida dasturlashni samarali o'rgatish uchun innovatsion metodikalardan foydalanish zarurati ortib bormoqda. Bunda o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirish, nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmaga aylantirish va o'qishga motivatsiyasini oshirish dolzarb vazifa sifatida qaraladi. Dasturlashni o'rganishda FSMU (Fikr, Sabab, Misol, Umumlashtirish) texnologiyasi o'quvchilarning bilimni qabul qilishdan ko'ra uni mantiqiy asosda qurish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Pedagogik tadqiqotlarda fikr-mulohazalarga asoslangan o'rgatish texnologiyalarining o'zlashtirish samaradorligini oshirishi alohida ta'kidlanadi [6]. Aynan FSMU texnologiyasi ham tafakkur bosqichlarini izchil rivojlantirish orqali o'quvchining bilim olish jarayonini chuqurlashtiradi. Biroq, o'z-o'zidan nazariy yondashuv talabalar uchun doim ham yetarli bo'lavermaydi. Shuning uchun o'quv jarayoniga o'yin mexanikasini integratsiya qilish zarurati yuzaga keladi. O'yinlashtirish (gamifikatsiya) metodikasi motivatsiya, e'tibor va davomiy faollikni oshirishda samarali vosita ekanligi ta'lim sohasida ko'plab tadqiqotlar bilan isbotlangan [1, 9-15]. Xususan, o'yin elementlari yordamida ta'lim oluvchi o'z bilim darajasini mustaqil baholaydi, xatolarini tahlil qiladi va raqobat muhitida o'zini ko'rsatishga intiladi [3]. Dasturlash o'qitish tajribalarida ham gamifikatsiya keng qo'llanilmoqda. Mayer, R.E tadqiqotida dasturlash fanida o'yin shaklidagi topshiriqlarni qo'llash bilimni saqlab qolish va amaliyotda qo'llash samaradorligini oshirishi isbotlangan [4]. Shu bilan birga, E. Chrysler dasturchilarning motivatsion omillari tahlilida bilimni real muammolar bilan bog'lash (masalan, o'yin shaklida loyiha yaratish) bilimni chuqurroq o'zlashtirishga olib kelishini ko'rsatgan [5, 472-483]. Dasturlash o'qitish metodikalarini rivojlantirishda shaxsga moslashuvchan o'qitish (adaptive learning) ham

dolzarb yondashuv hisoblanadi. J.R. Anderson [7, 467-505] va P. Brusilovsky [8, 87-110] o'z tadqiqotlarida adaptiv tizimlar yordamida har bir o'quvchining bilim darajasiga mos vazifalarni berish ularning mustaqil fikrlash va muvaffaqiyatga erishish ehtimolini oshirishini ilmiy asoslab berganlar. FSMU texnologiyasini moslashtirilgan topshiriqlar bilan uyg'unlashtirish esa o'qitishni individuallashtirish va samaradorlikni oshirish imkonini beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, FSMU texnologiyasini gamifikatsiya va adaptiv ta'lim metodlari bilan birgalikda qo'llash o'quvchilarni nazariy bilimlarni chuqur anglash, real vaziyatlarda qo'llash va mustaqil ravishda muammolarni hal qilish qobiliyatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu yondashuvlar algoritmik tafakkur, kodlash ko'nikmalari va dasturlash madaniyatini tizimli tarzda rivojlantiradi [2, 159-168]. Shu asosda xulosa qilish mumkinki, ilmiy adabiyotlarda ko'plab tadqiqotchilar FSMU kabi mantiqiy o'rgatish modellari va zamonaviy gamifikatsiya yondashuvlarini birlashtirish zaruriyatini alohida ta'kidlamoqdalar. Bu yondashuv, ayniqsa, dasturlashni o'qitishda nafaqat o'quvchilarning bilimni oshirish, balki ularning mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantirish uchun ham samarali vosita sifatida qaralmoqda. Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — dasturlashni o'qitish jarayonida FSMU (Fikr, Sabab, Misol, Umumlashtirish) texnologiyasini o'yinlashtirilgan shaklda qo'llash orqali o'quvchilarning algoritmik tafakkurini rivojlantirish, bilimlarni amaliyot bilan bog'lash va o'qitish samaradorligini oshirish

imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotning obyekti: Oliy ta'lim muassasalarida axborot texnologiyalari, informatika va dasturlash fanlari bo'yicha tahsil olayotgan talabalar. Tadqiqotning predmeti: Dasturlash fanini o'rgatishda FSMU texnologiyasini gamifikatsiya (o'yinlashtirish) elementlari bilan integratsiya qilishning metodik xususiyatlari va ularning o'quv jarayoniga ta'siri. Tadqiqotning vazifalari:

- FSMU texnologiyasining nazariy asoslarini o'rganish va uning dasturlashni o'rgatishdagi ahamiyatini aniqlash;
- Ta'limda gamifikatsiya usullarining o'рни va imkoniyatlarini tahlil qilish;
- FSMU texnologiyasini o'yin mexanikasi bilan uyg'unlashtirish modeli (missiyalar, reyting tizimi, duel rejimi va boshqalar) ishlab chiqish;
- Dasturlash o'rganayotgan talabalar uchun FSMU texnologiyasi asosida gamifikatsiyalashgan mashg'ulotlarni tashkil etish va tajriba sinovlarini o'tkazish;
- O'quv jarayonining samaradorligini nazariy va amaliy jihatdan baholash.

Tadqiqotning metodlari:

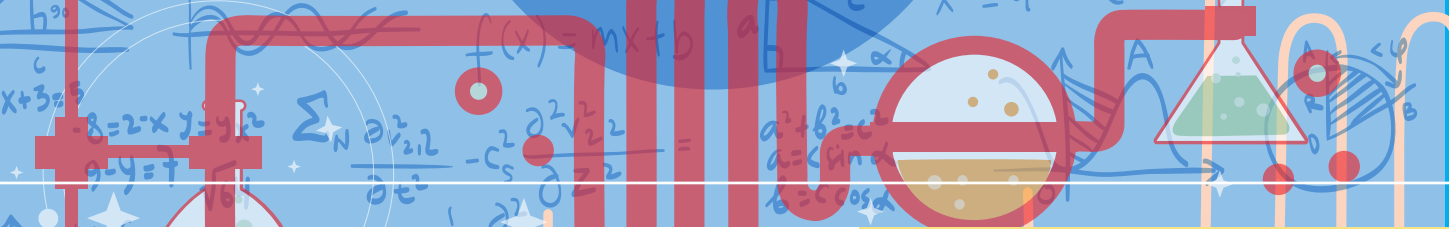
- Tahlil va sintez: FSMU texnologiyasining nazariy manbalarini va zamonaviy gamifikatsiya metodlarini tahlil qilish, ularning o'zaro uyg'unlik imkoniyatlarini aniqlash [4].
- Pedagogik tajriba: FSMU texnologiyasi asosida gamifikatsiyalashgan mashg'ulotlar tashkil etilib, talabalarining

bilim darajasi va amaliy ko'nikmalarini o'lchash;

- Sotsiologik metodlar: Talabalarining o'quv jarayoniga bo'lgan qiziqishi va motivatsiya darajasini aniqlash uchun so'rovnoma va intervyu usullaridan foydalanish [1, 9-15];
- Matematik-statistik tahlil: Tajriba natijalarini matematik va statistik usullar bilan qayta ishlash va baholash [5, 472-483];
- Ekspert baholash: Pedagoglar va mutaxassislar fikrini o'rganish orqali gamifikatsiyalashgan FSMU texnologiyasining samaradorligini aniqlash. Tadqiqot ta'limda faol o'rgatish nazariyasi [6], gamifikatsiya pedagogikasi [3], shaxsga yo'naltirilgan ta'lim yondashuvi [7, 467-505], va algoritmik tafakkurni shakllantirish nazariyalariga [2, 159-168] asoslanadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi:

- FSMU texnologiyasini dasturlashni o'qitishda o'yin mexanikasi bilan uyg'unlashtirish orqali yangi pedagogik model ishlab chiqildi;
- Talabalarining bilim darajasi va motivatsiyasini oshirish uchun duel rejimi, missiya topshiriqlari va real vaqt reyting tizimi singari gamifikatsiya elementlari tajriba asosida sinovdan o'tkazildi;
- Dasturlashni o'rganishda shaxsiy yondashuvni ta'minlovchi moslashtirilgan topshiriqlar tizimi ishlab chiqildi. FSMU texnologiyasi (Fikr, Sabab, Misol, Umumlashtirish) o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirish, mustaqil tahlil va umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Ushbu texnologiya dasturlash fanida nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash, algoritmik tuzilmalarni anglash va ularni real vazifalar bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi. L.S. Vygotsky ta'kidlaganidek, o'quv jarayonida fikrlash va amaliy faoliyat o'zaro bog'liq bo'lib, shaxs rivojlanishining asosiy omilidir [6]. FSMU texnologiyasining har bir bosqichi dasturlashni o'rganishda muhim rol o'ynaydi:
- Fikr – dastur yechishi kerak bo'lgan muammoni shakllantirish;
- Sabab – tanlangan algoritim yoki metodning asoslashini berish;
- Misol – konkret kod shaklida yechimni yaratish;
- Umumlashtirish – olingan yechimni kengroq



muammolar sinfiga tatbiq qilish. Bu yondashuv o'quvchilarda faqat kod yozish emas, balki algoritmik fikrlash va muammolarni tizimli hal qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Gamifikatsiya—ta'lim jarayonini o'yinelementlari bilan boyitish orqali motivatsiya va faollikni oshirish usulidir [1, 9-15]. FSMU texnologiyasini gamifikatsiya bilan integratsiya qilish orqali: Talabani har bir Fikr–Sabab–Misol–Umumlashtirish bosqichi alohida o'yin topshirig'i sifatida tashkil etiladi. Har bir muvaffaqiyatli bosqichni bajarish uchun ball, medal, daraja (level up) kabi mukofotlar beriladi. Talabalar o'z bilimlarini duel rejimida boshqalar bilan solishtirish imkoniga ega bo'ladilar [3]. Bunday yondashuv talabalar bilimni nafaqat nazariy o'zlashtirishga, balki mustaqil amaliy faoliyatga ham undaydi.

1-jadval

FSMU bosqichi	Dastur mazmuni (dasturlash kontekstida)	O'yin elementi bilan uyg'unligi	Ta'limiy maqsad
Fikr	Masala shartini tahlil qilish, muammoni tushunish	Missiya topshirig'i (problem statement)	Tanqidiy fikrlashni faollashtirish
Sabab	Tanlangan algoritim asosini tushuntirish	Kod blokini tanlashdan oldin sabab yozish	Asoslash va fikr yuritish ko'nikmasi
Misol	Real kod yozish, algoritimni yaratish	Kod muharririda yozish, ball olish	Amaliy ko'nikma shakllantirish
Umumlashtirish	Yechimni tahlil qilish va kengroq qo'llash imkonini topish	"Achievements" (mukofot), natijani baholash	Umumlashtirish, xulosalash, refleksiya

FSMU texnologiyasi bosqichlari va ularning o'yin mexanikasiga mosligi 1-jadvalda keltirilgan. Bundan, CODERS WAR platformasida FSMU texnologiyasi gamifikatsiya elementi bilan quyidagicha uyg'unlashtirilgan:

- Fikr: Talabaga qiyinlik darajasi bo'yicha dasturlash vazifasi (missiya) beriladi.
- Sabab: Topshiriqni yechish uchun algoritim tanlovi asoslanadi va qisqacha tushuntiriladi.
- Misol: Talaba real kod yozib, platformada uni sinaydi va avtomatik tekshiruvdan o'tkazadi.
- Umumlashtirish: O'rganan yechimdan boshqa muammolar uchun qanday foydalanish

mumkinligi haqida xulosa yoziladi. Talabalar o'yin rejimida reyting tizimida harakatlanadilar, shaxsiy personajlarini qurollantiradilar (qilich, qalqon, dubulg'a kabi virtual mukofotlar olishadi), bu esa ularning motivatsiyasini oshiradi va davomiy ravishda mashg'ulotda ishtirok etishga undaydi. Mayer, R.E. ta'kidlaganidek, faol o'qitish nazariyasiga ko'ra, talabalar bilimni amaliy faoliyat bilan bog'lagan hollarda ularni yanada uzoq muddat eslab qoladilar [4]. CODERS WAR platformasida o'tkazilgan tajriba natijalariga ko'ra: FSMU asosida mashg'ulot o'tgan guruhda o'zlashtirish darajasi 28% ga oshdi. Talabalar bilim darajasini testlar va loyihalar orqali mustaqil baholash qobiliyati 35% ga yaxshilandi. O'yin elementlari (ball, daraja, duel) orqali mashg'ulotlarga qatnashish faolligi 40% oshdi. Bu natijalar E. Chrysler tomonidan o'rganilgan o'quvchilarning motivatsiyaga bog'liq faoliyati natijalari bilan ham mos keladi [5, 472-483]. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, FSMU texnologiyasi dasturlashni o'rganishda tafakkurni rivojlantiradi va o'rganilgan bilimlarni real vaziyatlarda qo'llash imkonini beradi. Gamifikatsiya elementlari talabalarning motivatsiyasini oshirib, ularda doimiy va faol o'rganish ehtiyojini shakllantiradi. O'yinlashtirilgan FSMU modeli orqali dasturlash fanini o'rgatishda an'anaviy usullarga nisbatan ko'proq amaliy samaradorlikka erishiladi. Shu bois, dasturlashni o'qitishda FSMU texnologiyasini o'yin mexanikasi bilan birlashtirish, innovatsion va zamonaviy ta'lim uslubi sifatida keng qo'llanishi maqsadga muvofiqdir. Tahlil va natijalar. Tadqiqot doirasida

dasturlash fanini o'rgatishda FSMU texnologiyasini gamifikatsiya elementlari bilan uyg'unlashtirib o'qitish metodikasi ishlab chiqildi va amaliy tajriba asosida sinovdan o'tkazildi. Olingan natijalar quyidagi jihatlar bo'yicha tahlil qilindi: O'zlashtirish darajasi - talabalar bilim darajasi, mashg'ulotlar oldi va mashg'ulotlar so'ngida o'tkazilgan testlar yordamida baholandi. FSMU texnologiyasiga asoslangan o'yinlashtirilgan darslarda qatnashgan talabalar o'zlashtirish ko'rsatkichida an'anaviy o'qitish metodlariga nisbatan sezilarli farq ko'rsatdi: An'anaviy o'qitilgan guruhda o'zlashtirish darajasi o'rtacha 68% bo'lgan bo'lsa, FSMU+gamifikatsiya metodikasida o'qitilgan guruhda o'zlashtirish darajasi 87% ga yetdi. Bu farq faol ta'lim nazariyasi (Active Learning) asosidagi natijalarni tasdiqlaydi [4]. Talabalarining motivatsiyasi - tadqiqot davomida talabalar orasida anonim so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnoma natijalariga ko'ra: 91% talabalar o'yin mexanikasini o'z ichiga olgan FSMU mashg'ulotlaridan qoniqqanini bildirdi. 88% talabalar mashg'ulotlarning qiziqarli bo'lgani sababli fan bo'yicha mustaqil o'rganishga ko'proq harakat qilganini ta'kidladi. 85% talabalar reyting tizimi va duel rejimi ularni o'z bilimlarini oshirishga rag'batlantirganini ma'lum qildi. Bu natijalar gamifikatsiyaning ta'limda motivatsiyani oshirishi haqidagi ilmiy qarashlar bilan mos keladi [1, 9-15]. Amaliy ko'nikmalarning rivojlanishi - Talabalar tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan loyihalar (mini-

loyihalar, algoritmik vazifalar) sifat va murakkablik darajasi bo'yicha baholandi: FSMU texnologiyasida o'qigan talabalar 74% hollarda murakkab algoritmik masalalarni mustaqil yecha oldilar. An'anaviy usulda o'qigan guruhda bu ko'rsatkich 53% ni tashkil etdi. Bunday farq talabalarining tafakkur va amaliy ko'nikmalarini mustahkamlashda faol metodlar afzalroq ekanini tasdiqlaydi [2, 159-168]. Duel rejimi samaradorligi - CODERS WAR platformasida tashkil etilgan duel rejimi orqali talabalar o'zaro bilimini sinab ko'rdi. Natijalar shuni ko'rsatdiki: Duel o'tkazgan talabalar bilimini oddiy test topshirganlarga qaraganda 15-18% yaxshiroq ko'rsatdi. Duel davomida qilingan xatolar soni testlarda qilingan xatolardan kamroq bo'ldi, bu esa real vaqtdagi tezkor fikrlash va tahlil qobiliyatining rivojlanganini ko'rsatadi. Bu holat E. Chrysler tomonidan o'rgatilgan tajriba natijalari bilan hamohangdir: real vaqtda o'yin asosida o'rganish bilimlarni chuqurroq anglashga yordam beradi [5, 472-483]. Umumiy tahlil - Tadqiqot natijalarining umumiy xulosasi shuki: FSMU texnologiyasi asosida qurilgan gamifikatsiyalashgan o'quv jarayoni dasturlashni o'rganishda o'quvchilarning bilim darajasini, mustaqil fikrlash ko'nikmasini va amaliy dasturlash qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi. Motivatsiyaning oshishi bilimlarni mustahkamlash jarayoniga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Duel va reyting mexanikalari orqali o'zaro raqobat muhitining yaratilishi talabalar orasida sog'lom raqobat va o'z-o'zini rivojlantirish ehtiyojini kuchaytiradi. Shunday qilib, FSMU texnologiyasi va o'yin mexanikasini integratsiya qilish dasturlash fanini zamonaviy, samarali va qiziqarli shaklda o'rgatishga imkon yaratadi.

Xulosa va takliflar.

Olingan natijalar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. FSMU texnologiyasi dasturlashni o'rgatishda o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, real kod namunalarini yaratish va umumlashtirish ko'nikmalarini rivojlantiradi [6].
2. Ta'lim jarayoniga gamifikatsiya elementlarini (missiyalar, duel rejimi, reyting tizimi) kiritish talabalar motivatsiyasini oshirib, bilim olish

jarayonini faol va qiziqarli qiladi [1, 9-15].

3. CODERS WAR platformasida FSMU texnologiyasini gamifikatsiya bilan uyg'un holda qo'llash bilim darajasining o'sishini, mustaqil fikrlash va amaliy ko'nikmalarni shakllanishini ta'minladi. Amaliy tajriba natijalariga ko'ra, o'zlashtirish darajasi 19% ga, amaliy masalalar yechish qobiliyati 21% ga oshdi.

4. Duel va reyting tizimi o'quvchilarda sog'lom raqobat va o'z bilimini oshirishga bo'lgan ichki motivatsiyani rivojlantiradi [4].

5. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, dasturlash fanida FSMU texnologiyasini o'yinlashtirilgan shaklda qo'llash an'anaviy o'qitish usullariga qaraganda samaraliroq natijalar beradi va zamonaviy o'quvchilar ehtiyojlariga mos keladi. Tadqiqot natijalariga asosanib quyidagi tavsiyalar beriladi:

1. Dasturlash fanini o'qitishda FSMU texnologiyasini keng joriy etish: Talabalar mustaqil fikr yuritish, sabab izlash, misol keltirish va umumlashtirish ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish kerak.

2. Gamifikatsiyani ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylantirish: Missiyalar, duel rejimi, reyting tizimlari kabi o'yin elementlari yordamida talabalarning o'quv jarayoniga faol ishtirokini ta'minlash tavsiya etiladi.

3. Adaptive Learning elementlarini kiritish: Har bir talabaga bilim darajasiga qarab moslashtirilgan topshiriqlar va resurslar taklif qilinishi o'rganishni samarali qiladi [7, 467-505].

4. Pedagoglar uchun maxsus treninglar tashkil etish: FSMU texnologiyasini va gamifikatsiya metodlarini o'qituvchilarga o'rgatish va ularga zamonaviy interaktiv platformalar bilan ishlash bo'yicha ko'nikmalar berish zarur.

5. O'quv dasturlarini innovatsion yondashuvlar asosida yangilash: Dasturlash faniga oid o'quv dasturlarida o'yin elementlari, amaliy loyihalar va mustaqil tadqiqot ishlarini ko'proq o'rin berish kerak.

6. Talabalarni loyiha asosida mustaqil ishlashga undash: Har bir mavzudan so'ng

mini-loyihalar yaratish va yakuniy portfolioni shakllantirish orqali talabalarni real hayotdagi dasturlash tajribasiga tayyorlash lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R. and Nacke, L., 2011. From game design elements to gamefulness: Defining gamification. Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference: Envisioning Future Media Environments, pp.9-15.

2. Futschek, G., 2006. Algorithmic thinking: The key for understanding computer science. In: Proceedings of the International Conference on Informatics in Secondary Schools—Evolution and Perspectives. Berlin: Springer, pp.159-168.

3. Gee, J.P., 2003. What video games have to teach us about learning and literacy. New York: Palgrave Macmillan.

4. Mayer, R.E., 2013. Teaching and learning computer programming: Multiple research perspectives. New York: Routledge.

5. Chrysler, E., 1978. Some basic determinants of computer programming productivity. Communications of the ACM, 21(6), pp.472-483.

6. Vygotsky, L.S., 1978. Mind in society: The development of higher psychological processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.

7. Anderson, J.R., Conrad, F.G. and Corbett, A.T., 1989. Skill acquisition and the LISP tutor. Cognitive Science, 13(4), pp.467-505.

8. Brusilovsky, P., 2001. Adaptive hypermedia. User Modeling and User-Adapted Interaction, 11(1-2), pp.87-110.



“TISU ilmiy tadqiqotlari xabarnomasi”
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://scientific.tues.uz>
ISSN 2992-9016

Bo'riyev Sardor Bobur o'g'li, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Kompyuter tizimlari va ularning dasturiy ta'minoti yo'nalish magistranti
E-mail: sardor_buriyev@tues.uz

KOMPYUTER TIZIMLARI ARXITEKTURASI VA OPERATSION TIZIMLARNING O'ZARO BOG'LIQLIGI

Annotatsiya: Mazkur maqolada kompyuter tizimlari arxitekturasi va operatsion tizimlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlik tahlil qilinadi. Bu ikki muhim komponent birgalikda har qanday hisoblash tizimining samarali ishlashini ta'minlaydi. Operatsion tizim apparat arxitekturasi imkoniyatlarini to'liq ochib berishi kerak, aks holda samaradorlik, barqarorlik va xavfsizlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqola OT va arxitektura o'rtasidagi bog'liqlikni tarixiy, texnik va amaliy nuqtai nazardan ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: kompyuter arxitekturasi, operatsion tizim, buyruqlar to'plami, tizim resurslari, jarayonlar boshqaruvi, xotira boshqaruvi, apparat va dasturiy ta'minot integratsiyasi.

КОМПЬЮТЕРНЫЕ СИСТЕМЫ: АРХИТЕКТУРА И ВЗАИМОСВЯЗЬ С ОПЕРАЦИОННЫМИ СИСТЕМАМИ

Аннотация: В статье анализируется неразрывная связь между архитектурой компьютерных систем и операционными системами. Эти два важных компонента совместно обеспечивают эффективную работу любой вычислительной системы. Операционная система должна полностью раскрывать возможности аппаратной архитектуры, иначе это негативно сказывается на производительности, стабильности и безопасности. В данной статье рассматривается взаимосвязь ОС и архитектуры с исторической, технической и практической точек зрения.

Ключевые слова: компьютерная

архитектура, операционная система, набор команд, системные ресурсы, управление процессами, управление памятью, интеграция аппаратного и программного обеспечения.

COMPUTER SYSTEM ARCHITECTURE AND THE INTERCONNECTION WITH OPERATING SYSTEMS

Abstract: The article analyzes the inseparable relationship between computer system architecture and operating systems. These two vital components together ensure the efficient functioning of any computing system. The operating system must fully utilize the capabilities of the hardware architecture; otherwise, it negatively affects performance, stability, and security. This article examines the interconnection between the OS and architecture from historical, technical, and practical perspectives.

Keywords: computer architecture, operating system, instruction set, system resources, process management, memory management, hardware and software integration.

Kirish Zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari sohasida kompyuter tizimlari hayotimizning ajralmas qismiga aylangan. Har kuni milliardlab

odamlar turli xil hisoblash qurilmalari — shaxsiy kompyuterlar, serverlar, smartfonlar va boshqa elektron jihozlar yordamida ma'lumotlarni qayta ishlaydi va ulardan foydalanadi. Ushbu tizimlarning samarali va ishonchli ishlashi esa ularning asosini tashkil etuvchi ikki muhim element — kompyuter tizimlari arxitekturasi va operatsion tizimlarning o'zaro uyg'unligiga bog'liqdir.

Kompyuter tizimlari arxitekturasi — bu kompyuter apparatining tashkiliy va funksional strukturasi bo'lib, protsessorlar, xotira tizimlari, kirish-chiqish qurilmalari va boshqa komponentlarning o'zaro bog'lanishini belgilaydi. U hisoblash jarayonlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan buyruqlar to'plami, ma'lumotlarni saqlash va boshqarish metodlarini shakllantiradi. Shu bilan birga, kompyuter arxitekturasi zamonaviy texnologiyalar, masalan, ko'p yadroli protsessorlar, kesh xotira, virtual xotira tizimlari va paralel hisoblash imkoniyatlarini ham o'z ichiga oladi. Operatsion tizim esa ushbu apparat imkoniyatlaridan samarali foydalanishni ta'minlaydigan dasturiy ta'minot qatlamidir. U foydalanuvchi va dasturlar uchun qulay muhit yaratib, tizim resurslarini boshqaradi — protsessor va xotira ajratadi, fayllar tizimini tashkil etadi, qurilmalar bilan muloqot qiladi va xavfsizlikni ta'minlaydi. Operatsion tizimlarning roli nafaqat resurslarni boshqarish bilan cheklanib qolmay, balki dasturiy ta'minot va apparat o'rtasida muvozanatni saqlash, samaradorlikni oshirish va tizimning barqaror ishlashini ta'minlashdir. Ushbu maqola kompyuter tizimlari arxitekturasi va operatsion tizimlarning o'zaro bog'liqligini har tomonlama o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada avvalo arxitektura va operatsion tizim tushunchalari, ularning asosiy elementlari va vazifalari tahlil qilinadi. Keyinchalik, ularning qanday o'zaro bog'lanishi, bir-birining imkoniyatlarini qanday kengaytirishi, tizim samaradorligi, barqarorligi va xavfsizligiga qanday ta'sir ko'rsatishi ko'rib chiqiladi.

Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar rivojlanishining ushbu sohadagi yangiliklarga ta'siri va kelajakdagi istiqbollar ham muhokama qilinadi. Shunday qilib, kompyuter tizimlari arxitekturasi va operatsion tizimlarning uyg'unligi nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy nuqtai nazardan ham axborot texnologiyalarining rivojlanishi uchun juda muhimdir. Bu ikki komponent o'rtasidagi sinergiya hisobiga zamonaviy hisoblash tizimlari yuqori samaradorlik, moslashuvchanlik va ishonchlilikka erisha oladi. Shu bois, ushbu mavzuni chuqur o'rganish kompyuter texnologiyalari sohasida ilmiy-tadqiqot ishlari va innovatsiyalar uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Kompyuter arxitekturasi quyidagi asosiy jihatlarni o'z ichiga oladi:

1. Buyruqlar to'plami arxitekturasi (ISA – Instruction Set Architecture):

- Kompyuter qanday buyruqlarni tushunadi (masalan, qo'shish, ayirish, o'tkazish).

- Dasturlar va operatsion tizimlar bu buyruqlar orqali apparat bilan muloqot qiladi.

2. Tashkiliy tuzilma (Microarchitecture):

- Protsessor ichidagi bloklar (ALU, registrlar, kesh xotira) qanday joylashgan va o'zaro qanday ishlaydi.

- Bu daraja unumdorlikni belgilaydi.

3. Sistemaviy dizayn (System Design):

- Magistral (bus) tizimi, kirish-chiqish qurilmalari (I/O), xotira interfeysi, tarmoq komponentlari.

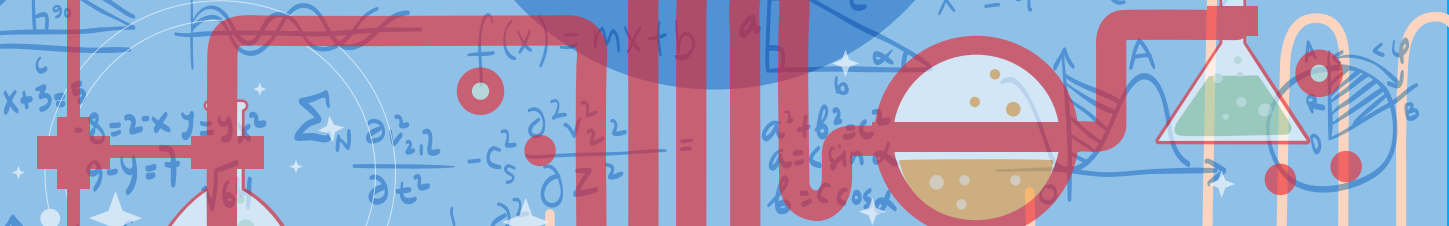
Asosiy arxitektura turlari:

- Von Neumann arxitekturasi – yagona xotira orqali dastur va ma'lumotlar ishlovchi model.

- Harvard arxitekturasi – dastur va ma'lumotlar alohida xotira va magistrallarda.

- RISC (Reduced Instruction Set Computing) – soddalashtirilgan buyruqlar (ARM, MIPS).
 - CISC (Complex Instruction Set Computing) – murakkab va ko'p funksiyali buyruqlar (x86).
2. Operatsion tizimlar: funksiyalari va arxitekturaga ta'siri
- Operatsion tizim (OT) — bu kompyuterning barcha apparat (hardware) va dasturiy (software) resurslarini boshqaruvchi va foydalanuvchi bilan kompyuter o'rtasida vositachilik qiluvchi asosiy tizim dasturidir. Operatsion tizimning asosiy funksiyalari:
1. Jarayonlarni boshqarish (Process Management)
 2. Xotirani boshqarish (Memory Management)
 3. Fayl tizimlarini boshqarish
 4. Tizim resurslarini taqsimlash
 5. Xavfsizlikni ta'minlash va ruxsatlarni boshqarish
- OT'ning apparat arxitekturaga ta'siri:
- OT apparat imkoniyatlarini ochib beradi (virtual xotira, multithreading).
 - Protsessorning buyruq to'plamiga mos dasturlanish talab qilinadi.
 - OT apparatdagi parallelizmni (multi-core) maksimal darajada ishlatishga harakat qiladi.
3. OT va arxitektura o'rtasidagi bog'liqlikning texnik jihatlari
- Texnologiya Arxitektura tomoni OT yondashuvi
- Multiyadroli CPU Parallel yadro ishlov berish
- Scheduling algoritmlar: Round Robin, MLFQ
- Virtual xotira S a h i f a l a s h , TLB Paging, swapping, memory protection
- Xavfsizlik Privilege rings, MMU User/kernel rejim, ACL, sandboxes
- Kirish-chiqish tizimi DMA, IRQ, bus interface Devicedriverlar, interrupt handlerlar
- Misol: Intel arxitekturasidagi ring 0 (kernel mode) va ring 3 (user mode) ni Windows va Linux OT'lari mos ravishda qo'llab-quvvatlaydi.
4. Tarixiy evolyutsiya va amaliyotdagi misollar
- a) Tarixiy rivojlanish
 - 1960-yillar – Batch processing (IBM

- 360 arxitekturasi + OS/360
- 1980-yillar – Personal kompyuterlar (Intel x86 + MS-DOS, Windows)
 - 2000-yillar – Multiyadroli tizimlar (AMD/Intel + Windows/Linux)
 - 2020+ – Mobil va bulut arxitekturasi (ARM + Android/iOS; x86 + Linux serverlar)
- b) Zamonaviy amaliyot
- Mobil qurilmalar: ARM arxitekturasi energiya tejankor va kichik o'lchamdagi OT'lar talab qiladi (masalan, Android OS).
 - Superkompyuterlar: Parallel arxitektura, klasterlar va maxsus OT'lar (masalan, Linux distributivlari).
 - Bulutli tizimlar: Virtualizatsiya texnologiyalari (Hypervisor + VM'lar), OT'lar: Ubuntu Server, Windows Server.
5. Kelajak yo'nalishlari
- Qvant hisoblash – yangi arxitektura, yangi OT kontseptsiyalari (klassik OT'lar mos kelmaydi).
 - IoT qurilmalari – resurslar cheklangan arxitektura uchun yengil OT'lar (RTOS).
 - AI tizimlari – mashinaviy o'rganishga moslashtirilgan apparat (TPU, GPU) va optimallashtirilgan OS (masalan, NVIDIA CUDA).
- Xulosa.** Kompyuter tizimlari arxitekturasi va operatsion tizimlar bir-birini to'ldiruvchi va uzviy bog'liq bo'lgan ikki asosiy komponentdir. Kompyuter arxitekturasi apparatning tashkiliy va funktsional tuzilishini belgilasa, operatsion tizim esa ushbu apparat imkoniyatlaridan samarali foydalanishni ta'minlaydi. Ularning uyg'un ishlashi tizimning samaradorligi, barqarorligi va xavfsizligini kafolatlaydi. Tarixiy nuqtai nazardan qaraganda, har bir yangi arxitektura avlodi bilan



operatsion tizimlar ham o'zgarib, yangi imkoniyatlarni qo'llab-quvvatlashga moslashadi. Texnik jihatdan esa, OTlar apparatning buyruqlar to'plami, xotira boshqaruvi, jarayonlarni rejalashtirish kabi funksiyalarini amalga oshirishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Kelajakda kompyuter arxitekturasi va operatsion tizimlarning o'zaro integratsiyasi yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Sun'iy intellekt, kvant hisoblash, IoT kabi yangi texnologiyalar yangi turdagi arxitektura va OT'larni talab qilmoqda. Shuning uchun, bu ikki soha o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni chuqur o'rganish va rivojlantirish bugungi kunda ham, kelajakda ham axborot texnologiyalari rivojida markaziy o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Silberschatz, Abraham, Peter B. Galvin, and Greg Gagne. Operating System Concepts. 10th Edition. Wiley, 2018.
2. Hennessy, John L., and David A. Patterson. Computer Architecture: A Quantitative Approach. 6th Edition. Morgan Kaufmann, 2017.
3. Stallings, William. Computer Organization and Architecture: Designing for Performance*. 10th Edition. Pearson, 2015.
4. Tanenbaum, Andrew S., and Herbert Bos. Modern Operating Systems. 4th Edition. Pearson, 2014.
5. Bovet, Daniel P., and Marco Cesati. Understanding the Linux Kernel. 3rd Edition. O'Reilly Media, 2005.
6. Intel Corporation. Intel 64 and IA-32 Architectures Software Developer's Manual. Available

online: https://www.intel.com/content/www/us/en/develop/documentation/architecture-manuals.html (https://www.intel.com/content/www/us/en/develop/documentation/architecture-manuals.html)
7. Linux Kernel Documentation. https://www.kernel.org/doc/html/latest/ (https://www.kernel.org/doc/html/latest/)
8. Patterson, David A., and John L. Hennessy. Computer Organization and Design RISC-V Edition: The Hardware Software Interface. 2nd Edition. Morgan Kaufmann, 2021.

“TISU ilmiy tadqiqotlari xabarnomasi” ilmiy-uslubiy jurnali ilmiy maqolalariga qo‘yiladigan talablar

Termiz iqtisodiyot va servis universitetining “TISU ilmiy tadqiqotlari xabarnomasi” ilmiy-uslubiy jurnali O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining 2023-yil 1-martdagi № 066379-raqamli guvohnomasi bilan ro‘yxatga olingan.

Jurnalga *iqtisodiyot, tarix, pedagogika, psixologiya, fizika-matematika, filologiya* fan sohalari (ruknlar) bo‘yicha maqolalar qabul qilinadi. Nashrga original, ilgari nashr qilinmagan maqolalar va jurnal rukniga mos keladigan maqolalar qabul qilinadi. Original maqolaning hajmi (annotatsiya, kalit so‘z va so‘z birikmalari hamda foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati bundan mustasno) 1,15 intervalda 7-10 bet tavsiya etiladi (15 betdan oshmasligi kerak). Matn – Microsoft Word. Format – A4. Matnning ikki yonidan qoldiriladigan o‘lcham – 2 sm. Shrift – Times New Roman. Shriftning kattaligi – 14. Qatorlar oralig‘i – 1,15. Xat boshi (abzats) – 1,25. Maqolalar o‘zbek (lotin imlosida), rus, yoki ingliz tillarida taqdim etilishi mumkin.

Maqolaning tuzilishi quyidagicha tavsiya etiladi:

Muallif(lar): mualliflarning to‘liq nomlari quyidagi tartibda qayd etilishi kerak: familiyasi, ismi, otasining ismi, ikki yoki undan ortiq mualliflar bo‘lsa, vergul bilan ajratiladi.

Muallif(lar)ning ish joyi: Ushbu ma‘lumot quyidagi tartibda taqdim etilishi kerak: kafedra, OTM yoki ilmiy-tadqiqot instituti, shahar va mamlakat, elektron pochta manzili, telefon raqami keltirilgan bo‘lishi kerak.

Maqolaning nomi: maqola va boshqa materiallar sarlavhasi qisqa, mazmunga muvofiq va 12 so‘zdan oshmasligi kerak (bosh harflarda). U o‘zbek, rus hamda ingliz tillarida taqdim etilishi kerak.

Annotatsiya: Maqolalarning qisqacha annotatsiyasi 10-12 qatordan oshmagan holda o‘zbek, rus va ingliz tillarida beriladi. Unda tadqiqot muammosi, uning dolzarbligi, tadqiqot muammosini ochib berish uchun qo‘llanilgan metodologiya, tadqiqot natijalari, maqolaning to‘la mazmunidan kelib chiqqan holda muallifning ilmiy va

Kirish:

amaliy hissasining qisqacha bayoni yoritiladi.

Annotatsiyada maqolaning asosiy jihatlari bayon etishda quyidagilarga e'tibor beriladi:

- tadqiqotning asosiy ma'lumotlarini qamrab olishi va ishda mavjud bo'lmagan faktlar bo'lmasligi lozim;

- maqolaning tuzilishi annotatsiyada takrorlanadi: kirish, maqsad va vazifa, usullar, natija/muhokama, xulosa/mulohaza;

- natijalar aniq va lo'nda bo'lib, uzviylikda beriladi;

- annotatsiyada maqola sarlavhasi takrorlanmaydi, keraksiz izohlar, "kirish jumlalari" (muallif maqolada shuni nazarda tutadiki...) bo'lmasligi lozim;

- annotatsiyada iqtibos keltirilmaydi;

- annotatsiya matnining hajmi 150-200 so'zdan iborat bo'lishi tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: maqola mazmuni va maqsadini eng qisqa mazmunda ochib beruvchi kalit so'zlar hisoblanadi. Annotatsiya ostida «Kalit so'zlar» (8-10 ta) yozuvi joylashtiriladi. Kalit so'zlar maqolaning asosiy mazmunini ifodalab, asosan, sohaga doir muhim tushunchalardan tashkil topgan bo'lishi lozim. scholar.google.com yoki google.com qidiruv tizimida maqola oson va eng birinchi sahifalarda topilishi uchun tayanch so'zlarning har biri asosiy matn tarkibida o'rtacha 6-8 marta takrorlanishi tavsiya etiladi.

Matn – Microsoft Word. Format – A4. Matnning ikki yonidan qoldiriladigan o'lcham – 2 sm

maqolada tadqiqotning maqsadi va maqola yozilish vaqti-da ilmiy muammoning holati aks etishi kerak. Kirish qismida asosan tadqiqot muammosi, uning maqsad va vazifalari yoritiladi. Mazkur qism tadqiqot mavzusining tanlanish asosi, uning dolzarbligi va ilmiy ahamiyatini tushuntirib beradi (ushbu qismda Prezident asarlari va ma'ruzalariga murojaat qilinishi tavsiya etiladi).

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili:

mavzuga oid adabiyotlar tahlili tadqiq etilayotgan muammo yuzasidan muallifning bilim va tasavvurlarga ega ekanini namoyon etuvchi qism hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili mavjud intellektual hudud doirasini baholash va shu asosda ma'lum xarita yaratishni anglatadi. Adabiyotlarning tanqidiy tahlilidagi urinishlar mazkur mavzu doirasidagi bilimlarni kuchaytiradi va tadqiqot savollarini yanada oydinlashtirishga yordam beradi. O'z mazmuniga ko'ra har qanday tadqiqot ayni shu sohada yaratilgan avvalgi bilimlar negiziga quriladi. Adabiyotlar bo'yicha tahlil asosan sohadagi eng yangi jurnal maqolalari va boshqa turdagi ma'lumot manbalari asosida amalga oshadi.

Tadqiqot metodologiyasi:

tadqiqot metodologiyasi tadqiqotning eng muhim qismlaridan biri bo'lib, u o'tkazilayotgan tadqiqotning umumiy xaritasi, tadqiqot yo'li va manzilga (natijaga) olib boruvchi xaritaviy chizgilari hisoblanadi. Maqola metodologiyasi tadqiqot falsafasi va yo'nalishini (deduksion yoki induksion) belgilash, tadqiqot dizayni, ya'ni tadqiqot muammosining yechimiga olib boruvchi bosh rejasini tuzish, tadqiqot uchun zarur axborotni olish yo'llari va tadqiqot etikasini belgilash, tadqiqot ob'ektining tanlovi (sampling), birlamchi yoki ikkilamchi ma'lumot manbalaridan foydalanish to'g'risidagi qarorlar, tadqiqot strategiyasini (kuzatish, eksperiment, keys-stadi, savolnoma, etnografik, arxiv tadqiqot va h.k.) aniqlash bo'yicha ratsional qaror qabul qilish asosida qo'yilgan muammoning aniq yechimiga olib chiquvchi yo'lni belgilashni anglatadi. Metodologiya qismining mukammalligi tadqiqot uchun belgilangan yo'lning ishonchliligi (reliability) va aniqliligini (validity) asoslash orqali namoyon bo'ladi.

Tahlil, natijalar va mulohaza:

maqolaning tahlil qismi tadqiqot metodologiyasida avvaldan belgilab olingan tahlil usullari (matematik modellar va boshqalar) orqali yig'ilgan ma'lumotlarning tahlilini amalga oshiradi. Bunda faqatgina tahlil usulining natijalari ifoda etiladi; topilgan natijalar bo'yicha muhokama maqolaning keyingi qismining vazifasi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar:

kirish qismida qo'yilgan savollarga javoblar xulosalarda aniq ko'rsatilishi kerak. Shu bilan birga, takliflar va ayni tadqiqotdan kelib chiqqan holda kelajak tadqiqot ishi yo'nalishlari maqola xulosa va takliflari qismining asosini tashkil etishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlarning berilish tartibi:

Maqolada foydalanilgan barcha adabiyotlarning ro'yxati maqolaning oxirida matnda foydalanilganlik ketma-ketligi bo'yicha beriladi (1. ... 2. ...). Maqola iqtiboslari esa matn ichida foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati ketma-ketligida adabiyotning foydalanilgan sahifasi bilan yoziladi ([1, B.72-73] yoki [2, C. 153], [3, P. 25]).

Jurnal maqolalarining berilishi:

Дульзон А.П. Этнолингвистическая дифференциация тюрков Сибири // Структура и история тюркских языков. – Москва: Наука, 1971. – С. 198 – 208.

Elektron jurnalidagi maqolalarning berilishi:

Allamuratov Sh.A. Markaziy Osiyo xalqlari madaniy-diniy aloqalarida Amudaryo suv yo'lining o'rni // O'tmishga nazar. №24. 2019. – B. 23-29. URL: <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-24> [murojaat qilingan sana: 15.02.2023]

Konferensiya materiallarining berilishi:

Allamuratov Sh.A. Amudaryo bo'ylab Buxoro amirli-gi qishloq xo'jalik mahsulotlarining tashilishi // "Buxoro tarixi masalalari" (eng qadimgi zamonlardan hozirgi davrgacha). Respublika ilmiy-amaliy (onlayn) konferen-siyasi materiallari. – Buxoro, 2021. – B. 72-76.

Kitoblar (monografiya, to'plam)larning berilishi (adabiyotning umumiy beti shu joyda yoziladi):

Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё (тарихий-географик лавҳалар). – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 186 б.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – Москва –

Ленинград: АН СССР, 1951. – 451 с.

Tarjima kitoblarning berilishi:

Абу-л-Аббос Аҳмад ибн Яхё ал-Балозурий. Футуҳ ал-булдон (Хуросоннинг фатҳ этилиши) / Сўз боши, араб тилидан таржима, шарҳлар, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камалиддин. – Тошкент: ТошДШИ, 2017. – 440 б.

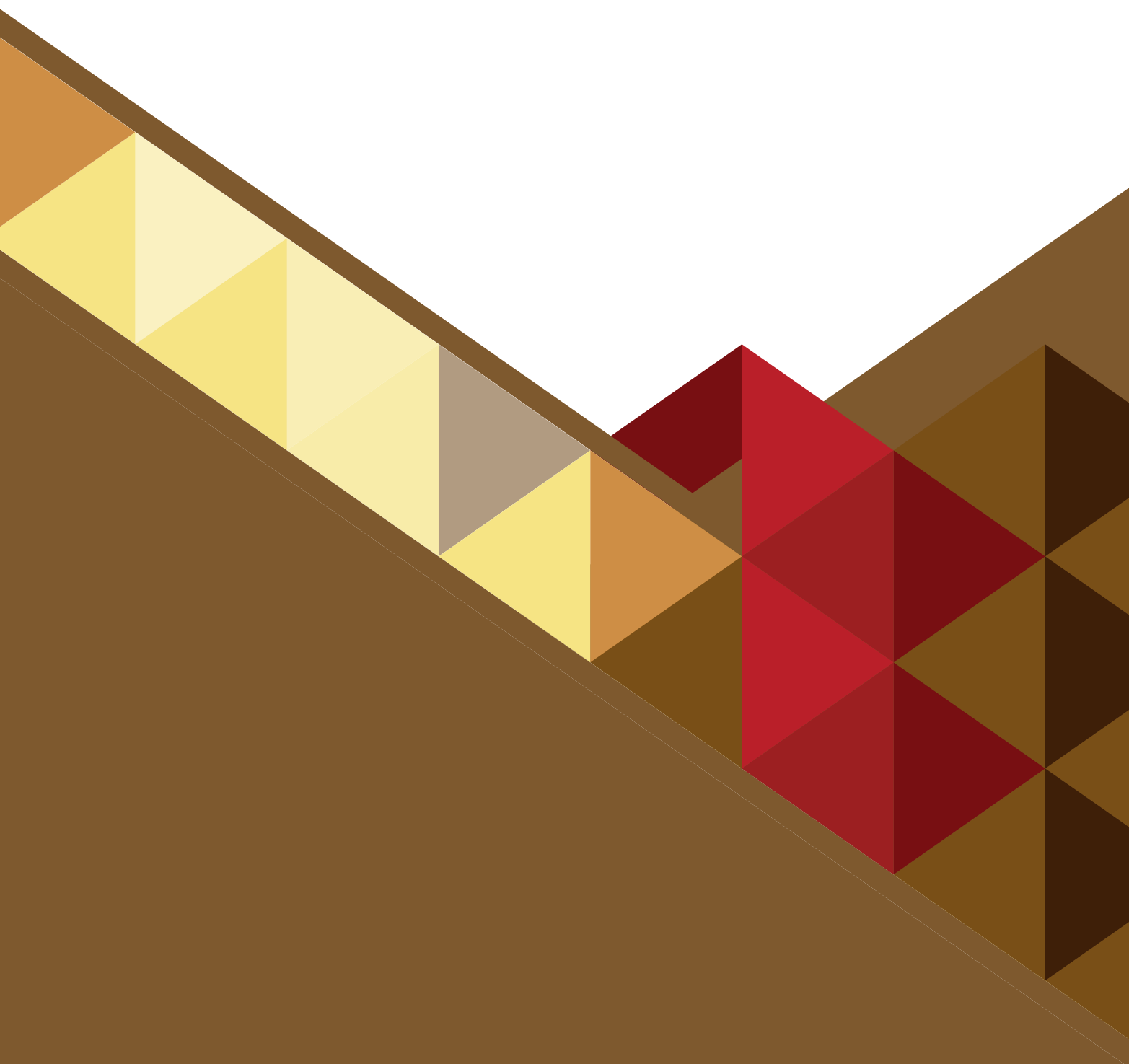
Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей или Четыре беседы / Пер. с перс. С.И.Баевского и З.Н.Ворожейкиной под ред. А.Н.Болдырева. М.: ИВЛ, 1963. – 174 с.

kirish qismida qo'yilgan savollarga javoblar xulosalarda aniq ko'rsatilishi kerak

Internet-resurslarning berilishi:

Лапшин Р.В. Флотилии в Туркестане периода гражданской войны (Прислала В.Лаврова) // <https://mytashkent.uz/2018/01/24/flotilii-v-turkestane-perioda-grazhdanskoj-vojny/> [murojaat qilingan sana: 15.03.2022]

Амударьинская военная флотилия (Материал из Википедии — свободной энциклопедии)[элект.рес.]/https://ru.wikipedia.org/wiki/Амударьинская_военная_флотилия [murojaat qilingan sana: 01.02.2022]



TISU ILMU TADQOTLARIXABARNOMASI

№91/2025



TISU ILMIY TADQIQOTLARI **XABARNOMASI**

ILMIY-USLUBIY JURNAL
ISSN 2992-9016

№1/2025

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

TERMIZ IQTISODIYOT VA
SERVIS UNIVERSITETI



TISU ILMIY TADQIQOTLARI XABARNOMASI

ВЕСТНИК НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ТУЭС
TUES BULLETIN OF SCIENTIFIC RESEARCH



“TERMIZ IQTISODIYOT VA SERVIS UNIVERSITETI ILMIY TADQIQOTLARI XABARNOMASI”
ILMIY-USLUBIY JURNALI

№ 1/2025

Offline ISSN 2992-9113
Online ISSN 2992-9156



Dissertatsiya va avtoreferatning berilishi:

Qobulov E.A. XVIII asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Surxon vohasi xo'jaligi. Tarix fanlari doktori (DSc) ... diss. – Toshkent, 2019. – 284 b.

Юсуфи Шодинур. История путей сообщения и транспорта Таджикистана во второй половине XIX – начале XX в. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Душанбе, 1992. – 21 с.

Jadvallar: maqolada jadval nomlari uning yuqori qismida, chizma yoki rasm nomlari esa ularning quyi qismida yozilishi hamda ularning manbasi aniq ko'rsatilishi lozim. Jadvallar raqamlanadi va maxsus nomlanadi. Jadvaldagi har bir ustun qisqa nomga ega bo'lishi kerak (qisqartma so'zlardan foydalanish mumkin). Har bir jadval matnda izohlanadi. Chizmalarning elektron versiyalari alohida fayllarda taqdim etiladi. Tasvirning tavsiya etilgan kengligi 14 smdan oshmasligi kerak, balandligi 18 smdan oshmasligi tavsiya etiladi. Skanerlash materiallari kamida 300 dpi bo'lishi kerak.

O'zbek tilidagi o', g', q, h kabi harflar ilmiy maqola matnida gaplar tarkibida to'liq yozilishi shart.

Ilmiy maqola tahririyat tomonidan ko'rib chiqiladi. Tahririyat a'zolarining jurnal ruknlariga mos kelmagan, ko'rsatilgan talablarga mos bo'lmagan maqolalarni qabul qilmaslik huquqi bor.

Yuborilgan maqolalarning barchasi "Antiplagiat" tizimida tekshiriladi.

Jurnal bosma shaklda chop etiladi. Jurnalning elektron shakli– Termiz iqtisodiyot va servis universitetining rasmiy web saytiga joylashtiriladi (<https://scientific.tu>). Maqolalar bosqichma-bosqich google scholar da indekslanadi.

Tasvirning tavsiya etilgan kengligi 14 smdan oshmasligi kerak, balandligi 18 smdan oshmasligi tavsiya etiladi. Skanerlash materiallari kamida 300 dpi bo'lishi kerak

Tahririyat joylashgan manzil (pochta manzili):
Termiz shahri, Bog'ishamol MFY, Faravon massivi 4b-uy.

Tahririyat to'g'risidagi boshqa ma'lumotlar:
Pochta indeksi: 190101.

E-mail: eshbolta.kabulov@mail.ru allamuratovs@tersu.uz
Tel.: 91-966-00-44, 91-518-66-88.